

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (Π.Μ.Σ.) «Κοινωνική Θεολογία και
Επιστήμες του Ανθρώπου»

Ειδίκευση 2: Επικοινωνιακή Θεολογία, Θρησκευτική Αγωγή, Ποιμαντική
Θεολογία και Ποιμαντική Θεολογία και Συμβουλευτική

**Η διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στην Πρωτοβάθμια
Εκπαίδευση μέσα από το μάθημα των Θρησκευτικών**

Κωνσταντίνος Ταβερναράκης (AM20202228)

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ιωάννα Κομνηνού

Αθήνα 2022

Περίληψη

Ο ασκητισμός βρίσκεται στον πυρήνα της Ορθοδοξίας και κατέχει βασική θέση στη ζωή των πιστών. Στη σύγχρονη μεταμοντέρνα εποχή και στον πολιτισμό του *έχειν* που τη χαρακτηρίζει, ο ασκητισμός μπορεί να αποτελέσει πρόταση ζωής για τον σύγχρονο άνθρωπο. Σκοπός της έρευνάς μας είναι να δούμε αν ο ασκητισμός, ως πρόταση ζωής, υπάρχει στα Αναλυτικά Προγράμματα και τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο. Η μεθοδολογία που ακολουθήσαμε ήταν η ανάλυση περιεχομένου, ποιοτική και ποσοτική. Επιπλέον προχωρήσαμε σε μια πειραματική εφαρμογή ενός πρότυπου σεναρίου διδασκαλίας με θέμα τη χριστιανική άσκηση και κεντρικό πρόσωπο τον άγιο Ιάκωβο Τσαλίκη. Για την αξιολόγηση της διδακτικής πρότασης εφαρμόσαμε την τριγωνοποίηση των δεδομένων, που περιελάμβανε ερωτηματολόγιο που κλήθηκαν να απαντήσουν οι μαθητές, συλλογή στοιχείων από την ετεροπαρατήρηση άλλων εκπαιδευτικών και στοιχεία από το ημερολόγιο καταγραφής των παρατηρήσεων του εκπαιδευτικού που έκανε την εφαρμογή.

Λέξεις-κλειδιά: ασκητισμός, χριστιανική άσκηση, μοναχισμός, Άγιος Ιάκωβος Τσαλίκης, μάθημα Θρησκευτικών, σενάριο διδασκαλίας

Summary

Asceticism is at the core of Orthodoxy and occupies a fundamental place in the life of the faithful. In the contemporary post-modern age and the culture of possessions that characterizes it, asceticism can be a proposal for life for modern man. The aim of our research is to see whether asceticism, as a proposal for life, is present in the syllabuses and textbooks of the Religious Education course in primary schools. The methodology we followed was content analysis, both qualitative and quantitative. In addition, we proceeded to an experimental implementation of a model teaching scenario on Christian asceticism with ST. Iakovos Tsalikis as the central figure. To evaluate the teaching proposal we applied data triangulation, which included a questionnaire that students were asked to answer, data collection from the hetero observation of other teachers, as well as data from the diary of the teacher who carried out the implementation.

Keywords: asceticism, Christian practice, monasticism, ST. Iakovos Tsalikis, religious education lesson, teaching scenario

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο: «Η διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση μέσα από το μάθημα των Θρησκευτικών» εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κοινωνική Θεολογία και Επιστήμες του ανθρώπου» του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με κατεύθυνση τη Σχολική Θρησκευτική Αγωγή.

Είναι γεγονός πως ο ασκητισμός βρίσκεται στον πυρήνα της ορθόδοξης θεολογίας και κατέχει βασική θέση στη ζωή των πιστών. Σε μια εποχή, όπως είναι η σημερινή, του άκρατου ευδαιμονισμού, του υλισμού και του ατομοκεντρισμού, στον σύγχρονο πολιτισμό του έχει και όχι του είναι, τα μηνύματα της ορθόδοξης άσκησης είναι πιο επίκαιρα από ποτέ. Ο ασκητισμός δεν είναι κάτι το παρωχημένο, «εκτός μόδας», αλλά αποτελεί πρόταση ζωής για τον σύγχρονο άνθρωπο.

Η αγάπη μου για τη διδασκαλία και το ενδιαφέρον μου για το μάθημα των Θρησκευτικών, το οποίο ίσως να θεωρείται από κάποιους «παραμελημένο» και «δευτερεύον», με ώθησε να παρακολουθήσω το συγκεκριμένο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα και να ασχοληθώ με την παρούσα εργασία. Ολοκληρώνοντας τον κύκλο των μεταπτυχιακών μου σπουδών, θεωρώ ότι ήταν μια διαδρομή κοπιώδης και απαιτητική μεν, συναρπαστική δε, συνοδευόμενη με πλούσιες εμπειρίες και γνώσεις, ενώ είχα εξαιρετική συνεργασία τόσο με τους καθηγητές όσο και με τους συμφοιτητές μου. Η πορεία αυτή, όμως, ήταν και μία πρόκληση για όλους μας, λόγω των περιορισμών που υπήρχαν από την πανδημία, που είχε ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό όλων από τη φυσική παρουσία στα πανεπιστημιακά έδρανα. Θεωρώ όμως ότι, παρόλη τη φυσική απόσταση που μας χώρισε αυτά τα δύο χρόνια, οι καρδιές και οι σκέψεις μας ήταν κοντά.

Θα ήθελα, από αυτό το σημείο, να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην επιτυχή περάτωση των μεταπτυχιακών σπουδών μου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην επιβλέπουσα Επίκουρη Καθηγήτρια κυρία Ιωάννα Κομνηνού για την αμέριστη

υποστήριξη και συμπαράστασή της καθ' όλη τη διάρκεια της φοίτησής μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα, όπως και σε όλα τα στάδια συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας. Με την άρτια επιστημονική της κατάρτιση, την πίστη και την προσήλωσή της στον επιστημονικό λόγο και γραφή, την ενσυναίσθηση που τη χαρακτηρίζει, την ενθαρρυντική της στάση απέναντι σε όλους ανεξαιρέτως τους φοιτητές και την άμεση ανταπόκρισή της σε κάθε στάδιο της έρευνάς μου με βοήθησε ουσιαστικά να φέρω εις πέρας την εργασία μου. Το ενδιαφέρον της ήταν διαρκές για την πρόοδο της εργασίας μου και αυτό συνέβαλε καταλυτικά στο να ολοκληρωθεί η διπλωματική μου εργασία στο χρονικό πλαίσιο που καθορίζεται από το Πρόγραμμα Σπουδών της Σχολής. Ευχαριστώ επίσης και τους δύο άλλους καθηγητές μου, τον Καθηγητή κύριο Βασίλειο Γαϊτάνη και την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια κυρία Πανωραία Κουφογιάννη για τις γνώσεις και τις εμπειρίες που μου προσέφεραν, ο καθένας από το διδακτικό του αντικείμενο. Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου για την υπομονή και τη συμπαράσταση που επέδειξε σε αυτά τα δύο χρόνια της πορείας μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα.

Στη σύζυγό μου και τα παιδιά μου

Περιεχόμενα

Περίληψη	2
Summary	3
Πρόλογος	4
Εισαγωγή.....	9
1. Ασκητισμός: Θεωρητική προσέγγιση	12
1.1 Ορισμός – βασικά χαρακτηριστικά	12
1.2 Μοναχισμός.....	19
1.3 Σύντομη ιστορική αναδρομή	22
1.4 Μορφές ασκήσεως.....	25
1.4.1 Φιλανθρωπία	25
1.4.2 Ελεημοσύνη	30
1.4.3 Νηστεία	31
1.4.4 Αγάπη	33
1.4.5 Εγκράτεια	37
1.5 Ο σύγχρονος πολιτισμός. Νεωτερικός και μετανεωτερικός κόσμος	38
1.6 Εκκοσμίκευση	42
1.7 Ο πολιτισμός του προσώπου	45
1.8 Η ελευθερία του προσώπου	48
1.9 Το παιδί στη σύγχρονη εποχή.....	51
1.10 Η κρίση της παιδείας σήμερα	53
1.11 Η Παιδεία του Προσώπου	57
1.12 Παιδεία ελευθερίας – Η διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης σε παιδιά.....	63
2. Η χριστιανική άσκηση στο Δημοτικό Σχολείο: Έρευνα	66
2.1 Μεθοδολογία της έρευνας.....	66
2.2 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών των Θρησκευτικών του Δημοτικού	71
2.2.1 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και το σχολικό εγχειρίδιο της Γ΄ Δημοτικού.....	75
2.2.2 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και το σχολικό εγχειρίδιο της Δ΄ Δημοτικού.....	81
2.2.3 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και το σχολικό εγχειρίδιο της Ε΄ Δημοτικού.....	90
2.2.4 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και το σχολικό εγχειρίδιο της ΣΤ΄ Δημοτικού.....	109
2.3 Τα αποτελέσματα της έρευνας	118

3. Η διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στο Δημοτικό Σχολείο- διδακτική παρέμβαση	123
.....	
3.1 Το διδακτικό σενάριο για τη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης	123
3.1.1 Περίληψη	123
3.1.2 Η ανάγκη- Η φιλοσοφία της διδακτικής παρέμβασης	123
3.1.3 Μέθοδος	127
3.1.4 Η διδακτική παρέμβαση	128
4. Συμπεράσματα-προτάσεις	146
Βιβλιογραφικές αναφορές	150
Παράρτημα	157

Πίνακας Εικόνων

Εικόνα 1: Οι φάσεις του μοντέλου ADDIE process (Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Κομνηνού, 2020)	128
Γράφημα 1: Ποσοτική ανάλυση δεδομένων της έρευνας για το Δημοτικό	74
Γράφημα 2: Ποσοτική ανάλυση δεδομένων – Γ' Δημοτικού	79
Γράφημα 3: Ποσοτική ανάλυση δεδομένων Δ' Δημοτικού	87
Γράφημα 4: Ποσοτική ανάλυση δεδομένων Ε' Δημοτικού	106
Γράφημα 5: Ποσοτική ανάλυση δεδομένων ΣΤ' Δημοτικού	116
Πίνακας 1: Κατάταξη των αναφορών που αφορούν στη χριστιανική άσκηση	74
Πίνακας 2: Συχνότητα εμφάνισης (%) των εννοιών σχετικά με τη χριστιανική άσκηση ανά τάξη	119

Εισαγωγή

Η έννοια της χριστιανικής άσκησης ως αυθυπέμβαση, εκκοπή του ιδίου θελήματος και ταπεινοφροσύνη αποτελεί ουσιώδη διάσταση του Χριστιανισμού. Σύμφωνα με τον π. Μιχαήλ Καρδαμάκη (όπως αναφέρεται στον Κ. Δεληκωσταντή, 2011, σ.12), «Ασκητισμός είναι ολόκληρος ο Χριστιανισμός». Η ορθόδοξη άσκηση είναι ήθος χαράς και κοινωνίας αφού σημαίνει μετοχή στη ζωή της Εκκλησίας. Ο ορθόδοξος ασκητισμός μπορεί να αποτελέσει απάντηση στον σύγχρονο μετανεωτερικό κόσμο που χαρακτηρίζεται από την αυτοθέωση του ανθρώπου και την ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης. Η ορθόδοξη χριστιανική άσκηση είναι σήμερα πιο επίκαιρη από ποτέ και έχει τη δυναμική να αποτελέσει απάντηση στη σύγχρονη οικονομική κρίση, το κυρίαρχο καταναλωτικό πνεύμα, τον εγωκεντρισμό και την άλογη συσσώρευση πλούτου. Η ορθόδοξη ζωή είναι ένας διαρκής και κοπιώδης αγώνας προς την ελευθερία του ανθρώπου. Υπό αυτή την έννοια η άσκηση, ως προσωπικό γεγονός ελευθερίας, αποτελεί αντιπρόταση στην υποδούλωση του ανθρώπου από την υλική ευδαιμονία του σύγχρονου πολιτισμού.

Η διδακτική αξιοποίηση της χριστιανικής άσκησης οφείλει να κατέχει κεντρική θέση στη χριστιανική παιδαγωγική και ειδικότερα στο κατεξοχήν σχετικό μάθημα, που αποτελεί πεδίο έρευνας και μελέτης της, αυτό των Θρησκευτικών. Με το συγκεκριμένο διδακτικό αντικείμενο διαφυλάσσεται ο προσωποκεντρικός χαρακτήρας της παιδείας αφού δίνει αξία στο ανθρώπινο πρόσωπο και το απελευθερώνει από ατομικιστικές και εγωιστικές συμπεριφορές. Προβάλλοντας τα χριστιανικά ιδεώδη δίνει απάντηση στη σύγχρονη χρησιμοθηρική θεώρηση της παιδείας, η οποία υποβαθμίζει το ανθρώπινο πρόσωπο (Σπαλιώρας, 2021, σ.3).

Σκοπός της μελέτης μας είναι η ανάδειξη της χριστιανικής άσκησης στο Δημοτικό μέσα από το μάθημα των Θρησκευτικών. Μέχρι στιγμής δεν έχει πραγματοποιηθεί καμία σχετική έρευνα πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Αυτό δικαιολογεί τη χρησιμότητα διεξαγωγής της παρούσας μελέτης. Το ερευνητικό πρόβλημα που θέσαμε είναι αν η χριστιανική άσκηση διδάσκεται συστηματικά, σφαιρικά και ολοκληρωμένα, μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών του Δημοτικού, ή μόνο αποσπασματικά. Στη συνέχεια, το ερευνητικό πρόβλημα το εξειδικεύσαμε στα εξής ερωτήματα: 1) Ποιες έννοιες σχετικές με τη χριστιανική άσκηση αναφέρονται

στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Θρησκευτικών του Δημοτικού; 2) Ποιες από αυτές τις έννοιες αναδεικνύονται περισσότερο στα σχολικά εγχειρίδια και ποιες λιγότερο; 3) Υπάρχουν Θεματικές Ενότητες (ή υποενότητες) που ασχολούνται αποκλειστικά με το θέμα της χριστιανικής άσκησης; 4) Η χριστιανική άσκηση αναφέρεται ρητά και με σαφήνεια στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών των Θρησκευτικών του Δημοτικού; Προκειμένου να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα αξιοποιήσαμε ως μεθοδολογικό εργαλείο έρευνας την ανάλυση περιεχομένου, ποιοτική και ποσοτική, με εφαρμογή και των δύο τύπων ανάλυσης (εννοιολογική και σχεσιακή). Επίσης, σχεδιάσαμε, υλοποιήσαμε και αξιολογήσαμε ένα εκπαιδευτικό σενάριο, με θέμα τη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στο Δημοτικό, παίρνοντας ως μελέτη περίπτωσης τον βίο, τη διδασκαλία και τη δράση ενός συγκεκριμένου αγίου: του Αγίου Ιακώβου Τσαλίκη. Η πειραματική αυτή εφαρμογή, που αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας, αποτελεί μια δική μας πρόταση για τη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στο Δημοτικό.

Η εργασία μας χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος, το θεωρητικό, πραγματευόμαστε την έννοια του ορθόδοξου ασκητισμού. Αφού δίνουμε έναν όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένο ορισμό, παραθέτουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του. Στη συνέχεια αναφερόμαστε στον μοναχισμό, ο οποίος ανήκει στο κέντρο του Χριστιανισμού και στην καρδιά της Εκκλησίας (Κ. Δεληκωσταντής, 2011, σ.86). Έπειτα κάνουμε σύντομη αναφορά σε ορισμένες μορφές άσκησης (φιλανθρωπία, ελεημοσύνη, νηστεία, αγάπη, εγκράτεια). Ακολούθως, αντιδιαστέλλουμε τον ασκητισμό με τον σύγχρονο μετανεωτερικό πολιτισμό και κάνουμε ειδική μνεία στην έννοια της εκκοσμίκευσης. Άλλες έννοιες που αναπτύσσουμε θεωρητικά είναι ο πολιτισμός του προσώπου, η ελευθερία του προσώπου, το παιδί στη σύγχρονη εποχή, η κρίση της παιδείας, η παιδεία του προσώπου και η παιδεία ελευθερίας, καθώς και η διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στα παιδιά. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας, το ερευνητικό, αναφερόμαστε στη μεθοδολογία της έρευνας που ακολουθήσαμε και στον τρόπο εννοιολογικής και σχεσιακής ανάλυσης του περιεχομένου. Στη συνέχεια προβαίνουμε στην αναλυτική παρουσίαση, συγκεντρωτικά και ανά τάξη, των δεδομένων τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Στο τέλος εξάγουμε γενικά συμπεράσματα από την έρευνά μας. Στο τρίτο μέρος

σχεδιάζουμε με αναλυτικό τρόπο, εφαρμόζουμε στην τάξη και κατόπιν αξιολογούμε μια διδακτική παρέμβαση με θέμα τη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης. Το τμήμα αυτό της εργασίας μας ολοκληρώνεται με την εξαγωγή συμπερασμάτων από την υλοποίηση του σεναρίου, μέσω της μεθόδου τριγωνοποίησης των δεδομένων (αυτοαξιολόγηση μαθητών, ετεροπαρατήρηση από άλλη εκπαιδευτικό, αξιολόγηση της παρέμβασης από τον εκπαιδευτικό που την εφάρμοσε).

Η εργασία μας ολοκληρώνεται με την εξαγωγή συμπερασμάτων και την κατάθεση προτάσεων για μια αποτελεσματικότερη, ουσιαστική και ολοκληρωμένη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης, καθώς και για μελλοντικές έρευνες σχετικά με τον προβληματισμό που αναπτύξαμε.

1. Ασκητισμός: Θεωρητική προσέγγιση

1.1 Ορισμός – βασικά χαρακτηριστικά

Η έννοια της άσκησης είναι συνυφασμένη με την ανθρώπινη φύση και είναι θεμελιωμένη ανθρωπολογικά. Γι' αυτόν τον λόγο σε όλους τους πολιτισμούς παρατηρούνται ασκητικές τάσεις. Ο άνθρωπος θεωρείται, ανθρωπολογικά, ότι είναι το μόνο ασκητικό ζώο ενώ ο Max Scheler τον αποκαλεί «ασκητή της ζωής». Αυτός ο τίτλος είναι που τον διαχωρίζει από τα άλλα ζώα, αφού είναι το μόνο που μπορεί να λείπει, δεν δεσμεύεται από τα ένστικτά του, μπορεί να περιορίζει τις ορμές του και να καθορίζει την κατεύθυνσή τους. Με λίγα λόγια, η άσκηση αποτελεί συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης και του ανθρώπινου πολιτισμού (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 37- 39).

Φυσικό επακόλουθο της παραπάνω διαπίστωσης αποτελεί το γεγονός ότι «ο ασκητισμός ενυπάρχει ως πολύτιμο στοιχείο σ' όλες τις μεγάλες θρησκείες, σε διαφορετικό βεβαίως βαθμό και, σε πολλές περιπτώσεις, σε ακραίες μορφές» (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 34). Σύμφωνα, δε, με τον ανθρωπολόγο Arnold Gehlen, είναι ουσιαστικό στοιχείο της θρησκευτικής ζωής. «Ο ασκητισμός προσιδιάζει στις περισσότερες εκφάνσεις του θρησκευτικού φαινομένου και βαίνει παράλληλα με τη συστηματική, δογματική και ηθική θεολογία κάθε θρησκείας.....εμφανίζεται ως διαθρησκειακό φαινόμενο με πάμπολλες αλληλεπιδράσεις και αλληλεξαρτήσεις» (Μπέγζος, 2006, σ. 207). Οι τρεις αναβαθμοί της μυστικής θεωρίας (κάθαρση, έλαμψη, ένωση) παρατηρούνται σχεδόν σε όλες τις θρησκευτικές παραδόσεις ενώ διάφορες ασκητικές πρακτικές (π.χ. αγαμία, πενία, υπακοή, νηστεία, προσευχή, αγρυπνία, κ.ά.) εμφανίζονται παντού.

Ο ασκητισμός όμως έχει παράδοση και στον χώρο της φιλοσοφίας. «Δεν είναι τυχαίο ότι η άσκηση απασχόλησε, από τον Πλάτωνα, τον Αντισθένη και τον Διογένη, τον Επίκτητο και τον Αυγουστίνο μέχρι τον Kant και πολλούς σύγχρονους φιλοσόφους, τα πιο ρωμαλέα πνεύματα της φιλοσοφίας...» (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 35). Ο όρος άσκηση έχει διαφορετική έννοια στη φιλοσοφία από ότι στον Χριστιανισμό. Ειδικότερα, ο φιλοσοφικός όρος «άσκηση» σημαίνει τη συνεπή και μεθοδική προσπάθεια κυριαρχίας πάνω στα πάθη και είναι συνυφασμένος με δυϊστικές τάσεις

(Δεληκωσταντής, 2011, σ. 39). Παρά τις ομοιότητες που έχουν η χριστιανική με τη φιλοσοφική άσκηση (εναντίωση στην κοινωνική συμβατικότητα, τον ευδαιμονισμό και τη ραθυμία, υπαρξιακή χροιά του ασκητισμού, αγωνιστικότητα), υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές, τις οποίες θα αναπτύξουμε παρακάτω.

Ο ασκητισμός είναι στάση ζωής που αφορά στον καθέναν, ισχύει οπουδήποτε και οποτεδήποτε ενώ διαρκεί όσο επιθυμεί ο κάθε άνθρωπος. Δεν επιβάλλεται από κανέναν θεσμό και εξουσία. Αντίθετα, αποτελεί προϊόν ελεύθερης επιλογής του ανθρώπου ο οποίος συνειδητά και εκούσια ακολουθεί τον δρόμο αυτόν (ή μπορεί να τον απορρίψει κιόλας) (Μπέγζος, 1996, σ. 147). Σύμφωνα με τον Μπέγζο (1996, σ.148), ασκητισμός σημαίνει αυθυπέμβαση, αυταπάρνηση του ιδίου θελήματος προς χάρη του άλλου, αυτοκυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον ίδιο του τον εαυτό, αυτοθυσία του εγώ για την επανεύρεση του εαυτού μας, αλτρουισμός, αυτοπεριορισμός της ατομικότητας του ανθρώπου για να επιτευχθεί η συμβίωση με τον συνάνθρωπο, αυτοσυγκράτηση και αυτοέλεγχος. Είναι, με λίγα λόγια, η προτίμηση της φιλαλληλίας αντί για τη φιλαυτία. Καίριο σημείο του ασκητισμού είναι το γεγονός ότι για να βρούμε τον εαυτό μας θα πρέπει να απωλέσουμε το εγώ μας. Με αυτόν τον τρόπο θα καταφέρουμε να βρούμε την πραγματική ελευθερία. Μέσα από την άσκηση ο άνθρωπος υφίσταται την «καλή αλλοίωση», δηλαδή βελτιώνεται και αναβαθμίζεται ψυχικά. Η έννοια της άσκησης, ως αυθυπέμβαση, εκκοπή του ιδίου θελήματος και ταπεινοφροσύνη, αποτελεί ουσιώδη διάσταση του Χριστιανισμού. Υπό αυτή την έννοια, ο Χριστιανισμός είναι ένας διαρκής ασκητισμός. «Στην περιοχή του Χριστιανισμού ο ασκητισμός, πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε αργότερα ο μοναχισμός, δεν εμφανίστηκε ως παρείσσακτο στοιχείο, αλλά ως ουσιώδης διάσταση της χριστιανικής πίστεως και ως βασική συνέπεια της μορφώσεως του καινού εν Χριστώ ανθρώπου» (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 101).

Θεμέλιο της ασκητικής και μοναχικής ζωής στον Χριστιανισμό είναι η αποταγή των πάντων. Ο ίδιος ο Χριστός ήταν Αυτός που πρώτος την παρουσίασε ως προϋπόθεση για όλους όσοι θέλουν να Τον ακολουθήσουν¹. Οι Πατέρες της Εκκλησίας (όπως ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο άγιος Γρηγόριος ο Νύσσης, κ.ά.) παρομοιάζουν την

---

¹ *Εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθεῖτω μοι* (Ματθ. 16, 24)

αποταγή του κόσμου² με την πορεία του εβραϊκού λαού από τη γη της Αιγύπτου στη γη της Επαγγελίας, διά μέσου της Ερυθράς Θάλασσας και της ερήμου (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σ. 680). Αποταγή σημαίνει το να νεκρωθεί ο άνθρωπος από τον κόσμο, να φύγει από τον κόσμο, να τον αποταχθεί. Συγχρόνως όμως θα πρέπει να αγωνιστεί προκειμένου να φύγει ο κόσμος της επιθυμίας από μέσα του (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σ. 686). «Ο Χριστιανισμός δίνει στην άσκηση τη σωστή κατεύθυνση και το αληθινό της νόημα συνδέοντάς την με το εσχατολογικό του ευαγγέλιο» (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 41). Η άσκηση είναι η ίδια η δυναμική της χριστιανικής ζωής αφού η σωτηρία του ανθρώπου πηγάζει από αυτήν. Προϋποθέσεις για να πορευθεί κάποιος στον δρόμο της άσκησης είναι να εγκαταλείψει το ίδιο θέλημα, τον ατομικιστικό τρόπο ζωής, τη φιλαυτία και το κοσμικό φρόνημα. Η ορθόδοξη άσκηση δεν αφορά μόνο ορισμένους, για παράδειγμα τους κληρικούς ή τους μοναχούς, αλλά όλους ανεξαιρέτως τους πιστούς, άνδρες και γυναίκες.

Η ταπεινοφροσύνη αποτελεί τη σύνοψη της άσκησης.³ Όλος ο αγώνας και η άσκηση γίνονται για να φτάσει ο άνθρωπος στην ταπείνωση. Χωρίς αυτή δεν μπορεί να τελειωθεί το έργο του ανθρώπου (Καρδαμάκης, 1993, σσ. 259-260). Η τελειότητα αυτή συνδέεται με την πραγματική γνώση του εαυτού μας η οποία είναι η απαρχή της ταπείνωσης. «Χωρίς την ταπείνωση ο ασκητικός κόπος είναι μάταιος και ο δρόμος πολύπρονος. Αυτή χαρίζει σ' εκείνον που την έχει στην καρδιά του κάθε ανάπαυση, γιατί έχει έννοικο τον Χριστό» (Καρδαμάκης, 1993, σσ. 265-266). Ο ίδιος ο Χριστός, με την παραβολή του Τελώνου και του Φαρισαίου, αναδεικνύει τη σημασία της ταπεινοφροσύνης: «Λέγω υμίν, κατέβη ούτος δεδικαιωμένος εις τον οίκον αυτού ή γαρ εκείνος. ότι πας ο υψών εαυτόν ταπεινωθήσεται, ο δε ταπεινών εαυτόν υψωθήσεται» (Λουκ ιη' 10-14). Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αγίου

---

² Η έννοια της λέξης «κόσμος» διαφοροποιείται στην Αγία Γραφή από την έννοια που της αποδίδουμε σήμερα ως κοινωνία, κτίση, άνθρωποι. Στα ιερά κείμενα της Αγίας Γραφής η λέξη κόσμος ερμηνεύεται ως ο κόσμος της αμαρτίας ενώ ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος κάνει λόγο για τον κόσμο που σημαίνει τα πάθη, τη νοστροπία των ανθρώπων που είναι εκτός Θεού (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σ. 681)

³ Ο άγιος Ιωάννης ο Σιναΐτης αποκαλεί την ταπεινοφροσύνη θησαυρό και «Αγία Ταπείνωση». Θεωρεί ότι είναι ανέκφραστος πλούτος και δωρεά του Θεού ενώ όποιος την έχει είναι ήπιος, προσηνής, φιλεύσπλαχνος, χαρωπός και πάνω απ' όλα απαθής (Λόγος Ασκητικός του Αββά Ιωάννου καθηγουμένου των μοναχών του όρους Σινά)

Βλασίου Ιερόθεο (2021, σ.403), η ταπείνωση είναι πολύ μεγάλη δωρεά αφού είναι Χάρη και ενέργεια του Θεού που είναι συνέργεια. Κατά τον άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, ταπείνωση είναι η διπλή γνώση, δηλαδή η γνώση της δικής μας κατάστασης και η γνώση της δύναμης του Θεού. Η ταπείνωση δεν έχει σχέση με την ταπεινοσχημία, το να φρονεί δηλαδή κάποιος ταπεινά μόνο στο μυαλό του αλλά το να έχει την αίσθηση πως ό,τι έχει είναι δώρα του Θεού και επομένως πρέπει να ανταποκριθεί στον Θεό και να δώσει τον εαυτό του ως αντίδωρο στον Θεό και στους ανθρώπους. Η ταπείνωση είναι θετική ενέργεια αφού είναι μια κίνηση προς τον Θεό και τους ανθρώπους. Η βάση της ταπείνωσης είναι η υπακοή αφού, μέσω αυτής, μπορεί να γίνει κανείς ταπεινός. Υπακοή όμως δεν σημαίνει να καταργήσει κάποιος τον εαυτό του αλλά, μέσω αυτής, να αποκτήσει μια άλλη ανώτερη αίσθηση της πνευματικής ζωής. Σύμφωνα μάλιστα με τον Γέροντα Εφραίμ τον Κατουνακιώτη, η υπακοή θα φέρει την προσευχή και η προσευχή τη θεολογία. Ο Γέροντας Σωφρόνιος διέκρινε ορισμένα στάδια στην υπακοή με πρώτο αυτό της κλίσης της θελήσεώς μας στον Γέροντα και στη συνέχεια με το στάδιο της αλληλοπεριχώρησης. Η υπακοή μέσα σε ένα Μοναστήρι, στη χριστιανική ζωή και στην πνευματική ζωή συνδέεται με την ελευθερία και την αγάπη με σκοπό την πνευματική αναγέννηση του πιστού. Σε αυτή την περίπτωση μιλάμε για χαρισματική υπακοή η οποία αποτελεί μια έξυπνη κίνηση για να αποκτήσουμε τη γνώση του παρελθόντος (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σσ. 405- 410).

Η ορθόδοξη άσκηση δεν έχει σχέση με αθυμία και κατήφεια αλλά είναι ήθος χαράς και κοινωνίας. Ο ασκητισμός δεν σημαίνει απομόνωση αλλά, αντίθετα, σημαίνει μετοχή στη ζωή της Εκκλησίας. «Η σωτηρία δεν είναι ατομικό γεγονός αλλά συσσωτηρία. Η άσκηση μας ενώνει με τον Θεό, τον κόσμο και τους αδελφούς» (Δελικωσταντής, 2011, σσ. 43-44). Η άσκηση επίσης συνδέεται πολύ στενά με το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας το οποίο είναι «τα Άγια των Αγίων της Ορθοδοξίας» (Καρδαμάκης, 1993, σ. 189) και αποτελεί το αποκορύφωμα της τριαδικής αγάπης. Με την Ευχαριστία επιτελείται το έργο του Χριστού το οποίο είναι η καταλλαγή και η ενότητα, η κοινωνία της ζωής και η βασιλεία της αγάπης. Παράλληλα αποτελεί έκφραση της αδελφοσύνης των πιστών, της πραγματικής επικοινωνίας και κοινωνικότητάς τους.

Η ορθόδοξη ασκητική παράδοση είναι επίκαιρη όσον αφορά το πρόβλημα της οικολογικής κρίσης, το οποίο αποτελεί ένα σύγχρονο φαινόμενο που απειλεί όλη την ανθρωπότητα και κινδυνεύει να μετεξελιχθεί σε πλήρη οικολογική καταστροφή. Η βασικότερη αιτία της κρίσεως αυτής πρέπει να αναζητηθεί στον ίδιο τον άνθρωπο και ειδικότερα στην αυτονόμησή του από τον Θεό και στη διάθεσή του για αυτοθέωση. Αυτό τον κάνει να παρουσιάζει μια εγωκεντρική συμπεριφορά με αρνητικές επιπτώσεις, μεταξύ άλλων, για το περιβάλλον. Η επιθυμία αυτή της αυτοθέωσης του ανθρώπου εκφράζεται σήμερα με την ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης. Η ηθική μιας τέτοιας ανάπτυξης υπαγορεύει ότι μπορεί να γίνει οτιδήποτε για χάρη του κέρδους (Μαντζαρίδης, 2004, σσ. 321- 324), ότι ο σκοπός «αγιάζει» τα μέσα. Μια τέτοια θεώρηση έχει, πέρα από τις όποιες θετικές όψεις (π.χ. άνετη ζωή, αφθονία υλικών αγαθών, κ.ά.) και αρνητικές συνέπειες (π.χ. πόλεμοι, οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, κ.ά.) συμπεριλαμβανομένων και των περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Για την αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσεως, η οποία αποτελεί ένα παγκόσμιο πρόβλημα, πέρα από τις προσπάθειες κρατών και διεθνών οργανισμών, θεωρείται πολύ σημαντική η συμβολή της Εκκλησίας. Ειδικότερα, αυτή εστιάζει στην πρωταρχική αιτία της περιβαλλοντικής κρίσης που είναι η υποδούλωση του ανθρώπου και της κτίσης στη φθορά και τον θάνατο (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 326). Σκοπός της είναι η ανακαίνιση της δημιουργίας. Μέσα στους κόλπους της ο Χριστιανός βρίσκει τη σωστή σχέση με τον Θεό και τον κόσμο και γι' αυτό καλείται να αγαπά την κτίση και να φροντίζει γι' αυτήν. Εξάλλου υπάρχουν πολλά παραδείγματα αγίων που έζησαν αρμονικά με το φυσικό περιβάλλον⁴.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η χριστιανική άσκηση έχει πολλές ομοιότητες με τη φιλοσοφική άσκηση, εφόσον το τελικό ζητούμενο είναι η αναζήτηση της αλήθειας⁵. Εντούτοις, έχουν θεμελιώδεις διαφορές οι οποίες, συνοπτικά, είναι οι

---

⁴ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του αγίου Ιακώβου Τσαλίκη ο οποίος, ως Ηγούμενος της Ιεράς Μονής του Οσίου Δαυίδ στην Εύβοια, συνήθιζε να κάνει περίπατο στο δάσος γύρω από το μοναστήρι και να απολαμβάνει τη φύση και τα πουλιά που κελαηδούσαν. Μάλιστα τα περισσότερα δέντρα εκεί γύρω τα είχε φυτέψει ο ίδιος, όπως επίσης τα λουλούδια και τις πρασινάδες έξω από τα κελιά, ενώ έδινε σπόρους και ρίζες σε όποιον του ζητούσε για να φυτέψει στο σπίτι του (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 95)

⁵ «...φιλοσοφία είναι πρώτιστα ο συγκλονισμός του ανθρώπου απέναντι στο ερώτημα για την αλήθεια, η ανυποχώρητη αναζήτηση της αλήθειας και ο αιώνια ζωντανός διάλογος για την αλήθεια» (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 47).

εξής (Δεληκωσταντής, 2011, σσ. 49-52): η ελευθερία του φιλοσόφου είναι αλαζονική, επιθετική και αποσκοπεί στη σωτηρία του εαυτού του. Αντίθετα, η ελευθερία του χριστιανού είναι σταυρωμένη ενώ η αυτονομία του εγώ αποτελεί τη βαθύτερη αλλοτρίωση του πιστού. Ο φιλόσοφος επίσης διακατέχεται από τον τύφο της σοφίας ενώ ο χριστιανός είναι ο συνειδητά αμαρτωλός. Ο φιλόσοφος αγνοεί, κοροϊδεύει και περιφρονεί τον κόσμο στον οποίο ζει. Αντίθετα ο χριστιανός ασκητής δεν τον μισεί ούτε τον χλευάζει. Η φιλοσοφική άσκηση καταλήγει να είναι κυνική, παθητική και αδιάφορη απέναντι στον κόσμο αφού δεν χαρακτηρίζεται από ταπείνωση. Ο ασκητής φιλόσοφος ούτε χαίρεται ούτε ευχαριστιέται ούτε συγκλονίζεται με τίποτα. Ο χριστιανός, αντίθετα, νιώθει χαρά και ευχαρίστηση αφού ο εκούσιος σταυρός του οδηγεί στην Ανάσταση. Ο φιλόσοφος διακατέχεται από παντοδύναμη βούληση, εγωκεντρική αυτοπεποίθηση και κομπασμό. Ο βίος του χριστιανού χαρακτηρίζεται από υπακοή, ταπείνωση, προσευχή.

Ο φιλόσοφος αγωνίζεται να διαφυλάξει την ανεξαρτησία του ενώ ο χριστιανός αγωνίζεται να διασώσει τη χάρη, το δώρο της αγάπης του Θεού. Ο φιλόσοφος επικεντρώνεται στα ανθρώπινα επιτεύγματα και για τον σκοπό αυτό δίνει μεγάλο βάρος και σημασία στα μέσα της άσκησης και τις ασκητικές τεχνικές προβαίνοντας σε υπερβολές πολλές φορές. Αντίθετα, στον χριστιανό τα μέσα της άσκησης δεν είναι αυτοσκοπός αλλά υπηρετούν την υπέρβαση του ιδίου θελήματος και την ένωση με τον Θεό. Για τον λόγο αυτό αποφεύγονται οι ασκητικές υπερβολές που εξουθενώνουν το σώμα του ασκητή. Τέλος, η φιλοσοφική άσκηση αποσκοπεί στην τελείωση του ατόμου και δεν το κοινωνικοποιεί, αντίθετα το κάνει εγωκεντρικό ον. Αντίθετα, η χριστιανική άσκηση σημαίνει ήθος σχέσης και μετοχή σ' έναν κοινό εκκλησιαστικό τρόπο ζωής ενώ τρέφεται από τα μυστήρια της Εκκλησίας. Ο χριστιανισμός, δια μέσου των Πατέρων της Εκκλησίας, διακηρύσσει την ενότητα ψυχής και σώματος του ανθρώπου. Μάλιστα φροντίζει και μεριμνά εξίσου και για τα δύο. Ο Απόστολος Παύλος θεωρεί το σώμα ναό του Αγίου Πνεύματος (Α' Κορ. 6,19). Επομένως, δεν έχει σχέση με δυϊστικές τάσεις όπως τον κατηγορούν διάφοροι σύγχρονοι δυτικοί φιλόσοφοι⁶. «Οι απόψεις ότι το σώμα είναι φυλακή της ψυχής, ότι

---

⁶ Ο Νίτσε αποκαλούσε περιφρονητικά τον χριστιανισμό «Πλατωνισμό για τον λαό» και υποστήριζε ότι στη χριστιανική ηθική υποκρύπτονται δυϊστικές τάσεις, μίσος εναντίον του σώματος και περιφρόνηση της χαράς (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 53)

είναι κακό ή ότι ο Θεός έκλεισε την ψυχή στο σώμα για τιμωρία, δεν έχουν καμιά σχέση με την ορθόδοξη διδασκαλία. Ο άνθρωπος είναι ενιαία οντότητα ψυχοσωματική και, όπως ο Θεός δημιούργησε την ψυχή, δημιούργησε και το σώμα» (Ιωσήφ, 2004, σ. 90). Επομένως, διάφορες συμπεριφορές των μοναχών (κυρίως) προς το σώμα τους δεν αποσκοπούν στην τιμωρία του αλλά στην απόκτηση αυτοκυριαρχίας. Στις περιπτώσεις που παρατηρείται εχθρότητα προς το σώμα, από μεριάς των πιστών, αυτό αποτελεί αλλοτρίωση της γνήσιας χριστιανικής παράδοσης (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 55). Μάλιστα ο ίδιος ο Χριστός κατήλθε στη γη για να σώσει και να δοξάσει ολόκληρο τον άνθρωπο, τόσο την ψυχή όσο και το σώμα του. Μέσα από την Ανάστασή Του ο Ιησούς προσέδωσε στο σώμα θεία δόξα (Πόποβιτς, 2019, σ. 231).

Ο ορθόδοξος ασκητισμός δεν στρέφεται κατά του σώματος αλλά κατά του σαρκικού φρονήματος, κατά των παθών, η ρίζα των οποίων είναι πνευματική. Επομένως δεν είναι σωματοκτόνος αλλά παθοκτόνος και επιδιώκει τη νέκρωση του εγωκεντρισμού για χάρη της αγάπης. Η ορθόδοξη ζωή και πνευματικότητα είναι ένας διαρκής και επίπονος αγώνας που χαρακτηρίζεται από την ελευθερία του ανθρώπου. Το ήθος της χριστιανικής ελευθερίας είναι ήθος ασκητικό. «Ασκητισμός είναι ολόκληρος ο Χριστιανισμός. Όλη η ζωή των πιστών είναι πορεία ασκητική, κατά μίμηση του Χριστού, των Αποστόλων και των Αγίων» (Καρδαμάκης, 1993, σ. 34). Η στάση των μοναχών απέναντι στο ανθρώπινο σώμα δεν είναι εχθρικές, γι' αυτό και ονομάζονται «θεραπευταί», γιατί βοηθούν στην απαλλαγή από τα πάθη (Σκουτέρης, 1990, σ.169). «Άσκηση είναι μια άλλη λέξη για τη χριστιανική ύπαρξη, είναι η ίδια η δομή και η δυναμική της ελευθερίας μας, κανόνας και μέτρο της ζωής της Εκκλησίας» (Δεληκωσταντής, 1997, σ. 47). Η άσκηση είναι ένα βαθιά προσωπικό γεγονός, ένα γεγονός ελευθερίας και μια πάλη ενάντια στο εγώ μας. «...είναι ο αγώνας του πιστού μέσα στη χάρη του Χριστού για την υπέρβαση της αλλοτρίωσης και του θανάτου....και για την ακεραιότητα και την πληρότητα του προσώπου...» (Δεληκωσταντής, 1997, σ. 48). Άσκηση δε σημαίνει καύχηση και κατόρθωμα αλλά ταπείνωση και μετάνοια. Αναφορικά με την τελευταία παρατήρηση, η ασκητική στάση του χριστιανού δεν αρκεί από μόνη της επειδή ενέχει τον κίνδυνο να εκπέσει σε στείρα ατομικά γυμνάσματα. Οι πιστοί δεν θα πρέπει να λησμονούν την πνευματική διάσταση της

άσκησης που οριοθετείται από δύο παράγοντες: την ευχαριστία και την ταπείνωση, οι οποίες «μετατρέπουν την πρόσληψη του κόσμου σε μυστήριο αγιασμού και ευλογίας» (Χρυσοστόμου Κουτλουμουσιανού Ιερομονάχου, 2002, σ. 151). Ο Σκουτέρης (1990, σ.175) θεωρεί ότι η μοναχική πολιτεία είναι μια «αντί-πολιτεία» σε σχέση με το φρόνημα του κόσμου. Γι'αυτό και η μοναχική άσκηση δεν είναι απομάκρυνση από τον κόσμο αλλά από τα πάθη του κόσμου.

1.2 Μοναχισμός

Ο Παπαδόπουλος (1999, σσ. 9-10) υποστηρίζει ότι ο μοναχισμός είναι ένα συγκλονιστικό γεγονός, που ταυτόχρονα εντυπωσιάζει και προβληματίζει. Η πνευματικότητά του τον έκαναν να τιμηθεί και να πολεμηθεί, καθώς άλλους τους σαγηνεύει και άλλους τους απωθεί. Ο μοναχισμός, όμως, δεν είναι απλώς η αυθεντική έκφραση της εκκλησιαστικής ζωής, αλλά η ίδια η Εκκλησία. Θεωρούμε, λοιπόν, απαραίτητο να κάνουμε ιδιαίτερη αναφορά στον Μοναχισμό⁷ αφού θεωρείται ότι είναι η ίδια η άσκηση στην αυθεντικότερη και πληρέστερη έκφρασή της. «Είναι ο καρπός του ασκητικού ιδεώδους ολόκληρης της Εκκλησίας γιατί δεν είναι κίνημα παρά την Εκκλησία ή πάνω από την Εκκλησία, αλλά σάρκα από τη σάρκα Της και καύχημά Της» (Καρδαμάκης, 1993, σ. 272). Ο Μοναχισμός αποτελεί, λοιπόν, κεντρική διάσταση της ζωής της Εκκλησίας και συμμαρτυρεί τις περιπέτειες της πορείας της μέσα στην ιστορία. Με το πέρασμα των χρόνων, εξελίχθηκε σε σημαντικό παράγοντα της εκκλησιαστικής, πνευματικής και κοινωνικής ζωής. Παράλληλα επηρέασε αποφασιστικά τον πολιτισμό αφού διαμόρφωσε τη δική του πνευματική ταυτότητα, τέχνη, αρχιτεκτονική κ.ά. (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 66- 68). Για αρκετό καιρό τα μοναστήρια αποτέλεσαν τα πιο δυναμικά κέντρα πολιτιστικής δραστηριότητας τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Ένα από τα σημαντικότερα έργα τους ήταν η διάσωση των γραπτών μνημείων της αρχαιότητας. Σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα (όπως αναφέρεται στον Δεληκωσταντή, 2011, σ.75), ο μοναχισμός είναι από τη φύση του φωνή διαμαρτυρίας κατά της εκκοσμίκευσης της Εκκλησίας. Επίσης αποτελεί αυθεντική μαρτυρία της χριστιανικής

---

⁷ Οι έννοιες «μοναχισμός» και «ασκητισμός» είναι συνώνυμες και ταυτόσημες (Καρδαμάκης, 1993, σ. 272).

ελευθερίας. Αρκετοί Πατέρες της Εκκλησίας έχουν αναφερθεί στο θέμα του μοναχισμού. Για παράδειγμα, ο άγιος Νείλος ο Ασκητής συμβουλεύει τους μοναχούς να υπομένουν τη μάχη κατά της λαιμαργίας, της ηδονής και της οργής και να επιμένουν στην προσευχή, την πραότητα, την πτωχεία και την υπακοή. Ο άγιος Εφραίμ ο Σύρος πιστεύει πως η προκοπή του μοναχού είναι ο ενάρετος βίος του (Μοναχού Μωυσέως Αγιορείτου, σ. 78).

Ο ορθόδοξος μοναχός στέκεται ενάντια στην εγωκεντρική ατομοκρατική κουλτούρα της εποχής μας και εκπροσωπεί μια αυθεντική κοινωνικότητα. Ζει θεοκεντρικά και είναι ο άνθρωπος της ταπείνωσης, της μετάνοιας και της προσευχής. Βοηθάει τον κόσμο μέσα από την ίδια του την ύπαρξη και το ζωντανό παράδειγμά του. Η αγάπη του εκφράζεται μέσα από την προσευχή του. Η πιο σημαντική συνεισφορά του μοναχισμού στην κοινωνία είναι μέσα από «το λειτούργημα της πνευματικής πατρότητας» (του γέροντα, του στάρετς, του πνευματικού οδηγού) (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 81-82). Ο ορθόδοξος μοναχός αποτελεί το τέλειο μέτρο και πρότυπο της άσκησης αφού μιμείται κατά γράμμα τις συμβουλές του Ευαγγελίου. Ο Μοναχισμός «διασώζει και εκφράζει την άσκηση ως προσωπικό γεγονός και συνειδητό αγώνα εξυψώσεως του ανθρώπου πάνω από τον εαυτό του, καταξιώσεως της βασιλικής ελευθερίας του» (Καρδαμάκης, 1993, σ. 273). Ο μοναχός είναι αυτός που ασκείται στην υπομονή, την καρτερία και την ανεκτικότητα. Μισεί το κοσμικό πνεύμα ενώ αποτελεί πρόκληση στον κοσμικό άνθρωπο με την ύψωσή του προς τον Θεό. Ο μοναχός επίσης είναι η ζωντανή εικόνα της διδασκαλίας της Εκκλησίας για τις σχέσεις Εκκλησίας και κόσμου (Μοναχού Μωυσέως Αγιορείτου, σ. 79). Η θέληση του μοναχού να σωθεί από την αμαρτία είναι φως καθοδηγητικό για τους πιστούς. Αυτό που τον χαρακτηρίζει είναι ο πόθος για πνευματικό αγώνα και το πετυχαίνει είτε με τις πράξεις του είτε με τους λόγους του είτε ακόμα και με τη σιωπή του⁸.

Οι βασικές μοναχικές αρετές⁹ είναι η υπακοή, η ακτημοσύνη και η παρθενία. Κοινή συνισταμένη όλων αυτών των αρετών είναι η ταπείνωση η οποία μιμείται τον Χριστό.

---

⁸ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αγίου Όρους όπου έχει λεχθεί πως το πιο βροντερό κήρυγμά του είναι η σιωπή του (Μοναχού Μωυσέως Αγιορείτου, σ. 79)

⁹ Οι αρετές έχουν οντολογικό χαρακτήρα. «Δεν αποτελούν ηθικές κατηγορίες, ούτε μπορούν να εκληφθούν ως αυτοαξίες στο πλαίσιο μιας αυτονομημένης ουμανιστικής θεωρήσεως της ηθικής ζωής του ανθρώπου. Είναι μέθεξις από τον θησαυρό των αγαθών και των αρετών του ενοικούντος Χριστού,

Μάλιστα οι νηπτικοί Πατέρες θεωρούν την ταπείνωση και την υπακοή ως τα χαρίσματα εκείνα του Θεού με τα οποία μπορεί να σωθεί ο άνθρωπος. Βασικό ρόλο στη ζωή των μοναχών διαδραματίζουν και οι σωματικές αρετές, όπως είναι η νηστεία, η αγρυπνία και η κακοπάθεια. Με αυτόν τον τρόπο το σώμα λειτουργεί ως μέσον για την καλλιέργεια της μετάνοιας και την καταστολή των παθών. Το κριτήριο όμως του χριστιανικού βίου δεν είναι τα σωματικά αυτά έργα αλλά η ταπείνωση (Χρυσοστόμου Κουτλουμουσιανού Ιερομονάχου, 2002, σσ. 144- 146). Κύρια επιδίωξη του μοναχού είναι η πνευματική ησυχία. Η μεγαλύτερη προσφορά του μοναχισμού στην Εκκλησία και τον κόσμο είναι ότι λειτουργεί ως αντίδοτο στην έλλειψη αγιότητας από την οποία πάσχει ο σύγχρονος κόσμος. Ο μοναχός είναι πρώτα υπηρέτης του Θεού και μετά των ανθρώπων. Αγωνίζεται να κάνει βίωμα τα λόγια των Πατέρων της Εκκλησίας και προσπαθεί να μιμηθεί τον βίο των αγίων. Η πεμπτουσία του μοναχισμού είναι το συνεχές μαρτύριο της συνειδήσεως, καθώς επίσης και η αδιάκοπη άσκηση της ταπείνωσης, της προσευχής και της θυσίας (Μοναχού Μωυσέως Αγιορείτου, σ. 82).

Η Παναγία θεωρείται ως πρότυπο της μοναχικής ζωής. Κατά τη διάρκεια της παραμονής της στα Άγια των Αγίων, από την ηλικία των τριών έως τα δεκαπέντε έτη, μέσω της αδιάλειπτης προσευχής προς τον Θεό, συνειδητοποίησε ότι θα έφτανε στη γνώση του Θεού μόνο με τον νου. Για τον λόγο αυτό νέκρωσε τις αισθήσεις και ακινητοποίησε τη φαντασία, τη δόξα και τη διάνοια. Μέσω της αδρανοποίησης των παραπάνω ενεργοποιήθηκε ο νους. Αυτό ακριβώς είναι η ορθόδοξη ησυχία: «...η αδρανοποίηση των ενεργειών της ψυχής που συνδέονται με την αίσθηση και τον αισθητό κόσμο, η απόθεση των νοημάτων για το καλύτερο, και η μύηση των άνω.» (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σ. 536). Με άλλα λόγια η ησυχία νοείται ως η εν Χάριτι προσπάθεια του ασκητή να αποδεσμευθεί ο νους του από την υποδούλωσή του στη διάνοια, τη φαντασία, τη δόξα και τον αισθητό κόσμο εν γένει. Η Παναγία επομένως αποτελεί πρότυπο στη μέθοδο της γνώσεως του Θεού.

Στη σύγχρονη εποχή, η οποία χαρακτηρίζεται ως κομφορμιστική, καταναλωτική και ανταγωνιστική, ο μοναχισμός προβάλλει την άσκηση ως παραίτηση από τις

μυστική ενέργεια του φωτός Του εντός μας...» (Χρυσοστόμου Κουτλουμουσιανού Ιερομονάχου, 2002, σ. 145)

ηδονιστικές απαιτήσεις του εγωκεντρισμού, καθώς επίσης και ως ελευθερία από την ψεύτικη εικόνα του κόσμου και το είδωλο του αυτονομημένου εαυτού. Για τον λόγο αυτό οι Πατέρες της Εκκλησίας προβάλλουν τη μοναχική ζωή «ως παράδειγμα κοινωνίας η οποία διασώζει την αλήθεια, την γνησιότητα και τον σεβασμό στις διαπροσωπικές σχέσεις και στις σχέσεις με το περιβάλλον» (Χρυσοστόμου Κουτλουμουσιανού Ιερομονάχου, 2002, σ. 156). Άλλωστε για τους Πατέρες της Εκκλησίας η κατά φύση ζωή του ανθρώπου αντιστοιχεί στην αρετή (Μαντζαρίδης, 2003, σ.190).

1.3 Σύντομη ιστορική αναδρομή

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο μοναχισμός δεν αποτελεί μονάχα χριστιανικό, αλλά και γενικότερο θρησκευτικό φαινόμενο. Πριν την εμφάνιση του Χριστιανισμού η μοναχική ζωή ήταν ήδη γνωστή στις ανατολικές θρησκείες. Το ίδιο συνέβαινε και στον Ιουδαϊσμό με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τις θρησκευτικές κοινότητες των Εσσαίων στην Παλαιστίνη και των Θεραπευτών στην Αίγυπτο. Η ασκητική ζωή επίσης ήταν γνωστή και στον ελληνιστικό κόσμο. Ειπώθηκε επίσης προηγουμένως ότι στην περιοχή του Χριστιανισμού ο ασκητισμός εμφανίστηκε ως ουσιαστικό στοιχείο της χριστιανικής πίστεως. Ήδη στα βιβλία της Καινής Διαθήκης διαφαίνεται καθαρά η προτίμηση της παρθενίας και αγαμίας έναντι του γάμου ενώ η προσευχή, η νηστεία, η υπακοή και η καλλιέργεια της αρετής αποτελούσαν ουσιαστικά στοιχεία της χριστιανικής ζωής από την αρχή της εμφάνισής της. Κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων αιώνων της ιστορίας της Εκκλησίας δεν υπήρχε οργανωμένος μοναχισμός αν και υπήρχε το φαινόμενο του ασκητισμού σε μεγάλο βαθμό. Κατά τον 4^ο αιώνα μ.Χ. όμως άρχισαν διάφοροι ασκητές να απομακρύνονται από τον κόσμο και να διαβιούν στην έρημο. Έτσι η άσκηση πήρε την εξιδεικευμένη μορφή της μοναχικής ζωής κατά την περίοδο αυτή. Για τους λόγους της εμφάνισης του μοναχισμού εκείνη τη χρονική περίοδο έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις που, η καθεμιά από τη σκοπιά της, επιχειρούν να δώσουν μία ικανοποιητική ερμηνεία και οι οποίες, επιγραμματικά, είναι οι εξής: η γενίκευση των διωγμών εναντίον των Χριστιανών από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα (που ανάγκασε αρκετούς πιστούς να εγκαταλείψουν τις κατοικημένες περιοχές και να εγκατασταθούν σε ερημικούς τόπους), η αναγνώριση, αργότερα, του Χριστιανισμού ως ελεύθερης θρησκείας (που συνέβαλε στην εκκοσμίκευση της

χριστιανικής ζωής), η οικονομική και κοινωνική κρίση που σημειώθηκε την εποχή της διακυβέρνησης του Διοκλητιανού, και η ισχυροποίηση, τέλος, της θεσμικής μορφής της Εκκλησίας που περιόρισε τις χαρισματικές διαστάσεις της (Μαντζαρίδης, 2004, σσ. 101-108). Ο κοινοβιακός μοναχισμός, ουσιαστικά, ξεκινά μετά την ανεξιθρησκία, όταν οι συνθήκες ευνοούσαν για την ανάδειξη μιας άλλης πτυχής της χαρισματικής ζωής, αυτής της αναχωρητικής και κοινοβιακής βιοτής (Παπαδόπουλος, 1999, σ. 17).

Ο Παπαδόπουλος (1999, σ. 11) υποστηρίζει ότι ο μοναχισμός έχει τέτοια πολυμορφία, που καλύτερα να κάνουμε λόγο για μοναχισμούς και όχι για μοναχισμό. Η τάση αρκετών πιστών να βιώσουν πληρέστερα το χαρισματικό περιεχόμενο της χριστιανικής πίστεως τους ώθησε, κατά τον 3^ο αιώνα μ.Χ., να μετακινηθούν προς την έρημο. Ανάμεσα στις μοναχικές κοινότητες που δημιουργήθηκαν και τις κοσμικές υπήρχε στενή σχέση και μάλιστα η μοναχική ζωή αποτελούσε το ιδεώδες για τους πιστούς χριστιανούς που ζούσαν στην κοινωνία. Ο μοναχισμός παρουσιάστηκε συγχρόνως σε διάφορες περιοχές της νοτιοανατολικής Μεσογείου, στην Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, το Σινά, τη Συρία, την Κύπρο ενώ αργότερα έφτασε στη Μικρά Ασία και την Ευρώπη (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 111) . Η αρχική του μορφή ήταν ο ερημιτισμός ενώ σύμβολο του μοναχισμού, γενικότερα, ήταν ο Μέγας Αντώνιος. Οι αναχωρητές, αν και ζούσαν απομονωμένοι από τον κόσμο, εντούτοις δέχονταν τις επισκέψεις πλήθους κόσμου. Μεταξύ αυτών πολλοί αναδείχθηκαν ως άγιοι της Εκκλησίας (Παπαδόπουλος, 1999, σσ. 31-32).

Σύμφωνα με τη συνείδηση της Εκκλησίας, οι αρχές του αναχωρητισμού ανάγονται στον ίδιο τον Χριστό και τους μαθητές Του και προέκυψε ως αποτέλεσμα ενθουσιασμού για τη δυνατότητα υπέρβασης της ανθρώπινης αδυναμίας (Κρικώνης, 2021, σ. 15). Οι ερημίτες αποτέλεσαν πόλους έλξης για αρκετούς ανθρώπους, οι οποίοι θέλησαν να τους ακολουθήσουν. Έτσι παρουσιάστηκε η ανάγκη όλο αυτό το πλήθος να οργανωθεί οικονομικά και πνευματικά μέσα από τον καταμερισμό των εργασιών, τα διάφορα διακονήματα και τις κοινές λατρευτικές συνάξεις. Ο τρόπος αυτός οργάνωσης ήταν μια ενδιάμεση μορφή ανάμεσα στην ερημιτική και την κοινοβιακή. Λόγω της ασταθούς οργάνωσης του ερημιτισμού, συστάθηκε ο κοινοτικός μοναχισμός ο οποίος αρχικά σχηματίσθηκε με τις λαύρες και στη συνέχεια ο κοινοβιακός που αποτελεί και τη συνηθέστερη μορφή μοναχικού βίου. Ο πρώτος

διαμορφωτής του κοινοβιακού μοναχισμού ήταν ο όσιος Παχώμιος ο οποίος και ίδρυσε το πρώτο κοινόβιο μετά την επίσημη αναγνώριση του Χριστιανισμού από το κράτος. Τόσο το ασκητικό πρότυπο του Μεγάλου Αντωνίου όσο και η κοινοβιακή παράδοση του οσίου Παχωμίου επηρέασαν πολύ την εξέλιξη του μοναχισμού στο Σινά, την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη και τη Συρία (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 119). Ιδιαίτερα το Σινά αναδείχθηκε σε σπουδαίο μοναστικό κέντρο με πλούσια πνευματική ζωή. Εμβληματική μορφή του ήταν ο όσιος Ιωάννης ο Σιναΐτης που συνέγραψε την Κλίμακα και θεωρείται ως ένας από τους σημαντικότερους δασκάλους της ορθόδοξης ασκητικής και πνευματικής ζωής.

Και στην περιοχή των Ιεροσολύμων όμως αναπτύχθηκε πολύ ο μοναχισμός με την ίδρυση αρκετών κοινοβίων και ερημητηρίων ενώ μεγάλες προσωπικότητες του μοναχισμού έζησαν και έδρασαν στην ευρύτερη περιοχή, όπως ο όσιος Ευθύμιος ο Κοινοβιάρχης και ο όσιος Σάββας ο Ηγιασμένος. Εξίσου μεγάλη ακμή γνώρισε ο μοναχισμός και στην περιοχή της Συρίας, όπου κύριο γνώρισμά του ήταν η μεγάλη αυστηρότητα στην άσκηση. Ο πιο γνωστός ασκητικός διδάσκαλος που καταγόταν από την περιοχή ήταν ο όσιος Εφραίμ ο Σύρος (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 120). Στην Παλαιστίνη και στη Συρία ο κοινοβιακός βίος ήταν στην αρχή χαλαρός και αναπτύχθηκε περισσότερο με τη λαυρεωτική μορφή. (Παπαδόπουλος, 1999, σ. 42). Ο Μέγας Βασίλειος διαμόρφωσε συστηματικότερα τον κοινοβιακό μοναχισμό και τον συνέδεσε με το φιλανθρωπικό έργο της Εκκλησίας (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 120). Καθόρισε επίσης τις γενικές αρχές του μοναχικού βίου ενώ ρύθμισε και διάφορα προβλήματα του καθημερινής ζωής των μοναχών. Η σημασία των μοναχικών κανόνων που συνέγραψε ο Μέγας Βασίλειος είναι τεράστια αφού προσδιόρισαν όλο τον μετέπειτα μοναχικό βίο.

Η ηγεσία της Εκκλησίας ήθελε να έχει υπό τον έλεγχό της τον μοναχισμό. Για τον λόγο αυτό στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451 μ.Χ. αποφασίστηκε η υπαγωγή των μοναχών κάθε περιοχής στην πνευματική εξουσία του οικείου επισκόπου ενώ μόνο με τη σύμφωνη γνώμη του θα μπορούσε να ιδρυθεί μονή στην περιοχή της δικαιοδοσίας του. Κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα ο μοναχισμός πέρασε περίοδο μεγάλης κρίσης. Αφενός οι Άραβες, κατακτώντας τις ανατολικές περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εξαφάνισαν πολλά μοναστικά κέντρα με μακραιώνη

παράδοση. Αφετέρου η κρίση της εικονομαχίας είχε ως αποτέλεσμα να διωχθούν πολλοί μοναχοί οι οποίοι ήταν υπέρμαχοι των εικόνων. Από όλη αυτή την κρίση ευνοήθηκαν οι ησυχαστικές και χαρισματικές τάσεις ενώ από την άλλη χαλάρωσε ο κοινοβιακός μοναχισμός. Ο όσιος Θεόδωρος Στουδίτης ήταν εκείνος που προχώρησε στην αναδιοργάνωση του κοινοβιακού μοναχισμού επηρεασμένος από την κοινοβιακή παράδοση του οσίου Παχωμίου και του Μεγάλου Βασιλείου εμπλουτίζοντάς την και με την προσωπική του εμπειρία. Η αναδιοργάνωση αυτή του κοινοβιακού μοναχισμού αποσκοπούσε στην ενεργότερη παρουσία του στα εκκλησιαστικά πράγματα εκείνης της- ταραγμένης- περιόδου ενώ ο αντίκτυπός της έγινε αισθητός και σε περιοχές εκτός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (π.χ. Νότια Ιταλία και Σικελία, Ρωσία). Παράλληλα όμως με την ανάπτυξη του κοινοβιακού μοναχισμού εξακολουθούσε να διατηρείται η ησυχαστική παράδοση η οποία πλησίαζε περισσότερο στο λαυρεωτικό σύστημα. Μάλιστα ο όσιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης ίδρυσε τη Λαύρα του Αγίου Όρους με προοπτική την ησυχαστική κοινοτική ζωή. Η περίοδος που ακολούθησε σηματοδοτείται από την ακμή του μοναχισμού η οποία συνέβαλε στον εκχριστιανισμό των Σλάβων και στην ανάπτυξη του μοναχισμού και σε εκείνες τις περιοχές. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας η πνευματική ενότητα των Ορθοδόξων εκφράστηκε μέσα από τον μοναχισμό του Αγίου Όρους, το οποίο διατηρεί μέχρι και τις μέρες μας όλες τις βασικές μορφές (ερμητικός, κοινοτικός, κοινοβιακός) που παρουσίασε ο χριστιανικός μοναχισμός στην ιστορία του (Μαντζαρίδης, 2004, σσ. 121-124). Εκτός όμως από το Άγιον Όρος υπήρχαν και άλλα μοναστικά κέντρα όπως στην Κύπρο, την Πάτμο, την ηπειρωτική Ελλάδα κ.ά. Η κοινοβιακή ζωή συνδεόταν στενά με την κοινωνική ζωή των Βυζαντινών και μάλιστα αποτελούσε το πρότυπό της. Ιδιαίτερα, η επιρροή των Μονών στην Κωνσταντινούπολη ήταν τέτοια που καθόριζε όχι μόνο τα εκκλησιαστικά πράγματα αλλά και επηρέαζε σημαντικά και την ίδια την κοινωνία (Παπαδόπουλος, 1999, σ. 43).

1.4 Μορφές ασκήσεως

1.4.1 Φιλανθρωπία

Σύμφωνα με έναν ορισμό που δίνει ο Μαντζαρίδης (2004, σ.339), φιλανθρωπία είναι η συστηματική και σε ευρύτερες διαστάσεις εκδήλωση της αγάπης και είναι

πρωτίστως θεολογική αφού ο ίδιος ο Θεός είναι φιλάνθρωπος. Για τους Χριστιανούς η φιλανθρωπία αυτή του Θεού εκδηλώνεται με την έλευση του Χριστού στον κόσμο και την αυτοπροσφορά Του για τους ανθρώπους. Ο ίδιος ο Χριστός είναι φιλάνθρωπος αφού συμμετέχει ενεργά στον ανθρώπινο πόνο. Η φιλανθρωπία των μοναχών συνδέεται άμεσα με την εργασία τους, και τους κανόνες της τους συστηματοποίησε ο Μ. Βασίλειος (Κρικώνης, 2010, σ. 35).

Δείγματα φιλανθρωπίας παρατηρούνταν ήδη στον προχριστιανικό κόσμο¹⁰ αλλά ήταν υποτυπώδη. Ο Χριστιανισμός, από την αρχή της εμφάνισής του κήρυττε το ενδιαφέρον του για τους φτωχούς, τους ασθενείς και όλους γενικά τους ενδεείς χωρίς να κάνει διακρίσεις. Διακατέχονταν δηλαδή από πνεύμα οικουμενικής φιλανθρωπίας αφού αυτό υπαγορεύει η χριστιανική αγάπη. Οι πρώτοι προϊστάμενοι του φιλανθρωπικού έργου της Εκκλησίας ήταν οι ίδιοι οι Απόστολοι. Ο Απόστολος Παύλος συμβούλευε τους πιστούς να προϊστανται «καλών έργων» γεγονός που υποδηλώνει προτροπή για επινόηση και ανάληψη πρωτοβουλιών στον τομέα της φιλανθρωπίας. Ο άγιος Κλήμης, επίσκοπος Ρώμης, περιέγραφε χαρακτηριστικές περιπτώσεις φιλανθρωπικού έργου κατά τις οποίες Χριστιανοί φυλακίζονταν οικειοθελώς προκειμένου να απελευθερωθούν άλλοι αδελφοί τους ή πουλιόνταν ως δούλοι προκειμένου, με τα χρήματα που έβγαζαν, να ανακουφίσουν τους ενδεείς. Οι Χριστιανοί θεωρούσαν την άσκηση φιλανθρωπίας ως απαραίτητο στοιχείο της κοινωνικής τους ζωής (Μαντζαρίδης, 2004, σσ. 340-341). Χαρακτηριστικό επίσης είναι το γεγονός ότι και η νηστεία είχε σχέση με τη φιλανθρωπία αφού με αυτό τον τρόπο οι Χριστιανοί εξοικονομούσαν χρήματα και τρόφιμα για να τα προσφέρουν στη συνέχεια στους αναξιοπαθούντες αδελφούς τους.

Την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου αναπτύχθηκε και οργανώθηκε το φιλανθρωπικό έργο της Εκκλησίας. Σε αυτό βοήθησε η ενίσχυση του εκκλησιαστικού θεσμού και η παύση των διωγμών με αποτέλεσμα να παρουσιαστεί ευρύτατο και πολύμορφο φιλανθρωπικό έργο. Ο ίδιος ο Μέγας Κωνσταντίνος και η μητέρα του Αγία Ελένη ήταν πολύ μεγάλοι φιλάνθρωποι και φρόντιζαν καθημερινά να χορηγούν

---

¹⁰ Κυρίως στους Ισραηλίτες και τους αρχαίους Έλληνες. Οι πρώτοι μάλιστα συνήθιζαν να δίνουν συνδρομή στον Ναό για την ανακούφιση των φτωχών.

στην Εκκλησία πόρους και μέσα για να επιτελεί το φιλανθρωπικό της έργο. Το παράδειγμά τους ακολούθησαν και άλλοι αυτοκράτορες και κυρίως αυτοκράτειρες¹¹

Ήδη από τη Βυζαντινή εποχή οι επίσκοποι είχαν την ευθύνη και την εποπτεία του φιλανθρωπικού έργου της Εκκλησίας. Πολλοί μάλιστα από αυτούς διακρίνονταν για τον φιλανθρωπικό τους ζήλο αφού πουλούσαν τα υπάρχοντά τους για την ανακούφιση των ενδεών αδελφών τους, σύστηναν φιλανθρωπικά ιδρύματα, πουλούσαν πολύτιμους εκκλησιαστικούς θησαυρούς για την εξοικονόμηση πόρων υπέρ των αναξιοπαθούντων κ.ά.

Σύμφωνα με τον άγιο Αμβρόσιο Μεδιολάνων, σκοπός της Εκκλησίας είναι να διαφυλάσσει για τον Κύριο ανθρώπινες ψυχές και όχι χρήματα. Για τον λόγο αυτό η Εκκλησία δεν θα πρέπει να διατηρεί χρήματα αλλά να τα διαθέτει για την κάλυψη ανθρώπινων αναγκών. Τα μοναστήρια επιτελούσαν, μαζί με το πνευματικό, και φιλανθρωπικό έργο. Οι μοναχοί και οι ασκητές βοηθούσαν τους ανθρώπους με πίστη και αφοσίωση ενώ η αγάπη τους προς τον πλησίον ωθούσε τους πιστούς να προσφεύγουν σε αυτούς για βοήθεια και συμπαράσταση. Επίσης οι μοναχοί πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους και εκτός των μοναστηριών, σε φιλανθρωπικά ιδρύματα της Εκκλησίας. Ακόμα και οι ερημίτες θεωρούσαν βασική τους υποχρέωση την άσκηση της φιλανθρωπίας και βοηθούσαν όχι μόνο ηθικά και πνευματικά αλλά και υλικά όσους είχαν ανάγκη. Επίσης έδειχναν ιδιαίτερη ευαισθησία για τους φτωχούς και τους αδικημένους όπως επίσης και για την επικράτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης (Μαντζαρίδης, 2004, σσ. 344-346). Όλη αυτή η φιλανθρωπία των μοναχών επηρέασε την κοινωνία των πιστών, ενέπνευσε τη ζωή τους και διατήρησε ζωντανή την αγάπη και τη φιλανθρωπία στην κοσμική κοινωνία. Σημαντική, τέλος, ήταν και η συμβολή των γυναικών στο φιλανθρωπικό έργο της Εκκλησίας μέσα από τον θεσμό των διακονισσών ο οποίος ήκμασε τον 4^ο -6^ο αιώνα.

Ζούμε σήμερα σε μια εποχή όπου έχουν σημειωθεί τεράστιες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Το μοντέλο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, που κυριαρχεί,

---

¹¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε από τους αυτοκράτορες τον Αναστάσιο, τον Ιουστινιανό, τον ιδρυτή της Μακεδονικής Δυναστείας Βασίλειο, κ.ά. ενώ από τις αυτοκράτειρες τη σύζυγο του Μεγάλου Θεοδοσίου Φλακίλλα, τη σύζυγο του Θεοδοσίου Β' Ευδοκία και τη σύζυγο του Λέοντος του Σοφού αγία Θεοφανώ (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 343)

έχει ως αποτέλεσμα την αποδόμηση του κοινωνικού κράτους, τη συρρίκνωση των κοινωνικών κατακτήσεων και την όξυνση του χάσματος μεταξύ πλούσιων και φτωχών. Όλη αυτή η κατάσταση ωθεί τον άνθρωπο στον ατομοκεντρισμό και τον ευδαιμονισμό ενώ τον κάνει να θεωρεί ως ύψιστη προτεραιότητα το κυνήγι για την ικανοποίηση των υλικών του αναγκών, πολλές από τις οποίες είναι επίπλαστες. Η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν θα μπορούσε να μείνει αμέτοχη σε όλη αυτή την κατάσταση. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, από την αρχή είχε ως κύριο μέλημά της την συγκεκριμένη και άμεση βοήθεια και αλληλεγγύη προς όλους όσους είχαν ανάγκη. Η έμπρακτη αυτή βοήθεια προς τους αδυνάτους πήρε συγκεκριμένες μορφές και περιελάμβανε οργανωμένη αγαθοεργία, πολυεπίπεδη φιλανθρωπική δράση και πολυάριθμες εκκλησιαστικές οργανώσεις (Δεληκωσταντής, 2011, σσ. 115-117). Συγχρόνως η Εκκλησία ασκούσε διαχρονικά κριτική κατά της κοινωνικής αδικίας ενώ αντιστεκόταν στην εκμετάλλευση, την καταπίεση και τις ανισότητες. Οι ίδιοι οι Πατέρες της Εκκλησίας εξέφραζαν τις απόψεις τους πάνω στα θέματα της κατάχρησης του πλούτου, της καταπίεσης των φτωχών από τους πλουσίους κ.ά.. Παρά τον εσχατολογικό προσανατολισμό της Ορθοδόξου Εκκλησίας, η τελευταία έδειξε ζωηρό ενδιαφέρον για τη ζωή του ανθρώπου. Σύμφωνα με τον π.Γεώργιο Φλωρόφσκυ (όπως αναφέρεται στον Δεληκωσταντή, 2011, σσ.120-121), ο κοινοβιακός μοναχισμός εκφράζει το ισχυρό κοινωνικό ένστικτο της Ανατολικής Εκκλησίας και ενσαρκώνει το πνεύμα της αμοιβαιότητας και της αλληλεγγύης. Στον ορθόδοξο μοναχισμό ο ατομοκεντρισμός θεωρείται καταστροφικός ενώ δίνεται μεγάλη έμφαση στην κοινωνική φύση του ανθρώπου.

Η ορθόδοξη εκκλησιαστική πράξη έχει μια μακροδιακονική διάσταση, υπό την έννοια ότι σχεδιάζει μακροπρόθεσμα, οργανώνει, ασκεί κριτική, παρεμβαίνει κατά της κοινωνικής αδικίας, δρα διαμορφώνοντας καταστάσεις και αξιοποιεί τις δυνατότητες του παρόντος (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 125). Επίσης, η χριστιανική αγάπη προς τον πλησίον δεν περιορίζεται μόνο στην ελεημοσύνη χωρίς ελπίδα αλλαγής του κόσμου. Αντίθετα, η εκκλησιαστική πράξη χρειάζεται να ανακαλύψει και να αντιμετωπίσει τα αίτια της ένδειας και να αγωνιστεί για την εξάλειψη της κοινωνικής αδικίας. Η χριστιανική φιλανθρωπία διαφοροποιείται από την κοσμική φιλανθρωπία. Η πρώτη έχει κενωτικό χαρακτήρα και είναι θεολογική αρετή. «...η χριστιανική φιλανθρωπία

παρουσιάζεται ως συμπάθεια που αποδέχεται το πάθος και το νικά με την ανάσταση. Υπομένει τον πόνο και τον μεταμορφώνει σε χαρά. Η κοσμική φιλανθρωπία αποφεύγει την ενεργό συμμετοχή στον πόνο του πλησίον. Ουσιαστικά δηλαδή αρνείται τη συμπάθεια. Θεωρεί τον πόνο ανυπόφορο. Τον αποστρέφεται και θέλει να τον εξαφανίσει» (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 347).

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στην χριστιανική πράξη και τον ακτιβισμό. Ο τελευταίος προέρχεται από τη λατινική λέξη *activus* και σημαίνει τον ενεργητικό και δραστήριο άνθρωπο. Αναφορικά με τα εκκλησιαστικά δεδομένα, ακτιβισμός «ονομάζεται μία ενέργεια που περιορίζεται μόνο σε κοινωνική δράση, παραθεωρώντας το δόγμα και την θεωρητική διδασκαλία της Εκκλησίας» (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σσ. 490-491). Σε αυτή την περίπτωση ενδιαφέρει μόνο η πράξη και η εξωτερική κοινωνική δράση. Σύμφωνα με τον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή (όπως αναφέρεται στον Ιερόθεο, Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σ. 495), «πράξη είναι ο αγώνας με την Χάρη του Θεού που κάνει ο άνθρωπος για να καθαρήσει τα πάθη του, να τα μεταμορφώσει...Και θεωρία αρχίζει με την νοερά προσευχή και καταλήγει στην θέα του θείου φωτός». Στον Χριστιανισμό πράξη και θεωρία δείχνουν την πορεία από το «καθ' εικόνα» στο «καθ' ομοίωση». Στην ορθόδοξη παράδοση η πράξη με τη θεωρία δεν είναι αποξενωμένες μεταξύ τους, αλλά εναρμονίζονται και συνδέονται πολύ στενά, με την έννοια ότι «καθαρίζει κανείς τα πάθη του, γεμίζει από την Χάρη του Θεού, μετατρέπει τα πάθη του σε αγάπη για τον Θεό και, όταν γίνει άνθρωπος μεγάλης αγάπης, τότε κάνει και ιεραποστολή, κάνει και έργο. Αυτό δεν είναι ακτιβισμός, είναι αποτέλεσμα της αγάπης για τον Θεό» (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σ. 503). Ο ακτιβισμός δεν έχει αληθινή πράξη, που είναι η κάθαρση της καρδιάς, ούτε αληθινή θεωρία, που είναι η νοερά προσευχή και η θέα της δόξας του Θεού.

Η Ορθοδοξία, αν και δεν έχει διατυπώσει μια συστηματική κοινωνική διδασκαλία, έχει τοποθετηθεί θεολογικά σε κεντρικά θέματα κοινωνικής ηθικής. Επίσης έχει επιδείξει μια μεγάλη και πολύ καλά οργανωμένη φιλανθρωπική και κοινωνική δράση ενώ στο κέντρο της βάζει τον άνθρωπο με τις ανάγκες του, ανεξάρτητα από το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 129).

1.4.2 Ελεημοσύνη

Η ελεημοσύνη είναι χαρακτηριστικό στοιχείο του χριστιανικού ήθους και έχει άμεση σχέση με τη φιλανθρωπία. Είναι εντολή του Θεού. Ο ίδιος ο Θεός είχε πει διά των προφητών: «ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν» (Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2017, σ. 350). Οι Πατέρες της Εκκλησίας έχουν αναφερθεί εκτενώς στο θέμα αυτό. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος έλεγε χαρακτηριστικά ότι η ελεημοσύνη δόθηκε από τον Θεό στους ανθρώπους για την εντολή της αγάπης. Το θεωρεί ως μεγάλο αγαθό ενώ το μεγαλείο της δεν κρίνεται από το μέγεθος της προσφοράς αλλά από την προθυμία αυτού που προσφέρει. Μάλιστα την αποκαλεί ως βασίλισσα των αρετών και τη θεωρεί τροφή της ψυχής. Σύμφωνα με τον ίδιο Πατέρα, η ελεημοσύνη είναι η μητέρα της αγάπης (Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2017, σσ. 350-351). Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός διακηρύσσει ότι η ελεημοσύνη είναι η άριστη των εργασιών αφού με πολύ λίγα αγοράζουμε τη βασιλεία των Ουρανών. Ο Γρηγόριος ο Νύσσης αποκαλεί την ελεημοσύνη πηδάλιο της αγάπης και τονίζει ότι θα πρέπει να προέρχεται από τίμιες και δίκαιες πράξεις, διαφορετικά δεν νοείται ως ελεημοσύνη αλλά ως ωμότητα και απανθρωπιά.

Σύμφωνα με τον Άγιο Νεκτάριο, η ελεημοσύνη είναι πράξη αγαθής προαίρεσης και μια εσωτερική φωνή που προέρχεται από αγαθή καρδιά η οποία αγαπά τον πλησίον. Επίσης είναι δικαιοσύνη που αποδίδει αυτά που οφείλουμε σε όσους έχουν ανάγκη (Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2017, σσ. 349-350). Ο ίδιος παραθέτει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ελεήμονος. Συγκεκριμένα, αυτός που ελεεί είναι ο ίδιος ελεημένος από τον Θεό αφού είναι δώρο Θεού να αποκτάει κανείς τη συνήθεια της ελεημοσύνης και της φιλανθρωπίας. Ο ελεήμονας πιστεύει ότι τα υλικά αγαθά που έχει λάβει οφείλει να τα δώσει για να βοηθήσει όσους έχουν ανάγκη. Αφουγκράζεται τις ανάγκες των φτωχών και πένητων και σπεύδει να τους βοηθήσει. Προσφέροντας σε όσους έχουν ανάγκη, η καρδιά του χαίρεται από την πράξη της ελεημοσύνης κι έτσι το πρόσωπό του είναι χαρούμενο. Ωθούμενος από την αγάπη προς τον πλησίον, κάνει την ελεημοσύνη του κρυφά αφού δεν τον ενδιαφέρει η δόξα. Πέρα όμως από τη διάθεση υλικών αγαθών προς τους αναγκεμένους, το πιο πολύτιμο από όλα όσα προσφέρει είναι η προσωπική του ελευθερία. Ο ελεήμονας, τέλος, είναι

μακάριος αφού αυτός θα γίνει κληρονόμος της βασιλείας του Θεού (Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2017, σσ. 354-355).

Ο Άγιος Ιάκωβος Τσαλίκης έχει μείνει γνωστός για την παροιμιώδη ελεημοσύνη του. Διακονούσε τους συνανθρώπους του ελεώντας τους τόσο υλικά όσο και πνευματικά. Χιλιάδες ήταν αυτοί που ευεργετήθηκαν από τον άγιο. Ιδιαίτερα από τη στιγμή που έγινε Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ του Γέροντος στη Βόρεια Εύβοια¹², πρόσφερε πάρα πολλά χρήματα σε όσους είχαν ανάγκη: σε φτωχούς, αρρώστους φοιτητές, σε όσους επρόκειτο να παντρευτούν, κ.ά. Ο ίδιος έλεγε χαρακτηριστικά: «Ένα δίνω κι ο Θεός δέκα μου δίνει. Δίνε, δίνε κι ο Θεός θα σου δίνει» (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 78). Υπήρχαν μάλιστα και περιπτώσεις όπου με θαυματουργικό τρόπο ο άγιος έβρισκε λύση όταν ήθελε να κάνει ελεημοσύνη αλλά δεν είχε τους απαιτούμενους υλικούς πόρους (μιας και το μοναστήρι, στην αρχή της Ηγουμενίας του, είχε λιγοστά χρήματα οπότε ήταν εξαιρετικά δύσκολο τόσο να συντηρηθεί το ίδιο όσο και να κάνει ελεημοσύνη και φιλανθρωπία)¹³. Τόσο ξακουστό είχε γίνει το μοναστήρι για την ελεημοσύνη και τη φιλοξενία του (η οποία συνεχίζει μέχρι τις μέρες μας) ώστε κάθε καλοκαίρι έρχονταν στη Μονή παιδιά, φοιτητές και άλλοι για να φιλοξενηθούν.

1.4.3 Νηστεία

Η νηστεία θεωρείται ως μια από τις κλασικές μορφές της άσκησης και μάλιστα αποτελεί την κύρια έκφραση της σωματικής άσκησης (Καρδαμάκης, 1993, σ. 247). Για τον Ορθόδοξο Χριστιανό είναι μέσο και όχι αυτοσκοπός ενώ συγχρόνως είναι η οδός προς τον Θεό. Σκοπός της νηστείας, κατά τον Γιανναρά (όπως αναφέρεται στον Καρδαμάκη, 1993, σ.247) είναι «...η έμπρακτη άρνηση του σώματος να αποτελεί αυτοσκοπό , αυτό και οι επιθυμίες του, η άμεση σχέση του σώματος με τον Θεό, η μετοχή του στην καθολική υπακοή του ανθρώπου στο θέλημα του Θεού, η

---

¹² Το έτος 1975

¹³ Χαρακτηριστικό είναι ένα περιστατικό που ο ίδιος ο Γέροντας είχε διηγηθεί όταν είχαν έρθει, τον Αύγουστο του 1963, 75 άντρες από το γειτονικό χωριό Λιβανάτες για να εργαστούν εθελοντικά στη Μονή. Στο Μοναστήρι υπήρχε λιγοστό φαγητό. Τότε ο Άγιος Ιάκωβος παρακάλεσε τον Όσιο Δαυίδ να φροντίσει για το φαγητό όλων αυτών των ανθρώπων και με θαυμαστό τρόπο χόρτασαν όλοι οι εργάτες και περίσσεψε και φαγητό. (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 79)

προσωπική αναφορά της προσπάθειας του ανθρώπου για την άμεση υποταγή της φύσεως στο Θεό». Η νηστεία στην οντολογική της διάσταση είναι θεμέλιο όλων των αγαθών, υπερασπίζεται κάθε αρετή και αποτελεί την αρχή του πνευματικού αγώνα και της χριστιανικής ζωής. Είναι, επίσης, έκφραση της πραγματικής ταπεινώσεώς μας και έτσι αποκτά πνευματικές διαστάσεις ενώ οι καρποί της είναι πνευματικά επιτεύγματα (Καρδαμάκης, 1993, σ. 248). Η νηστεία επίσης έχει και κοινωνικό χαρακτήρα αφού γίνεται μέσο ευεργεσίας και φιλανθρωπίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Το νόημα της νηστείας σήμερα είναι αρκετά επίκαιρο αφού συνίσταται στην άρνηση του περιττού, της πλησμονής και της σπατάλης των καταναλωτικών αγαθών. Μπορεί επίσης να γίνει η οδός της πραγματικής δικαιοσύνης που σημαίνει να αναγνωρίζουμε τα δικαιώματα όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπων, να συμμετέχουμε στις ανάγκες τους και να μοιραζόμαστε το ίδιο μας το είναι. Με αυτό τον τρόπο γίνεται η νηστεία ευεργεσία και μετάδοση αγάπης (Καρδαμάκης, 1993, σ. 249). Ο άγιος Ιάκωβος Τσαλίκης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ασκητή που αγάπησε τη νηστεία και την τήρησε απαρέγκλιτα καθ' όλη τη διάρκεια της επίγειας ζωής του. Από μικρό κιάλας παιδί είχε διδαχθεί την αρετή της νηστείας από την οικογένειά του και είχε εξασκηθεί σ' αυτή. Όταν, δε, έγινε μοναχός, ασκήθηκε υπεράνθρωπα σ' αυτή, παρά τα σοβαρά προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε πολύ συχνά. Σύμφωνα με τον άγιο, η νηστεία είναι εντολή Θεού αφού και ο ίδιος ο Χριστός ενήστευσε. Πίστευε ότι αυτή ωφελεί πολύ τον άνθρωπο αφού, σε συνδυασμό με την προσευχή, βοηθούν να αποβληθούν τα δαιμόνια, οι αρρώστιες και όλα τα πάθη. Επίσης η προσευχή και η νηστεία ωφελούν πολύ την ψυχή του ανθρώπου (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 72)

Για το θέμα της νηστείας έλεγε χαρακτηριστικά ο άγιος τα εξής: «Ποτέ η προσευχή δε με έβλαψε, ούτε και η νηστεία που από παιδί μας δίδαξαν οι γονείς μας. Μόνο με προσευχή και νηστεία φεύγουν τα δαιμόνια και με τα καλά λόγια, τις καλές πράξεις» (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 138). Για την αναγκαιότητα της νηστείας έλεγε: «Η νηστεία είναι εντολή του Θεού, διότι η πρώτη εντολή, που έδωσε ο Θεός ήταν η νηστεία. Γι' αυτό κι εμείς να νηστεύουμε παιδιά μου» (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος

Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 165). Θεωρούσε μάλιστα ο άγιος ότι η νηστεία ωφελούσε πολύ τον άνθρωπο και στην αντιμετώπιση των σωματικών ασθενειών, φέρνοντας ως παράδειγμα τον ίδιο: «Δε μ' έβλαψε ποτέ η νηστεία κι ας έχω ασθένειες πάνω μου....και η νηστεία και αυτή η λεπτοδίαιτα πολύ ωφελεί τον άνθρωπο και στις ασθένειες» (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 165). Ο Άγιος Ιάκωβος, αν και ήταν αυστηρός με τον εαυτό του στο θέμα της νηστείας, συμβούλευε τους πιστούς που τον επισκέπτονταν πως η νηστεία θα πρέπει να γίνεται με διάκριση. Έλεγε χαρακτηριστικά: «Όσοι κατά τη νηστεία έχουν αρρώστιες και πολλά άλλα, με συγχωρείτε, με τη συνταγή του γιατρού και την άδεια του πνευματικού πατρός, όλα καλά γίνονται...Γι' αυτό παιδιά μου, λέω και νηστείες να τηρήσετε, αν έχετε υγεία και με τη συνταγή του γιατρού και του πνευματικού την εντολή. Όλα γίνονται με πολλή διάκριση και νηστείες και όλα και η προσευχή» (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σσ. 184-185). Ένας άλλος σύγχρονος άγιος, ο Γέροντας Πορφύριος, ο οποίος αγαπούσε πολύ τη νηστεία, συμβούλευε πως αυτή έπρεπε να γίνεται με διάκριση. Υπήρχαν μάλιστα περιπτώσεις που ο ίδιος εμπόδιζε πιστούς με σοβαρά προβλήματα υγείας να νηστεύσουν αφού είχαν ανάγκη πρώτα να αναρρώσουν σωματικά (Θαυμαστά γεγονότα και συμβουλές του Γέροντος Πορφυρίου όπως τα άκουσαν, τα είδαν και τα έζησαν μερικά από τα πνευματικά του παιδιά, 2009, σσ. 173-175).

1.4.4 Αγάπη

Η απαλλαγή από τα γήινα είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να ενδιατρίψει ο νους και η καρδιά του ανθρώπου στον Χριστό. Και η απαλλαγή αυτή είναι απελευθέρωση μόνο αν ο αγωνιζόμενος αγαπά τον Χριστό (Παπαδόπουλος, 1999, σ. 111). Ο ίδιος ο Χριστός, όταν τον ρώτησαν ποια είναι η πρώτη και μεγάλη εντολή, απάντησε πως είναι η αγάπη. Πρόκειται για μια αγάπη που ανεβαίνει πάνω στον σταυρό γι' αυτόν που αγαπάει και έχει δύο κατευθύνσεις: αγάπη προς τον Θεό και αγάπη προς τον άνθρωπο (Μητροπολίτης Αργολίδος Νεκτάριος, 2020, σ. 187). Η αγάπη είναι επιστέγασμα όλων των αρετών, η οποία, κατά τον Απόστολο Παύλο, «ουδέποτε εκπίπτει», ποτέ δεν αλλοιώνεται (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου

Βλασίου, 2021, σ. 807). Δεν πρόκειται για μια κοινή, συναισθηματική αγάπη αλλά για μια αγάπη ως θεολογία που συνδέεται με την αγάπη προς τον Θεό. Ο άνθρωπος που έχει μια τέτοια αγάπη είναι άπτωτος. Πρόκειται για την ανιδιοτελή αγάπη η οποία, κατά τον Απόστολο Παύλο, δεν ζητά, δε γνωρίζει τα δικά της. Για τον Γαϊτάνη (2017, σ. 9) «Όλη η ύπαρξη υπάρχει επειδή η αγάπη ακούμπησε και χάιδεψε τις μορφές της ζωής, και αυτό το αποτύπωμά της πάνω στα όντα πλάθει το Είναι!». Ακόμη και για τον αναχωρητή η αγάπη για τον συνάνθρωπο παραμένει το απόλυτο κριτήριο (Παπαδόπουλος, 1999. σ. 115).

Ο Άγιος Ιάκωβος (Τσαλίκης) έλεγε χαρακτηριστικά για το θέμα της αγάπης: «Εάν αγάπην έχωμεν μεταξύ μας, τότε είμεθα τέκνα Θεού» (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 116). Υποστήριζε επίσης ότι πρέπει να έχουμε υπακοή, ταπείνωση και αγάπη στην ψυχή μας αφού χωρίς αγάπη δεν μπορούμε να σωθούμε. Ο Άγιος Νεκτάριος χαρακτηρίζει την αγάπη ομοίωμα της θείας εικόνας και στερέωμα της ψυχικής του δύναμης. Θεωρεί ότι η αγάπη φροντίζει και θερμαίνει την ψυχή του, τη ζωογονεί και την οδηγεί στη θεία αγάπη. Τον γεμίζει επίσης με τη φλόγα του θείου έρωτα και του αναζωπυρώνει τον πόθο για τον Θεό. Πιστεύει ακόμα ότι η αγάπη είναι ο πολυτιμότερος θησαυρός των πιστών και το τιμιότατο δώρο των θείων χαρισμάτων. Επίσης είναι το μοναδικό μόνιμο αγαθό αφού είναι αιώνιο και η πιο γλυκιά απόλαυση των πιστών επειδή είναι καρπός του Αγίου Πνεύματος. Χάρη στην αγάπη οι πιστοί περνάνε στη βασιλεία των Ουρανών. Θεωρεί ότι η αγάπη εξομοιώνει τη γη με τον ουρανό, κυβερνά, συγκρατεί και συνέχει τα πάντα. Ο Άγιος Νεκτάριος θεωρεί την αγάπη Θείο ιδίωμα αφού ο ίδιος ο Θεός είναι αγάπη ενώ όποιος μένει μέσα στην αγάπη, μένει στον Θεό. Η αγάπη επίσης διδάσκει την τήρηση των Θείων Εντολών. Ο άγιος παρομοιάζει την πνευματική αγάπη σαν πόλη οχυρωμένη την οποία δεν μπορεί να κυριεύσει ο Διάβολος. Ο ίδιος ο Χριστός έλεγε ότι θα αναγνωρίζονται όσοι είναι μαθητές Του από το αν αγαπούν ο ένας τον άλλον. Η αγάπη, κατά τον Άγιο Νεκτάριο, είναι η εικόνα των μαθητών του Κυρίου, το χαρακτηριστικό των δούλων του Θεού και το γνώρισμα των Αποστόλων. Την θεωρεί ως το μεγαλύτερο από όλα τα θαύματα που χαρακτηρίζει τον χριστιανό. Επίσης είναι φύλακας και συνεργός όλων των άλλων αρετών, οδηγεί στην τελειότητα και συγκρατεί τα μέλη του σώματος της Εκκλησίας.

Η αγάπη ποτέ δεν υποχωρεί αλλά κατορθώνει τα πάντα και είναι μια αξία αιώνια. Επίσης θεωρεί ότι ο Θεός είναι ο ίδιος στην ουσία Του Αγάπη αφού αγαπάει τα δημιουργήματά Του και τα φροντίζει. Μάλιστα η αγάπη του Θεού ξεπερνάει κάθε άλλη μορφή αγάπης και έφτασε στο σημείο να φανερώσει τον ίδιο τον Θεό πάνω στη γη, με τη μορφή του Υιού του, και να Τον κάνει από Κύριο και Δεσπότη, δούλο. Ο άνθρωπος, με το να αγαπάει τον Θεό, τηρεί τον Λόγο Του κι έτσι όλα συνεργούν προς το καλό. Ο Άγιος Νεκτάριος επισημαίνει πως αγάπη δεν είναι ανθρώπινα λόγια και νοήματα, προσφωνήσεις και χαιρετισμοί αλλά φανερή φροντίδα με έργα: να απαλύνουμε τη φτώχεια, να βοηθάμε τον ασθενή, να διασώζουμε όποιον κινδυνεύει, να συμπαραστεκόμαστε στη δύσκολη περίσταση, να συμμετέχουμε στη χαρά και στη λύπη των αδελφών μας (Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2017, σσ. 124- 132). Με άλλα λόγια, αγάπη σημαίνει φιλανθρωπία. Επίσης τέλεια αγάπη προς τον Θεό σημαίνει αγάπη προς τον πλησίον.

Ο Άγιος Παΐσιος πίστευε ότι η μεγαλύτερη απόδειξη για την πνευματική πρόοδο του χριστιανού είναι η ευαισθησία του απέναντι στον πόνο των αδελφών του. Ο ίδιος έλεγε χαρακτηριστικά: «Έρχονται οι άνθρωποι και μου λεν τα βάσανά τους και γεμίζει το στόμα μου πίκρα... Όταν ο άλλος πάσχει πραγματικά, μπορώ ακόμη και να πεθάνω για να τον βοηθήσω». Ο άγιος παρομοίαζε τη χριστιανική αγάπη με τον ήλιο που φωτίζει και ευεργετεί όλη τη φύση και τους ανθρώπους. Έτσι οφείλουν και οι χριστιανοί, με την αγάπη τους, να βλέπουν όλο τον κόσμο ως αδέρφια τους, ακόμα και τους αλλόθρησκους αφού κι αυτοί είναι κατά σάρκα αδελφοί μας. Θεωρούσε επίσης ότι οι χριστιανοί θα πρέπει να διακρίνονται για την καθαρότητα της αγάπης τους, δηλαδή να αγαπούν χωρίς να περιμένουν ανταπόδοση κι εκδηλώσεις ευγνωμοσύνης. Να κάνουν το καλό και αμέσως να το λησμονούν. Έλεγε χαρακτηριστικά: «Όποιος κουράζεται για τον πλησίον του από καθαρή αγάπη, ξεκουράζεται με την κούραση» (Τάτσης, 2008, σσ. 91-93). Ο Γαϊτάνης (2017, σσ. 7-9) υποστηρίζει ότι «Δεν υπάρχει τίποτα σε γη και ουρανό που να μην περιέχει το σπατάλημα είτε το προφύλαγμα στην αγάπη!» και ότι δεν υπάρχει τίποτα που να υπάρχει, το οποίο να μην το έχει αγγίξει η αγάπη.

Ο Άγιος Παΐσιος παρομοιάζει την καρδιά στον ανθρώπινο οργανισμό με την αγάπη προς τον Θεό στην πνευματική ζωή. Θεωρεί την αγάπη κινητήριο δύναμη και πηγή

κάθε αγαθού και αρετής. Υποστήριζε πως το σπουδαιότερο καθήκον του ανθρώπου είναι να αγαπάει πρώτα τον Θεό και έπειτα τον συνάνθρωπό του, όποιος κι αν είναι αυτός. Μόνο αν αγαπήσουμε τον Θεό, θα τηρήσουμε και όλες τις άλλες εντολές του. Σεβόταν τη διαφορετικότητα του άλλου και πρέσβευε ότι, αν και οι χριστιανοί πρέπει να αγαπούν όλους τους αδελφούς τους, δεν θα πρέπει να συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο προς όλους ούτε να απαιτούν όλοι να μπουν στο δικό τους «καλούπι». Αντίθετα, ο καθένας είναι ελεύθερος να ακολουθεί τον δικό του δρόμο. Θεωρούσε ακόμα πως η αγάπη προς τον πλησίον υπερβαίνει την κοινή λογική αφού είναι θυσία για τους αδελφούς μας και συμμετοχή στα προβλήματά τους. Έφερνε, δε, ως παράδειγμα τη γνωστή Παραβολή του Καλού Σαμαρείτη. Ο Άγιος Παΐσιος, τέλος, διακρίνει τη φτηνή από την ακριβή αγάπη. Υποστηρίζει πως η πρώτη αναφέρεται σε όσους θέλουν, από τη μια, να απολαμβάνουν τον κόσμο με τα αγαθά του και από την άλλη να μην χάσουν τον Παράδεισο. Με άλλα λόγια, η αγάπη τους προς τον Χριστό έχει όρια. Την αγάπη αυτή την εξισώνει με την απιστία. Η ακριβή όμως αγάπη δεν έχει όρια και είναι ολοκληρωτική (Τάτσης, 2008, σσ. 91-97).

Για τον Γαϊτάνη (2017, σ. 17) «Το σπατάλημα στην αγάπη είναι η έκφραση της θυσίας του κόσμου....Το σπατάλημα στην αγάπη είναι οι σκέψεις του Χριστού μέσα στην αναπαράσταση του πάθους, είναι οι σκέψεις του μέσα στη θυσία Του!». Στον στοχασμό του, η θυσία και η αγάπη συμπορεύονται. Ο ίδιος θα υποστηρίξει ότι «Πατέρας δεν είναι τίποτα άλλο παρά ο γιός που ενσαρκώνεται, είναι ο δικός σου θεός μέσα στο αίμα που έχυσε, είναι το σπατάλημα στην αγάπη σε ένα ποτήρι που κατεβαίνει!...Έτσι η Αγία Τριάδα...είναι ο Υιός του σπαταλήματός σου στην αγάπη, και Πατέρας είναι ο ιδεαλισμός της ενσάρκωσής σου που ξανα-βρήκε τον ουρανό του!» (Γαϊτάνης, 2017, σ.53) Ο άγιος Εφραίμ ο Κατουνακιώτης ένωθε την απέραντη αγάπη του Θεού προς τον άνθρωπο και έλεγε ότι αυτή η αγάπη κίνησε τον Θεό να έρθει στη γη, να ενανθρωπιστεί, να πονέσει, να σταυρωθεί, να πεθάνει και να αναστηθεί για μας. Μάλιστα ο ίδιος τόσο πολύ ένωθε αυτή την αγάπη του Θεού – Πατέρα, που πολλές φορές ξεσπούσε σε δάκρυα κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας. Έλεγε χαρακτηριστικά τα εξής: «Πόσο μας αγαπάει ο Θεός. Δεν μπορούμε να το φανταστούμε. Να ξέρεις, βρισκόμαστε μέσα στη χούφτα του Θεού που είναι γεμάτος αγάπη. Ας μας κάνει ό,τι θέλει» (Μητροπολίτης Αργολίδος

Νεκτάριος, 2020, σ. 189). Πρέσβευε πως ο Θεός θέλει από εμάς καθαρή καρδιά και παρακαλούσε στην προσευχή του να γεμίσει από αυτή τη θεϊκή αγάπη. Αυτή την αγάπη την ζούσε και την αισθανόταν για όλα τα πλάσματα του Θεού. Παρά το ότι ήταν ένας αυστηρός ασκητής, ήταν πολύ τρυφερός με τα πνευματικά του παιδιά και με όσους τον πλησίαζαν.

Ο Παπαδόπουλος (1999, σσ. 116-117) υποστηρίζει ότι καμία φροντίδα για τον πλησίον δεν είναι σημαντικότερη από την προσευχή και τίποτα πιο πειστικό για την αγάπη. Μάλιστα, ως πρότυπο αναφέρεται στον Χρυσόστομο που συνδύαζε τον «απράγμονα μοναστικό βίο» με την αγάπη προς τον πλησίον.

1.4.5 Εγκράτεια

Η εγκράτεια σχετίζεται με την αυτοκυριαρχία και με τη θέληση. Μας κάνει ικανούς να αποφεύγουμε τα βλαβερά, να ασχολούμαστε με τα ωφέλιμα και να έχουμε την αίσθηση του μέτρου (Ιωσήφ, 2004, σσ. 165-166). Η εγκράτεια θεωρείται αρετή μεγάλης ηθικής αξίας. Κατά τον Άγιο Νεκτάριο σημαίνει «ο, χάριν της σωφροσύνης, εκούσιος περιορισμός όχι των απαγορευμένων, αλλά αυτών που επιτρέπονται». Ο ίδιος θεωρεί ότι είναι μεγάλη αρετή να απολαμβάνει κανείς συγκρατημένα και με σωφροσύνη αυτά που επιτρέπονται. Οι Πατέρες της Εκκλησίας ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό. Για παράδειγμα, ο Μέγας Βασίλειος θεωρεί πως η εγκράτεια είναι η απάρνηση της αμαρτίας, η εξολόθρευση των παθών, η νέκρωση του σώματος, των φυσικών παθών και των επιθυμιών και είναι η αρχή της πνευματικής ζωής. Ο Χρυσόστομος θεωρεί ότι εγκράτεια είναι το να μην παρασύρεται κανείς από τα πάθη. Χαρακτηρίζει, δε, ως εγκρατή και καρτερικό αυτόν που ενοχλείται από τις επιθυμίες αλλά τις συγκρατεί, ενώ ο Γρηγόριος ο Θεολόγος την αποκαλεί θαυμάσιο πράγμα (Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2017, σσ. 391- 392).

Η εγκράτεια θεωρείται ότι είναι θεμέλιο όλων των αρετών και προετοιμάζει τις ψυχές στην άσκησή τους. Αποτελεί οδηγό της σωφροσύνης, υποδουλώνει τα σωματικά πάθη, κατευνάζει τις ορμές, καθαρίζει τον νου και ειρηνεύει την καρδιά. Σύμφωνα με τον Άγιο Νεκτάριο, μετά την εγκράτεια ακολουθεί η σωφροσύνη, η αγνεία, η ευπρέπεια και η σεμνοπρέπεια (Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, 2017, σ. 392). Κατά τον Άγιο Ιάκωβο, εγκράτεια σημαίνει εγκράτεια γλώσσας, φαγητών, αποχή από τα κακά, προσοχή στους λογισμούς μας, συγχώρεση, αγάπη και ταπείνωση (Ένας

σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 189).

1.5 Ο σύγχρονος πολιτισμός. Νεωτερικός και μετανεωτερικός κόσμος

Από τον 18^ο αιώνα, με την κυριαρχία του κινήματος του Διαφωτισμού¹⁴ και την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης, ξεκίνησε στον κόσμο η ιστορική περίοδος της νεωτερικότητας η οποία τερματίστηκε στα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Η περίοδος αυτή σχετίστηκε άμεσα με την εμφάνιση του έθνους κράτους καθώς επίσης και την έμφαση στην εθνική κυριαρχία, στην ταυτότητα, στην εθνική οικονομία, στην εθνική κουλτούρα και στην εξέλιξη των αστικών καπιταλιστικών κοινωνιών (Αρχιμ. Κανέλος, 2018, σ. 83). Συγχρόνως, κατά την περίοδο αυτή, αναγνωρίστηκαν τα ατομικά δικαιώματα των πολιτών καθώς και η αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Βασικά χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας ήταν η ανάπτυξη των τεχνολογικών εφαρμογών με σκοπό την εκβιομηχάνιση της παραγωγής, οι αλλαγές στις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες, η μαζική μετανάστευση στα αστικά κέντρα, η ανάδειξη πολυεθνικών επιχειρήσεων, αλλά και η μη ομαλότητα στην παγκόσμια οικονομία. Η νεωτερικότητα, λόγω της στενής της σχέσης με τον Διαφωτισμό, πίστευε στον ορθό λόγο και την ανθρώπινη λογική ενώ συγχρόνως αναζητούσε την οικουμενική αλήθεια. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η πρόοδος των τεχνών και των επιστημών θα οδηγούσε στην ηθική πρόοδο και τη δικαιοσύνη (Αρχιμ. Κανέλος, 2018, σ. 84). Μια σειρά όμως από ιστορικούς παράγοντες και συγκυρίες δεν οδήγησαν τελικά στα

---

¹⁴ Ο Διαφωτισμός θεωρείται η κοιλίδα του πολιτισμού της νεωτερικότητας. Σύμφωνα με τον Kasper (όπως αναφέρεται στον Δεληκωσταντή, 2013, σσ.189-190), το κίνημα αυτό προκάλεσε καθοριστικές ανατροπές στη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό, με τον εαυτό του, με τον συνάνθρωπο, με τον κόσμο και με την ιστορία. Αποτελεί μια διαδικασία χειραφέτησης κατά την οποία ο άνθρωπος απελευθερώνεται από την αυθεντία και την παράδοση και θέλει ο ίδιος να βλέπει, να κρίνει και να αποφασίζει. Οδήγησε επίσης στη συνειδητοποίηση της ελευθερίας και της ισότητας όλων των ανθρώπων, στη διακήρυξη των οικουμενικών δικαιωμάτων του ανθρώπου και στη Γαλλική Επανάσταση. Η ουσία του Διαφωτισμού είναι ότι αποτελεί ένα κίνημα ελευθερίας το οποίο ως κεντρική έννοια έχει την αυτονομία. Σύμφωνα με τον Kant, η έννοια της αυτονομίας συνίσταται στο να βρίσκει ο άνθρωπος τον εαυτό του όχι «πάνω» από την ηθική αλλά «κάτω από την επιταγή του ηθικού νόμου». Με αυτό τον τρόπο θεμελιώνεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια (Δεληκωσταντής Κ., 2013, σ. 195).

επιθυμητά αποτελέσματα. Οι κυριότεροι τέτοιοι παράγοντες ήταν, συνοπτικά, οι εξής: η ταύτιση της εγκυρότητας του ορθού λόγου με τις αποφάσεις της εκάστοτε εξουσίας, το πλήγμα που δέχθηκαν οι φυσικές, κυρίως επιστήμες, λόγω μεγάλων οικολογικών καταστροφών¹⁵, η κυριαρχία της λογικής της αγοράς, η εξαφάνιση του κράτους πρόνοιας, η κυριαρχία των ευέλικτων μορφών εργασίας και η συνεπαγόμενη αβεβαιότητα που αυτή επέφερε στους εργαζομένους. Ο Γαϊτάνης (2021, σ.302) υποστηρίζει ότι «Η βιομηχανική εποχή, η παγκοσμιοποίηση στον μεταμοντέρνο κόσμο, συντελεί στην απώλεια της οντολογικής ταυτότητας των αντικειμένων, τα οποία πλέον απέκτησαν μία χρηματο-οικονομική ανταλλάξιμη μορφή, μια μορφή οντολογικο-οικονομίας».

Έτσι, από το τέλος του 20^{ου} και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα ξεκινάει μια νέα εποχή, αυτή της μετανεωτερικότητας¹⁶ η οποία αντιδιαστέλλεται προς τη νεωτερικότητα και αποτελεί μια διαφορετική θεώρηση στη ζωή (Μπουμπούλη, 2020, σ. 86). Ήδη από τις αρχές του 1970 έχει πραγματοποιηθεί ένας μετασχηματισμός σε πολιτισμικές, κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές ενώ έχει διαμορφωθεί μια νέα κουλτούρα σκέψης (Αρχιμ. Κανέλος, 2018, σ. 86). Η μετανεωτερικότητα σχετίζεται άμεσα με την εθνική κυριαρχία, την παγκοσμιοποίηση και τη συσσώρευση του κεφαλαίου ενώ συνδέεται με την αλματώδη ανάπτυξη της τεχνολογίας και τη διάδοση της πληροφορίας. Μάλιστα αυτή η πρόοδος της τεχνολογίας μετασχηματίζει τη γνώση και αλλάζει τις επιστημονικές πρακτικές. Η μετανεωτερικότητα ακόμα σχετίζεται με τη διάβρωση των εθνικών, πολιτισμικών και γλωσσικών ταυτοτήτων ενώ, σε αντίθεση με τη νεωτερικότητα, περιλαμβάνει την αποσπασματικότητα, το εφήμερο, την ασυνέχεια και δείχνει προτίμηση προς το διαφορετικό. Η μετανεωτερικότητα επίσης δεν ψάχνει τη μία και μοναδική αλήθεια, όπως έκανε ο Διαφωτισμός, ενώ αμφισβητεί την πίστη στον ορθό λόγο.

Στην εποχή της μετανεωτερικότητας πραγματοποιούνται αλλαγές σε βασικά κοινωνικά φαινόμενα, όπως για παράδειγμα στις πολεμικές συρράξεις, στην πολιτική και την εκπαίδευση, στον τρόπο εργασίας και επικοινωνίας, στην καθημερινή ζωή του

---

¹⁵ Όπως η τρύπα του όζοντος και το πυρηνικό ατύχημα στο Τσέρνομπιλ (Αρχιμ. Κανέλος, 2018, σ. 85)

¹⁶ Ταυτόσημη έννοια είναι ο όρος «μεταμοντερνισμός» (postmodernism) ο οποίος εμφανίστηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κατά τη δεκαετία του '60 και καθιερώθηκε διεθνώς κατά τη δεκαετία του '70 (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 69) .

ανθρώπου και στις κοινωνικές του σχέσεις (Αρχιμ. Κανέλος, 2018, σ. 89). Η επιστήμη έχει μετατραπεί σε προϊόν με σοβαρές οικολογικές συνέπειες. Στη μετανεωτερική εποχή παρατηρείται εξάρτηση σε πολύ μεγάλο βαθμό από την τεχνολογία η οποία μας προσφέρει την ψευδαίσθηση ότι μας βοηθάει να φροντίζουμε τον εαυτό μας (Μπουμπούλη, 2020, σ. 87). Δεν υπάρχει επίσης διάκριση μεταξύ υψηλής και χαμηλής κουλτούρας ενώ εξαφανίζεται κάθε κοινωνικό πρότυπο. Τα άτομα στρέφονται προς τον εαυτό τους προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ναρκισσιστικές ανάγκες τους ενώ η κοινωνική τους ταυτότητα καθορίζεται από αυτό που καταναλώνουν (Μπουμπούλη, 2020, σ. 88). Στην εποχή αυτή κυριαρχεί ο καταναλωτισμός και ο μονοδιάστατος άνθρωπος, η κουλτούρα της μάζας (στην οποία κυριαρχεί το επιφανειακό ενώ δίνεται μεγάλη σημασία στο συναίσθημα) και ο κόσμος του θεάματος. Ο μετανεωτερικός πολιτισμός εστιάζει στον καταναλωτισμό, στην αυταπάτη του φανταστικού κόσμου και στην κοινωνία του Εγώ (Μπουμπούλη, 2020, σ. 90). Ο Γαϊτάνης (2020, σ.337) υποστηρίζει ότι εντός του θεάματος η οντολογική υπόσταση του ατόμου «διολισθαίνει σε έchein», και η ουσία του ανθρώπου περιορίζεται στην οικονομική του δραστηριότητα.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, ο σύγχρονος πολιτισμός είναι ευδαιμονιστικός και στηρίζεται σε τρεις βασικές αρχές: α) στην αρχή του καταναλωτισμού εφόσον στοχεύει στην ικανοποίηση κάθε είδους αναγκών από όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα, β) στην αρχή του καπιταλισμού εφόσον δημιουργούνται όλο και περισσότερες υλικές ανάγκες, αυξάνεται η παραγωγή αγαθών και διευρύνεται η αγορά και γ) στην τεχνοκρατία εφόσον δίνεται μεγάλη έμφαση στην ανάπτυξη της τεχνολογίας (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 29). Σε έναν τέτοιο πολιτισμό η ελευθερία του ατόμου ταυτίζεται με την υλική ευδαιμονία, με την ικανοποίηση των υλικών μας αναγκών στον μέγιστο βαθμό. Η οργάνωση μιας μεταμοντέρνας κοινωνίας βασίζεται στον άκρατο καταναλωτισμό, στη χλιδή και στον αχαλίνωτο ατομοκεντρικό πραγματισμό (Γαϊτάνης, 2020, σ. 319). Στην εποχή μας «επιτυχημένος» θεωρείται όποιος κατακτά υλικά αγαθά τα οποία και κρατά για τον εαυτό του ενώ συγχρόνως δοξάζεται από τους γύρω του γι' αυτά του τα κατορθώματα. Έτσι όμως ο σύγχρονος άνθρωπος γίνεται υποχείριο των (υλικών) αναγκών του και αλλοτριώνεται από τον Θεό, τη φύση, τον συνάνθρωπο αλλά και από τον ίδιο τον εαυτό του (Δεληκωσταντής,

2011, σ. 32). Ο ευδαιμονισμός, που τον διακατέχει, του προσφέρει μονάχα στιγμιαίες ικανοποιήσεις και απολαύσεις ενώ τον μετατρέπει σε δούλο των υλικών αγαθών και των παθών του, τον κάνει κυνικό, μηδενιστή ενώ, κατά βάθος, είναι ένα φοβισμένο όν. Ο δυτικός πολιτισμός δημιουργεί «εργάτες μιας κοινωνίας οικονομικο-εγωκεντρικού τύπου, και όχι ανθρώπους καλοσύνης και ευγενικού μεγαλείου, προετοιμάζει παιδιά για το σύστημα και όχι ηθικά πρότυπα» (Γαϊτάνης, 2021, σ.299).

Ο σύγχρονος άνθρωπος χαρακτηρίζεται από φιλαυτία η οποία, σύμφωνα με τον άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, θεωρείται ότι είναι ο μεγαλύτερος πειρασμός και το μεγαλύτερο πάθος (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σ. 775). Η φιλαυτία ορίζεται ως η παράλογη φιλία-αγάπη προς το σώμα μας η οποία μας ωθεί στο να θέλουμε την άνεση και την ησυχία μας. Μας κάνει να μην δείχνουμε αγάπη προς τον συνάνθρωπό μας, να μη χάνουμε το χρόνο μας προσφέροντας στους αδελφούς μας, να μην κάνουμε γενικά κάτι το οποίο θα μας στοιχίσει προσωπικά. Η φιλαυτία μας κάνει να αγαπάμε το σώμα μας περισσότερο από την ψυχή μας και περισσότερο από τον συνάνθρωπό μας. Κατά τον άγιο Μάξιμο, από τη φιλαυτία προέρχονται η φιλοδοξία, η φιληδονία και η φιλαργυρία. Ο φίλαυτος άνθρωπος δεν μπορεί να αγαπά πραγματικά ούτε τον Θεό αλλά ούτε και τον άνθρωπο, είναι, με άλλα λόγια, μισόθεος και μισάνθρωπος. Γι' αυτό ο άγιος Μάξιμος πρεσβεύει ότι όλος ο αγώνας των Χριστιανών θα πρέπει να είναι, προπάντων, ενάντια στο πάθος της φιλαυτίας. Ο μητροπολίτης Ιερόθεος θεωρεί πως είναι η μεγαλύτερη αμαρτία που απασχολεί τον σύγχρονο άνθρωπο (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σ. 778).

Από τα παραπάνω εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα πως ο σύγχρονος πολιτισμός είναι έντονα αντιασκητικός. Ο σημερινός φίλαυτος άνθρωπος απορρίπτει το νόημα του πόνου ενώ υποτιμά την άσκηση ως θυσιαστικό και σταυρικό ήθος. Συγχρόνως ο ευτυχισμός που διακατέχει την εποχή μας θεωρεί πως η άσκηση καταπιέζει και αλλοτριώνει τον άνθρωπο (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 33). Υπάρχουν, μάλιστα, και θεολόγοι που, στην προσπάθειά τους να θεωρηθούν μοντέρνοι, γυρίζουν την πλάτη τους στην ασκητική παράδοση του Χριστιανισμού και τη δυσφημούν. Από την άλλη, πολλοί άνθρωποι σε όλο τον κόσμο αντιτίθενται στο ευδαιμονιστικό πνεύμα του σύγχρονου πολιτισμού, οργανώνονται σε κινήματα και διαμορφώνουν ένα

νεοασκητικό και αντικαταναλωτικό πνεύμα διατυπώνοντας εναλλακτικές ασκητικές λύσεις (Δεληκωσταντής, 2011, σ. 35). Το νεοασκητικό όμως αυτό πνεύμα δεν έχει σχέση (ποιοτικά και αφηγηρικά) με την ορθόδοξη άσκηση αλλά είναι κυρίως ωφελμιστικό και ευδαιμονιστικό. Στόχο έχει τη θωράκιση του Εγώ και όχι την υπέρβασή του. Ο ασκητισμός των κινήματων αυτών πηγάζει από την ανάγκη και όχι από πραγματική ελευθερία. Υπό αυτή την έννοια, το χριστιανικό ασκητικό ήθος διαφέρει ριζικά από τα παραπάνω κινήματα αφού η χριστιανική ύπαρξη θεμελιώνεται στην προτεραιότητα της ελευθερίας και της αγάπης απέναντι στην ευδαιμονία και την ανάγκη (Δεληκωσταντής, 1997, σ. 96).

1.6 Εκκοσμίκευση

Στο σημείο αυτό θεωρούμε απαραίτητο να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στον όρο «εκκοσμίκευση», σε μια προσπάθεια να κατανοηθεί καλύτερα ο νεωτερικός και μετανεωτερικός κόσμος. Σύμφωνα με τον Βαϊτσάγκερ (όπως αναφέρεται στον Μπέγζο, 2002, σ.94), «ο σύγχρονος κόσμος μπορεί να κατανοηθεί σε ευρεία έκταση ως το αποτέλεσμα μιας εκκοσμίκευσης του χριστιανισμού».

Ο όρος «εκκοσμίκευση» έχει διττή σημασία: αφενός, η πρωταρχική, κυριολεκτική χρήση του είναι νομική, αφετέρου η δευτερογενής, μεταφορική, χρήση του είναι θεολογική. Ως θεολογικός όρος δηλώνει την εξέλιξη από την εκκλησία προς τον κόσμο, την μετατόπιση του κέντρου από τον Θεό στον άνθρωπο ενώ αναφέρεται στη χειραφέτηση και αυτονομία του νεότερου δυτικοευρωπαίου¹⁷ στο πεδίο της τεχνικής και της πολιτικής (Μπέγζος, 2002, σ. 94). Μάλιστα και στα δύο αυτά πεδία παρατηρούνται επιδράσεις από τη χριστιανική κληρονομιά.

Ο όρος «εκκοσμίκευση» αποκαλύπτει έναν θρησκευτικό αποχρωματισμό, που συμβαδίζει με τον πολιτιστικό εκσυγχρονισμό. Και αυτό συμβαίνει όταν μια παραδοσιακή κοινωνία περνάει σε μια νέα φάση όπως είναι αυτή της αστικής,

---

¹⁷ Η εκκοσμίκευση είναι προπαντός δυτικοευρωπαϊκό φαινόμενο. Ιστορικά γεννήθηκε στη Δυτική Ευρώπη των Νέων Χρόνων όπου συνέβη ο εκσυγχρονισμός του νεώτερου πολιτισμού με τη μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση και τη Μεταρρύθμιση. Με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και την πολιτική ιδεολογία της Ευρώπης η εκκοσμίκευση διαδόθηκε σταδιακά σε όλο τον κόσμο και έγινε φαινόμενο οικουμενικό και καθολικό. Συνεπώς η εκκοσμίκευση θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο δυτικοευρωπαϊκό και ταυτόχρονα παγκόσμιο (Μπέγζος, Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία της Θρησκείας. Από το μεσαιωνικό εκχριστιανισμό στο νεωτερικό αποχριστιανισμό της Ευρώπης. , 2004, σσ. 61-62).

βιομηχανικής και μοντέρνας εξέλιξης. Σε αυτές τις περιπτώσεις παρατηρούμε τα φαινόμενα του εκσυγχρονισμού και της εκκοσμίκευσης (Μπέγζος, 2004, σσ. 55-56). Στην εποχή της νεωτερικότητας η εκκοσμίκευση συνιστά παγκόσμιο πρόβλημα το οποίο μάλιστα δεν περιορίζεται μόνο στον χριστιανισμό αλλά είναι πανθρησκειακό φαινόμενο. Στον σύγχρονο πολιτισμό η θρησκεία τοποθετείται στο περιθώριο ενώ είναι έντονο το αντιθρησκευτικό φαινόμενο, το οποίο μάλιστα επεκτείνεται στο σύνολο της κοινωνίας. Επίσης στη συνείδηση του σύγχρονου ανθρώπου δεν υπάρχει χώρος για τη θρησκεία. Ο λόγος είναι πως η ανάπτυξη του τεχνικού πολιτισμού και της πολιτικής ικανοποιούν, φαινομενικά, τις μεταφυσικές ανάγκες του ατόμου με αποτέλεσμα εκείνο να βρίσκει περιττή τη θρησκεία στη ζωή του. Στα πλαίσια, επομένως, της νεωτερικότητας η θρησκεία βρίσκεται σε κρίση (Μπέγζος, 2004, σ. 58). Στον χώρο της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας ο όρος «εκκοσμίκευση» χρησιμοποιείται με τις εξής έννοιες: της διάκρισης του κόσμου από τον Θεό ή της άρνησης της υπερβατικότητας του κόσμου και των πραγμάτων του κόσμου, της αδιαφορίας για τη θρησκευτική αλήθεια, της απομάκρυνσης από την Εκκλησία και, τέλος, της αποσύνδεσης της καθημερινής ζωής από τις επιταγές της θρησκευτικής πίστεως. Στις γραμμές που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε αδρομερώς να περιγράψουμε τις έννοιες αυτές. Ο Χριστιανισμός, όπως και η ισραηλιτική θρησκεία, διακρίνει καθαρά τον κόσμο από τον Θεό. Το καινούριο όμως στοιχείο που εισήγαγε η νέα θρησκεία είναι πως, εκτός από την εκκοσμίκευση του κόσμου, έχουμε και την εγκοσμίκευση του Θεού αφού Αυτός δεν μένει έξω από τον κόσμο αλλά κοινωνεί με αυτόν, τον προσλαμβάνει και τον μεταμορφώνει. Με την εγκοσμίκευση του Θεού παραμερίζεται η διχοτομική διάκριση ανάμεσα στο άγιο και το κοσμικό (Μαντζαρίδης, 2004, σσ. 163-164). Η εγκοσμίκευση του Θεού αποτελεί ένα καινούριο στάδιο που προϋποθέτει και επεκτείνει την εκκοσμίκευση της Παλαιάς Διαθήκης. Διαμορφώνεται έτσι μια νέα θεώρηση της κρατικής εξουσίας η οποία αντιτίθεται σε οποιαδήποτε απολυτοποίηση του κράτους ή θεοποίηση των αρχόντων.

Ο Χριστιανισμός οδηγεί στην εσχατολογική θεώρηση του κόσμου. Ο άνθρωπος με το να μετέχει στη χάρη του Θεού, ενώνεται μαζί του και θεώνεται χωρίς να καταργείται συγχρόνως η κτιστότητά του. Η θέωση αυτή του ανθρώπου θεμελιώνεται στην υποστατική ένωση της θείας με την ανθρώπινη φύση στο πρόσωπο του Χριστού. Στον

Χριστιανισμό η εκκοσμίκευση του Θεού συνυπάρχει με την εκκοσμίκευση του κόσμου. Εάν εκλείψει το πρώτο, δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνία του Θεού με τον κόσμο και καταλύεται η έννοια και η φύση της Εκκλησίας. Αναφορικά με την έννοια της εκκοσμίκευσης, ως αδιαφορία για τη θρησκευτική αλήθεια, από την εποχή της Αναγέννησης και μετά, λόγω των θεμελιωδών κοινωνικών μεταβολών που συνέβησαν τότε¹⁸, δημιουργήθηκε ένας καινούριος προσανατολισμός. Πιο συγκεκριμένα, ο άνθρωπος θεωρήθηκε ως ο μοναδικός ρυθμιστής των πραγμάτων και της ιστορίας. Δόθηκε μεγάλη σημασία στην επιστήμη και την τεχνολογία, η πρόοδος των οποίων επηρέασαν πολύ τη ζωή και, συνακόλουθα, την πίστη των ανθρώπων. Όσον αφορά το τελευταίο, με τις επιστημονικές ανακαλύψεις παραγκωνίστηκε η θρησκευτική πίστη ενώ ο άνθρωπος άρχισε να επεμβαίνει στη φύση. Συγχρόνως παραμερίστηκε η καθολική αλήθεια χάριν των επιμέρους αληθειών οι οποίες είχαν μόνο πρακτικό χαρακτήρα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα ο άνθρωπος να αποξενώνεται από τον εσωτερικό του κόσμο, να αφήνει αναπάντητα βαθύτερα ερωτήματα που τον απασχολούσαν, να αδιαφορεί για το απόλυτο και το καθολικό και να εστιάζει μονάχα στο επιμέρους και το αποσπασματικό (Μαντζαρίδης, 2004, σσ. 166-171).

Αναφορικά με τη μορφή εκείνη της εκκοσμικείσεως που αφορά την απομάκρυνση των πιστών από την Εκκλησία, αυτό δεν σημαίνει μείωση ή εξαφάνιση της θρησκείας αφού η θρησκευτικότητα μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει και να καλλιεργείται (με τη μορφή π.χ. της ατομικής προσευχής και λατρείας). Αναφορικά, τέλος, με την αποσύνδεση της καθημερινής ζωής των πιστών από τις επιταγές της θρησκευτικής πίστης, αυτό συνέβη από την εποχή της επίσημης αναγνώρισης της Εκκλησίας από το κράτος. Αυτό είχε ως συνέπεια τα μέλη της να αναμειχθούν με τον κόσμο και να επηρεαστούν από αυτόν αποζητώντας, πολλές φορές, ίδιον όφελος.

Η εκκοσμίκευση που παρατηρείται στις σύγχρονες κοινωνίες είναι συνέπεια της μονοδιάστατης θεώρησης του Χριστιανισμού, κατά την οποία δίνεται βάρος στη διδασκαλία της Παλαιάς Διαθήκης περί εκκοσμικείσεως του κόσμου ενώ

---

¹⁸ μετεξέλιξη της αγροτικής κοινωνίας σε βιομηχανική και μεταβιομηχανική, εμφάνιση της «πυρηνικής» οικογένειας, κατάργηση της πατριαρχίας, ισοτιμία των δύο φύλων, ελευθερία- ευθύνη του ατόμου, χωρισμός της δημόσιας από την ιδιωτική ζωή, ο λαός ως πηγή της κρατικής εξουσίας (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 169)

παραμερίζεται η διδασκαλία της Καινής Διαθήκης περί εγκοσμικεύσεως του Θεού. (Μαντζαρίδης, 2004, σ. 174). Σύμφωνα με τον Μπέγζο (2004, σ. 309), ο μοντέρνος πολιτισμός δεν είναι χριστιανικός ούτε αντιχριστιανικός αλλά μεταχριστιανικός αφού αναδύεται μετά τον χριστιανισμό. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο νεωτερικός πολιτισμός είναι δυαλιστικός¹⁹, ατομικιστικός²⁰ και ωφελμιστικός²¹

1.7 Ο πολιτισμός του προσώπου

Σύμφωνα με έναν ορισμό, «η έννοια πολιτισμός δηλώνει τον τρόπο, με τον οποίο οργανώνεται η ανθρώπινη ζωή σε όλες τις διαστάσεις της, ως απάντηση στην πρόκληση για επιβίωση, συμβίωση και ποιότητα ζωής» (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 44). Ο άνθρωπος από τη φύση του είναι πολιτισμικό ον. Ο πολιτισμός δεν εμφανίζεται ως μία μορφή αλλά είναι πολυπρόσωπος και πλουραλιστικός. Παρά την ποικιλία πολιτισμών που υπάρχουν σήμερα, κυριαρχεί ένας παγκοσμιοποιημένος πολιτισμός, ο οποίος, σύμφωνα με τον Erich Fromm (όπως αναφέρεται στον Δεληκωσταντή, 2009, 46) ονομάζεται «πολιτισμός του έχουν» και είναι οικονομοκεντρικός, τεχνοκρατικός, ευδαιμονιστικός και καταναλωτικός.

Σήμερα η ανθρωπότητα έχει ανάγκη από έναν «άλλο» πολιτισμό, από τον πολιτισμό του προσώπου ο οποίος βασίζεται στην ορθόδοξη παράδοση. Το «πρόσωπο», με τη θεολογική του έννοια, σημαίνει το να είναι ο άνθρωπος ελεύθερος, ανεπανάληπτος και μοναδικός. Η μοναδικότητά του, δε, αυτή πηγάζει από το γεγονός ότι υπάρχει και λειτουργεί σε σχέση με τους αδελφούς του, μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας. Μέσα από αυτές τις σχέσεις αναδεικνύεται το αναντικατάστατο του προσώπου. Σύμφωνα με τον Χρυσόστομο Διονυσιάτη, «η θεολογική έννοια του όρου πρόσωπο δεν σημαίνει την ιδιοσυγκρασιακή ιδιαιτερότητα του κάθε ανθρώπου αλλά την

---

¹⁹ Όσον αφορά τη χριστιανική θεολογία ο δυαλισμός αναφέρεται στις έννοιες φυσικό – υπερφυσικό (ρωμαιοκαθολικισμός) και φυσικό – ψυχικό (προτεσταντισμός). Επίσης ο δυαλισμός πίστης – επιστήμης είναι δημιούργημα του νεωτερικού πολιτισμού (Μπέγζος, 2002, σ. 163).

²⁰ Τόσο η κοινωνική φιλοσοφία, όσο η πολιτική σκέψη και η οικονομία οικοδομούνται με πρότυπο τον ατομικισμό. Στους κόλπους της Ευρώπης το άτομο γίνεται ο πυρήνας των πνευματικών της έργων. Πρωταίτιος του ατομικισμού θεωρείται ο αναγεννησιακός ανθρωπισμός (Μπέγζος, 2002, σσ. 167-168).

²¹ Ο νεωτερικός πολιτισμός δίνει προτεραιότητα στη χρησιμότητα έναντι της γνησιότητας και προτάσσει την ωφέλεια έναντι της αλήθειας (Μπέγζος, 2002, σ. 170).

πνευματική ολοκλήρωση του είναι μέσα από την κοινωνία των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος» (Γλάρος, 2000, σ. 171). «Πρόσωπο σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι συνάνθρωπος, αφετηριακά κοινωνός, όχι μεμονωμένη οντότητα και αποσπασματική ύπαρξη με αδρανοποιημένες τις δημιουργικές της δυνάμεις. Ο άνθρωπος ως πρόσωπο μπορεί να είναι ελεύθερος χωρίς να είναι μόνος. Μπορεί να συνυπάρχει με τους άλλους χωρίς να γίνεται μάζα» (Δεληκωσταντής, 2009, σσ. 48-72).

Το πρόσωπο δεν είναι ένα άτομο ξεκομμένο μέσα σε ένα σύνολο. «Υφίσταται μόνο ως αυτοσυνειδησία ετερότητας, επομένως μόνο έναντι κάθε άλλης ύπαρξης, μόνο σε σχέση και σε αναφορά» (Νικολαΐδης, 2015). Ο άνθρωπος ως πρόσωπο δεν υπάρχει απλώς για την ατομική του επιβίωση αλλά συνυπάρχει με τον άλλον και συμβιώνει κοινωνικά. Το ήθος του προσώπου αποτελεί την πρόταση ζωής της Ορθοδοξίας. «Πρόσωπο σημαίνει σχέση, αγάπη και κοινωνία ως πραγμάτωση αληθινής ελευθερίας, σημαίνει «*ἀληθεύειν ἐν ἀγάπῃ*» (Εφεσ. 4,15), χωρίς να καταπιέζεται ή να αναιρείται η ελευθερία του ανθρώπου, η οποία τελικά όχι μόνο διασώζεται, αλλά και μεγιστοποιείται» (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 107). Η Εκκλησία, λοιπόν, είναι χώρος ελευθερίας και ο κατ' εξοχήν χώρος του προσώπου όπου ο προσανατολισμός στο εγώ βιώνεται ως κακή αλλοίωση. Σύμφωνα με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο, ο άνθρωπος δεν ολοκληρώνεται ως άτομο αλλά βρίσκει τον πραγματικό του εαυτό μόνο ως πρόσωπο, σε κοινωνία με τον πλησίον του και τον Θεό. Η έννοια της ελευθερίας σήμερα έχει αποκτήσει διαφορετικό νόημα από αυτή που πρεσβεύει η Εκκλησία. Ο σύγχρονος πολιτισμός αποδίδει σ' αυτήν μια ατομικιστική έννοια και, προβάλλοντας ως ύψιστο ιδανικό την ευδαιμονία, δημιουργεί ένα ρήγμα μεταξύ ελευθερίας και αγάπης. Στην Εκκλησία όμως, όπου το πρόσωπο ζει με την παρουσία του άλλου, υπάρχει ενότητα ανάμεσα στις δύο αυτές έννοιες αφού ελευθερία σημαίνει την απελευθέρωση από τα όρια του «εγώ» και, επομένως, είναι αγάπη (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 49).

Από κοινωνιολογική σκοπιά η Εκκλησία αποτελεί ένα συνεκτικό κοινωνικό μόρφωμα που δρα ενοποιητικά στο σύνολο της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον πρωτ. Θεόδωρο Ζήση, η συνεκτικότητά της αυτή οφείλεται στην ενότητα της πίστεώς της καθώς επίσης και στην Παύλεια διδασκαλία περί καταργήσεως των φυλετικών ή άλλων διακρίσεων η οποία πηγάζει από την επαναστατική εντολή της αγάπης. Ο ίδιος

μάλιστα θεωρεί την ενότητα αυτή ως οικουμενική και διαχρονική (Γλάρος, 2000, σσ. 241-242). Κατά την ορθόδοξη παράδοση, η σωτηρία του ανθρώπου πραγματοποιείται μόνο στην κοινότητα της Εκκλησίας. Για το θέμα της σωτηρίας ο πρωτ. Θεόδωρος Ζήσης αναφέρει χαρακτηριστικά: «η σωτηρία δεν είναι απλώς ακρόαση της διδασκαλίας του Χριστού και ατομική προσπάθεια ηθικής προκοπής και βελτιώσεως, αλλά ένταξη στην κοινότητα, στο σώμα του Χριστού, και εσωτερική αλλαγή και μεταμόρφωση με τα μέσα της Χάριτος, που άφθονα παρέχει η Εκκλησία» (Γλάρος, 2000, σ. 221)

Ο πολιτισμός του προσώπου είναι η ζωή ως ευχαριστία, είναι η ασκητική σχέση με τη ζωή αφού βρίσκουμε στα μικρά και ταπεινά πράγματα τις αξίες εκείνες που μας ομορφαίνουν την ψυχή. Ο πολιτισμός του προσώπου είναι επίσης η παιδεία μέσα από σωστές προσωπικές σχέσεις. Ένας τέτοιος πολιτισμός είναι διαμετρικά αντίθετος με τον ατομοκεντρισμό που χαρακτηρίζει την εποχή μας και ο οποίος δίνει έμφαση στην θωράκιση του «εγώ» του ατόμου, στην αυτοσυντήρησή του και στο κυνήγι της ηδονής. Σύμφωνα με τον Χρήστο Γιανναρά, οι έννοιες «πολιτισμός» και «ατομοκεντρισμός» είναι ασύμβατες και αντιφατικές μεταξύ τους αφού ο πρώτος σημαίνει την ελευθερία από την υποταγή στα ένστικτα και την προτεραιότητα της έλλογης σχέσης. Όλοι οι αγώνες που λαμβάνουν χώρα σήμερα και έχουν ως στόχο τους την ανθρώπινη αξιοπρέπεια (όπως π.χ. οι αγώνες για ελευθερία, ειρήνη, δικαιοσύνη, αντιμετώπιση των ανισοτήτων κ.ά.) συμβάλλουν στην προώθηση του πολιτισμού του προσώπου. Ιδιαίτερη θέση έχουν οι αγώνες για τα δικαιώματα του ανθρώπου οι οποίοι αποτελούν αυθεντική έκφραση του ανθρωπισμού αφού προβάλλουν οικουμενικές αξίες. Ο πολιτισμός του προσώπου συμπυκνώνει την καθολικότερη και υψηλότερη έκφραση ζωής και ανθρωπιάς ενώ συγχρόνως αποτελεί την ανεκτίμητη προσφορά και την αιώνια παρακαταθήκη της Ορθοδοξίας στην ανθρωπότητα (Δεληκωσταντής, 2009, σσ. 51-78).

Με την έννοια του προσώπου στη θεολογία ασχολήθηκε αρκετά ο Γέροντας Σωφρόνιος αλλά με διαφορετική έννοια από αυτή που γνωρίζουμε σήμερα. Ειδικότερα, ο Γέροντας πρέσβευε πως ο άνθρωπος είναι πρόσωπο όταν φθάνει στη θέωση. Μάλιστα όταν μιλούσε για το πρόσωπο, μιλούσε για την αγάπη ως κένωση και ως προσευχή υπέρ όλου του κόσμου. Βασική αρχή του Γέροντα ήταν η υποστατική

αρχή με την οποία εννοούσε την πνευματική ωρίμανση και ολοκλήρωση του ανθρώπου. Επομένως, με την έννοια πρόσωπο εννοούσε «την αποκάλυψη του Θεού στον άνθρωπο, η οποία ενεργοποιεί την υποστατική αρχή που υπάρχει μέσα του και τον οδηγεί στη θέωση, δηλαδή από το βάπτισμα τον οδηγεί στην θέα του Θεού, τον δοξασμό» (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σσ. 226-228).

Ο Γέροντας Σωφρόνιος θεωρούσε ότι η διδασκαλία για το πρόσωπο είναι πολύ σημαντική για την εποχή μας ενώ πίστευε πως, από τη στιγμή που ο άνθρωπος γίνεται πρόσωπο, δεν μένει ποτέ μόνος του αφού ζει με τον Θεό και τους ανθρώπους. Επίσης έλεγε ότι το ουσιαστικό περιεχόμενο της ζωής του προσώπου είναι η αγάπη. Τέλος, είχε επισημάνει τα τέσσερα χαρακτηριστικά στοιχεία του προσώπου τα οποία είναι τα εξής: α) Ο Θεός είναι Πρόσωπο και αγαπά τον άνθρωπο, β) λόγω της αγάπης Του αυτής έφτασε στην κένωση, γ) ο άνθρωπος ως πρόσωπο αγαπά με αυτομίσος τον Θεό, δ) ο άνθρωπος φτάνει μέχρι την κένωση υπέρ των άλλων ανθρώπων κατά το πρότυπο του Χριστού (Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, 2021, σ. 231).

1.8 Η ελευθερία του προσώπου

Σύμφωνα με τη φιλοσοφική ανθρωπολογία, ο άνθρωπος διαφοροποιείται από τα ζώα στο ότι η ζωή του και η συμπεριφορά του δεν καθορίζονται από τα ένστικτά του. Υπό αυτή την έννοια, είναι προκαθορισμένος για την ελευθερία αφού δεν ζει απλώς αλλά κατευθύνει ο ίδιος τη ζωή του (Δεληκωσταντής, 1997, σ. 13). Η ελευθερία, με άλλα λόγια, θεωρείται η πεμπτουσία της ανθρώπινης ύπαρξης. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η ορθόδοξη ανθρωπολογία, για την οποία το θέμα της ελευθερίας του ανθρώπου είναι θεμελιώδες αφού, σύμφωνα με αυτήν, ο άνθρωπος είναι πλασμένος να είναι ελεύθερος (Καρατσούλης, 2016, σ. 84).

Σήμερα όμως υπάρχει η τάση το περιεχόμενο της ελευθερίας να μεταβάλλεται και να αμφισβητείται. Η κρίση αξιών, που παρατηρείται στον μετανεωτερικό κόσμο, αποτυπώνει αυτή ακριβώς τη σύγχυση. Ο σύγχρονος άνθρωπος ταυτίζει το ευ ζην με την ευημερία και την καλοπέραση ενώ αναζητά την ελευθερία στο Έχειν και στον ακόρεστο ευτυχισμό. Η υποταγή όμως στους νόμους του ευτυχισμού σημαίνει

αλλοτρίωση και δουλεία του ανθρώπου αφού αυτός, με το να αυξάνει συνεχώς τις υλικές ανάγκες του, μεγαλώνει και διαιωνίζει την ανελευθερία του (Δεληκωσταντής, 1997, σ. 15). Ο σύγχρονος πολιτισμός μας έχει χαρακτηριστεί «αντιασκητικός». Διακατέχεται από ευδαιμονιστικό ορθολογισμό και αποσκοπεί να δημιουργήσει την ύψιστη ευδαιμονία σε όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους. Ο ευδαιμονισμός αντιτίθεται στην ελευθερία αφού αποφεύγει τον κόπο. Η ελευθερία όμως είναι ο δρόμος του πόνου. «Ελευθερία και σταυρός, αγάπη και πόνος συμπορεύονται». Ο σύγχρονος άνθρωπος αποστρέφεται την αλήθεια που απελευθερώνει αφού δεν θέλει να μοχθήσει. Προτιμά την εγωιστική του ελευθερία η οποία συνίσταται στο να ψάχνει εύκολες λύσεις στα προβλήματά του, να μην του αρέσει να πειθαρχεί και να απολαμβάνει χωρίς να κοπιάζει. Πολλές φορές θυσιάζει την ελευθερία του, εσωτερική και εξωτερική, για χάρη της ευδαιμονίας και της καλοπέραςης. Η Εκκλησία, ως λαός του Θεού, εκφράζει αυτή την ελευθερία από τη στιγμή που συγκροτείται με το ελεύθερο Ναι του Θεού και το ελεύθερο Αμήν του ανθρώπου (Δεληκωσταντής, 1997, σσ. 87-92). Η Εκκλησία, μέσα από το ασκητικό ήθος της Ορθοδοξίας, είναι η απάντηση στον ευδαιμονισμό της εποχής μας.

Η έννοια της ελευθερίας απασχόλησε τη φιλοσοφία ήδη από τη γέννησή της και αποτέλεσε ένα από τα κεντρικότερα θέματά της²². Συγχρόνως αποτελεί την πιο αμφιλεγόμενη έννοιά της ενώ ως φιλοσοφικός όρος έχει γνωρίσει πολλές και διαφορετικές ερμηνείες. Η φιλοσοφική έννοια της ελευθερίας συνδέεται συχνά με ανθρωπιστικές και ατομικιστικές τάσεις όπως επίσης και με τάσεις αυτοσωτηρίας και κρυπτοευδαιμονισμού. Όλα αυτά οδηγούν σε αυτοαποθέωση του υποκειμένου. Επίσης, η έννοια του προσώπου αποτελεί το πιο ανεξιχνίαστο αίνιγμα στη φιλοσοφική σκέψη. Η έννοια της ελευθερίας, από την άλλη, είναι οικεία στα πλαίσια του Χριστιανισμού. Ο ίδιος ο Θεός τη δίνει ως δώρο στον άνθρωπο και τον θέλει να είναι ελεύθερος. Η ελευθερία είναι η ίδια η ζωή της Εκκλησίας αφού είναι εικόνα της ζωής του Τριαδικού Θεού. Η ελευθερία του Χριστιανού είναι η ίδια η εν Χριστώ ζωή. Είναι η ουσία της χριστιανικής ύπαρξης καθώς επίσης και η αλήθεια της ύπαρξής μας ως προσώπων (Δεληκωσταντής, 1997, σσ. 18-24). Μιλώντας για χριστιανική

---

²² Στην αρχαία Ελλάδα γεννήθηκε ο φιλοσοφικός στοχασμός περί ελευθερίας ενώ από την ελληνική φιλοσοφία και έπειτα η ελευθερία θα είναι ένα από τα μεγαλύτερα και θεμελιώδη προβλήματα της φιλοσοφίας (Δεληκωσταντής, 1997, σσ. 53-54).

ελευθερία μιλάμε για εσωτερική ελευθερία του ανθρώπου η οποία είναι δωρεά της χάρις του Θεού. Ελευθερία, κατά τον Χριστιανισμό, σημαίνει «υπέρβαση του εαυτού μας, δόσιμο του εαυτού μας στον Θεό και στον πλησίον, και όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, παραίτηση από κάθε είδους ελευθερία και καύχηση» (Δεληκωσταντής, 1997, σσ. 58-59). Είναι η δυνατότητα του να είναι κάποιος ανθρώπινος, να κατέχει πλήρως τη ζωή του και τις δυνατότητές του και να είναι ελευθερωμένος από τις δυνάμεις του θανάτου και του κακού (Καρδαμάκης, 1993, σ. 93).

Στην ορθόδοξη θεολογία πραγματική ελευθερία σημαίνει υπέρβαση των επιλογών μας, της αναγκαιότητας, της φθαρτότητας και της αμαρτίας. Ο άνθρωπος μπορεί να τη βιώσει όταν βρίσκεται μακριά από τα πάθη που τον δεσμεύουν και τον περιορίζουν. Στην ορθόδοξη παράδοση η ελευθερία αυτή δεν είναι μια ιδέα αλλά ένα πρόσωπο, αυτό του Χριστού (Καρατσούλης, 2016, σσ. 83-84). Βασική αρχή της χριστιανικής πίστης αποτελεί το γεγονός ότι ο Θεός είναι αγάπη και κινείται αγαπητικά προς τον κόσμο και τον άνθρωπο. Συγχρόνως ο άνθρωπος μπορεί να γίνει κατά χάριν αγάπη. Η αγάπη αυτή είναι το θεμέλιο της ελευθερίας και το νόημα της αλήθειας που βιώνονται μέσα στην Εκκλησία (Δεληκωσταντής, 1997, σ. 61). Η χριστιανική αγάπη είναι απέραντη και δεν έχει όρια αφού οδηγεί στην Ενσάρκωση και στη θυσία του Υιού του Θεού. Η αγάπη του Θεού δεν στρέφεται προς κάποια συγκεκριμένη ιδιότητα του ανθρώπου αλλά στρέφεται προς το πρόσωπο.

Η αγάπη προς τον πλησίον μιμείται την αγάπη του Θεού προς τον άνθρωπο. Όπως με την αγάπη του Θεού, ο πλησίον αγαπάται ως πρόσωπο και όχι ανάλογα με τις αξίες και τις αρετές του. Η χριστιανική αγάπη σκεπάζει όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους, ακόμα και τους πιο αμαρτωλούς. Η αγάπη προς τον πλησίον δεν αποσκοπεί στη βελτίωση του Εγώ αλλά είναι κένωση του Εγώ, συγκατάβαση και ταπείνωση (Δεληκωσταντής, 1997, σ. 68). Η αληθινή αγάπη υπάρχει μόνο σε συνάφεια με την αγάπη του Θεού. Δεν υπάρχει ελευθερία χωρίς αγάπη. Η αγάπη συνιστά την πραγματική δυναμική και τελείωση της ελευθερίας (Καρδαμάκης, 1993, σ. 95) Ο Χριστιανισμός, μέσα από την αγάπη, ανοίγει στον άνθρωπο μια μοναδική εμπειρία της ελευθερίας. Για πρώτη φορά ανοίγεται η δυνατότητα της ανθρώπινης ύπαρξης ως προσώπου. Η έννοια του προσώπου ιστορικά και υπαρξιακά συνδέεται με τον Χριστιανισμό. Η αγαπητική ένωση του ανθρώπου με τον Θεό βρίσκει την

έκφρασή του στη «συνεργία» της χάρης του Θεού και της ελευθερίας του ανθρώπου. Η συνεργία αυτή μάλιστα αποτελεί βασικό θέμα της ορθόδοξης σωτηριολογίας και πνευματικότητας (Καρδαμάκης, 1993, σ. 92). Το να μπορεί ο πιστός να δίνει στους αγώνες του όλη του την προσωπικότητα το οφείλει στη συνεχή συνεργασία της ελευθερίας με τη δύναμη ή τη χάρη του Θεού. Μέσα από αυτή τη συνεργασία δίνεται το μέτρο της χριστιανικής προσωπικότητας ή της ζωής της αγιότητας (Καρδαμάκης, 1993, σ. 96). « Η συνεργασία της ελευθερίας του ανθρώπου με την Θεία Χάρη φέρνει τη σωτηρία στον άνθρωπο. Ούτε η Θεία Χάρη χωρίς την ανθρώπινη συνεργασία, ούτε η προσπάθεια του ανθρώπου χωρίς την βοήθεια του Αγίου Πνεύματος τον οδηγούν στη σωτηρία» (Καρατσούλης, 2016, σ. 85). Η χριστιανική θεολογία δίνει στο πρόσωπο οντολογικό περιεχόμενο. Ο Χριστός είναι εκείνος που αποκαλύπτει και πραγματοποιεί την αληθινή διάσταση του προσώπου (Δεληκωσταντής, 1997, σ. 73). Ο άνθρωπος, εντασσόμενος στην Εκκλησία, ταυτίζεται με την υπόσταση του Υιού του Θεού και έτσι υπάρχει ως πρόσωπο.

1.9 Το παιδί στη σύγχρονη εποχή

Είναι γεγονός ότι στη μετανεωτερική εποχή η εκπαίδευση έρχεται αντιμέτωπη με νέα δεδομένα και συνθήκες που διαμορφώνονται από διάφορους παράγοντες, όπως η τεχνολογική επανάσταση, οι νέες μορφές επικοινωνίας, ο καταϊγισμός και το χάος των πληροφοριών, ο πλουραλισμός, η πολυπολιτισμικότητα, η παγκοσμιοποίηση, κ.ά. (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 81). Μάλιστα ο N.Postman χρησιμοποιεί τον όρο «τεχνοπώλιο» για να περιγράψει την «υποταγή όλων των μορφών της πολιτισμικής ζωής στην υπέρτατη αρχή της τεχνικής και της τεχνολογίας» (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 57). Σύμβολο αυτής της κατάστασης αποτελούν οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές ενώ η πληροφορία αναδεικνύεται στη «νέα θεότητα» του τεχνοκρατικού μας πολιτισμού. Έτσι όμως δημιουργείται ένας πολιτισμός χωρίς ηθικές βάσεις ενώ τα μεγάλα προβλήματα του ανθρώπου όχι μόνο δεν επιλύονται αλλά, αντιθέτως, οξύνονται. Ο N.Postman βέβαια δεν αντιτίθεται στην χρήση της τεχνολογίας για εκπαιδευτικούς σκοπούς αλλά στέκεται κριτικά στις αρνητικές επιπτώσεις της κυριαρχίας των ηλεκτρονικών υπολογιστών στη μαθησιακή διαδικασία. Ο Δεληκωσταντής (2009, σ.60) επίσης αντιτίθεται στην προσπάθεια της τεχνολογίας να μας αποκόπτει από τα σημαντικά πράγματα και να θεοποιείται η ίδια. Συγχρόνως η εκπαίδευση

υποτάσσεται με γοργούς ρυθμούς στις ανάγκες και τις αρχές λειτουργίας της οικονομίας με αποτέλεσμα να διατηρεί με δυσκολία τον ανθρωπιστικό της χαρακτήρα. Αλλά και τα ίδια τα παιδιά αντιμετωπίζονται ως αγορές αφού θεωρούνται ότι έχουν χρήματα για να αγοράσουν διάφορα καταναλωτικά αγαθά. Έτσι η ίδια η ιδέα της παιδικότητας γίνεται από μόνη της μια οικονομική κατηγορία. Ο N.Postman μίλησε για την «εξαφάνιση της παιδικής ηλικίας» ως αποτέλεσμα του νέου επικοινωνιακού περιβάλλοντος που έχει διαμορφωθεί, της παρουσίας των ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας και της καταλυτικής επίδρασης που έχει η τηλεόραση και το διαδίκτυο στις παιδικές, και όχι μόνο, ψυχές²³. Πιο συγκεκριμένα, η τηλεόραση έχει μεταμορφώσει ριζικά το σύγχρονο επικοινωνιακό τοπίο και έχει τη δύναμη, μαζί με τα υπόλοιπα ηλεκτρονικά μέσα και κυρίως το διαδίκτυο, να οδηγήσει στο τέλος της παιδικής ηλικίας. Παράλληλα ο σύγχρονος πολιτισμός δεν στηρίζει όσο θα έπρεπε το παιδί. Παράγοντες που συμβάλλουν σε αυτό το φαινόμενο είναι, κατά τον ίδιο επικοινωνιολόγο, η παρακμή του θεσμού της οικογένειας, η απώλεια του αισθήματος του ανήκειν, λόγω της συνεχούς μετακίνησης των ανθρώπων στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, και η μείωση του κύρους της εργασίας για τους ενήλικες λόγω της τεχνολογίας.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες που διαμορφώνουν τη σημερινή κοινωνία αναμορφώνουν συγχρόνως τον τρόπο ζωής και την ταυτότητα του παιδιού. Έτσι το σύγχρονο παιδί έχει μειωμένη κοινωνική εμπειρία, κλείνεται στον εαυτό του, είναι ναρκισσιστικό, ενώ μετέχει έντονα στον κόσμο των ενηλίκων, στα προβλήματα και τις συγκρούσεις τους, αντί να ζει την παιδική του ηλικία. Ως λύση στο παραπάνω πρόβλημα ο Postman θεωρεί δύο σημαντικούς παράγοντες. Ο πρώτος είναι η οικογένεια η οποία μπορεί να λειτουργήσει ως παράγοντας αντίστασης στις διαβρωτικές τάσεις του τεχνοπωλίου. Κυρίως όμως αποθέτει τις ελπίδες του για τη διάσωση της παιδικής ηλικίας στο σχολείο αφού αυτό είναι συνδεδεμένο ιστορικά με την ανάδυση της ηλικίας αυτής. Ο Γαϊτάνης (2021, σ. 299) υποστηρίζει ότι «Ο δυτικός πολιτισμός, ουσιαστικά τεχνοκρατικός και όχι πνευματικός, δεν μπόρεσε ποτέ να οδηγήσει σε μια πνευματική υιοθεσία οικογένειας. Πλάθει εργάτες μιας κοινωνίας οικονομικο-

---

²³ Σύμφωνα με τον Postman, η παιδική ηλικία δεν είναι μια βιολογική κατηγορία αλλά μια κοινωνική κατασκευή, «ένα τεχνητό κοινωνικό δημιούργημα» (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 85)

εγωκεντρικού τύπου, και όχι ανθρώπους καλοσύνης και ευγενικού μεγαλείου, προετοιμάζει παιδιά για το σύστημα και όχι ηθικά πρότυπα». Και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι μονάχα η επαναφορά στις γνήσιες αξίες της Ορθοδοξίας «μπορεί να ξαναγεννήσει την εκλεκτή ανωτερότητα της αγάπης και της καλοσύνης, μέσα στον γάμο και την οικογένεια» (Γαϊτάνης, 2021, σ.311).

1.10 Η κρίση της παιδείας σήμερα

Σήμερα παρατηρείται στη χώρα μας μια πανθομολογούμενη κρίση στην παιδεία η οποία είναι κρίση της ίδιας της εικόνας του ανθρώπου. Το πνεύμα που επικρατεί είναι εκείνο της ατομοκρατίας το οποίο μάλιστα συντηρεί η σύγχρονη αγωγή μέσα από την καλλιέργεια των ιδανικών της ατομικής τελειώσεως και των ατομικών δικαιωμάτων και απαιτήσεων. Έτσι όμως το παιδί οδηγείται στον ναρκισσισμό και την αντικοινωνικότητα (Δεληκωσταντής, 2009, σσ. 57- 58). Η κρίση της παιδείας προδίδει κρίση αρχών και αξιών αναφορικά με την κατανόηση του ίδιου του ανθρώπου (Γλάρος, 2000, σ. 176). Η ατομοκρατία αυτή αποτελεί το κυρίαρχο ιδεώδες του σύγχρονου καταναλωτικού πολιτισμού. Επειδή όμως η αγωγή δεν μπορεί να είναι ξεκομμένη από την κοινωνική πραγματικότητα, αναγκάζεται να προσαρμοστεί στις νέες απαιτήσεις και να υπηρετεί με τη σειρά της αυτό το καταναλωτικό πνεύμα. Ο Postman (όπως αναφέρεται στον Γαϊτάνη, 2020, σ. 305) βλέπει στον σύγχρονο κόσμο να κυριαρχεί η φωτογραφική αναπαράσταση της πραγματικότητας και να απουσιάζει «η αφηρημένη σύλληψη της υπερβατικής εμπειρίας».

Στο σημερινό σχολείο επικρατεί μια χρησιμοθηρική οργάνωση της αγωγής. Παρά τις τόσες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που έχουν γίνει – και εξακολουθούν να γίνονται- καθώς επίσης και την πληθώρα παιδαγωγικών θεωριών που υπάρχουν, η αγωγή και η εκπαίδευση υποκύπτουν στον ολοκληρωτισμό της θετικιστικής λογικής της χρησιμοθηρίας (Δεληκωσταντής, 2004, σ. 248). Όπως παρατηρεί ο Γλάρος (200, σ. 176), η σύγχρονη εκπαίδευση, ενώ θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μέσο προαγωγής όλων των ανθρώπων, να απελευθερώνει και να συμβάλει στην προσωπική επιτυχία, εντούτοις χαρακτηρίζεται από την απρόσωπη χρησιμοθηρική οργάνωση και αξιολόγηση της γνώσης.

Η παιδεία συχνά μετατρέπεται σε απλή εκπαίδευση των μαθητών με στόχο την απόκτηση όλο και περισσότερων εξειδικευμένων γνώσεων για την μελλοντική πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Τα παιδιά δεν αποκτούν πνευματική μόρφωση αλλά μετατρέπονται σε μονοδιάστατους τεχνοκράτες (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 61). Όλη αυτή η χρησιμοθηρία, ο ωφελισμός και ο επαγγελματισμός που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη εκπαίδευση στερεί από τους νέους τα οράματα, τις ανθρώπινες συγκινήσεις και τις προσδοκίες. Ο λόγος είναι ότι η σημερινή Παιδεία και η Εκπαίδευση εγκατέλειψαν τα ουσιώδη, τον άνθρωπο, τη ζωή και την ιστορία (Δεληκωσταντής, 2004, σσ. 239-240). «Η ηθική αξία, το οντολογικό νόημα, και η οποιαδήποτε πνευματικότητα έχουν εξαφανιστεί! Η αδυναμία των γονέων να προσφέρουν στα παιδιά την μεταμοντέρνα πραγματικότητα, μερικά από αυτά τα μετα-προϊόντα μιας μοντέρνας σημειωτικής αξίας, όπως ακριβώς υποχρεώνει το εξωτερικό περιβάλλον, γεννά αναπόφευκτες συγκρούσεις ανάμεσα την οικογένεια και εκδηλώνει επιθετικές συμπεριφορές μέσα σε αυτήν» (Γαϊτάνης, 2021, σ.294).

Η αγωγή όμως έχει ως αποστολή τον εξανθρωπισμό του ανθρώπου, την ελευθερία και τη συνελευθερία του και δεν περιορίζεται στην προετοιμασία του παιδιού για τη ζωή και την αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τον π.Μιχαήλ Καρδαμάκη «...η Παιδεία και όλο το έργο της Εκπαιδύσεως, είναι ένα μυστήριο, που προσεγγίζουμε με φόβο και τρόμο και λειτουργούμε με οδύνη και δάκρυα στην άβυσσο της ανθρώπινης καρδιάς, στην καρδιά των παιδιών, ως κέντρου της καθολικής υπάρξεως του ανθρώπου». Ανάμεσα στην κυριαρχία της χρησιμοθηρίας και του ευδαιμονισμού και τα ανθρωπολογικά και παιδαγωγικά δεδομένα υπάρχει μια ριζική αντίθεση «προς την ανθρωπολογική λειτουργία της γνώσης» (Δεληκωσταντής, 2004, σσ. 236-252). Η ατομικιστική και χρησιμοθηρική οργάνωση της αγωγής δεν βοηθάει καθόλου την ψυχή του παιδιού να γίνει πιο «παιδική» αφού δεν το απελευθερώνει από τον εγωιστικό πραγματισμό και τον ευδαιμονιστικό υπολογισμό της κάθε του επιλογής. Ούτε γίνεται το παιδί δεκτικό στην έκπληξη και την περιπέτεια της ελευθερίας. (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 97). Ο Γαϊτάνης (2021, σ. 294) πολύ εύστοχα παρατηρεί ότι «Η ηθική αξία, το οντολογικό νόημα, και η οποιαδήποτε πνευματικότητα έχουν εξαφανιστεί! Η αδυναμία των γονέων να προσφέρουν στα παιδιά την μεταμοντέρνα πραγματικότητα, μερικά από αυτά τα μετα-προϊόντα μιας μοντέρνας σημειωτικής

αξίας, όπως ακριβώς υποχρεώνει το εξωτερικό περιβάλλον, γεννά αναπόφευκτες συγκρούσεις ανάμεσα την οικογένεια και εκδηλώνει επιθετικές συμπεριφορές μέσα σε αυτήν» (σ.294).

Το ζητούμενο για τη σύγχρονη αγωγή και παιδεία, προκειμένου αυτές να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της σημερινής εποχής, θα πρέπει να είναι η γνώση που ελευθερώνει. Μια τέτοια γνώση όμως δεν είναι απλή νοητική διαδικασία αλλά δημιουργική μετοχή στην αλήθεια, είναι γεγονός κοινωνίας και σχέσης. Απαιτεί χρόνο, άσκηση και υπομονή για να ριζώσει και να αναπτυχθεί στην ψυχή του ανθρώπου. Μια τέτοια αγωγή που ελευθερώνει θα πρέπει να έχει χαρακτήρα προσωπικό. Στη χρησιμοθηρική οργάνωση και λειτουργία της εκπαίδευσης βασικό ρόλο διαδραματίζουν οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και η τεχνολογία γενικότερα. Εδώ ο κίνδυνος συνίσταται στο να επικεντρώνεται η σχολική εκπαίδευση στη συσσώρευση επιστημονικών και τεχνολογικών γνώσεων²⁴ με συνέπεια τη μονοδιάστατη ανάπτυξη της νοητικής σφαίρας του ανθρώπου. Έτσι όμως ελλοχεύει ο κίνδυνος να μετατραπεί η παιδεία σε «εκπαίδευση» και η διδασκαλία σε «πληροφόρηση». Το ζητούμενο είναι η σύγχρονη Παιδαγωγική να χρησιμοποιεί τις εκπληκτικές δυνατότητες που προσφέρει η τεχνολογία, ιδίως οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές, για την αποτελεσματικότερη μετάδοση της γνώσης και την καλύτερη οργάνωση και λειτουργία της εκπαίδευσης. Η κυριαρχία της χρησιμοθηρίας στην αγωγή και εκπαίδευση αγνοεί τη θεμελιώδη σημασία που διαδραματίζει η «θρησκευτική ανησυχία» για την ανθρώπινη φύση, δηλαδή η σημασία που έχει για τον άνθρωπο η αναζήτηση νοήματος ζωής πέρα από το παρόν και τις ανάγκες για την επιβίωσή του. Αυτό που απαιτείται είναι μια δημιουργική και κριτική αντίσταση απέναντι σε όλη αυτή τη χρησιμοθηρική λογική. Ένα άλλο πρόβλημα που εντοπίζεται στη σύγχρονη αγωγή και εκπαίδευση είναι το γεγονός ότι το ενδιαφέρον και το βάρος μετατοπίζονται από τους σκοπούς και τους στόχους της αγωγής στα μέσα και τις μεθόδους. Η ενασχόληση με τους σκοπούς στην εκπαίδευση δεν ευνοείται από το κλίμα της σύγχρονης εποχής. Μάλιστα ο Max Scheler είχε δει έγκαιρα ως

---

²⁴ Λόγω της ευκολίας πρόσβασης στην πληροφορία, χάρη στην κυριαρχία του διαδικτύου

χαρακτηριστικό γνώρισμα της σύγχρονης εποχής τη «λήθη των σκοπών» απέναντι στην ανάπτυξη των μέσων (Δεληκωσταντής, 2004, σσ. 249-254).

Σύμφωνα με τη σύγχρονη θεολογία, τα αίτια της κρίσης της παιδείας εντοπίζονται αφενός στην αποκοπή της από την ορθόδοξη παράδοση και αφετέρου στη σύνδεσή της με δυτικότροπα ατομικιστικά πρότυπα. Όσον αφορά το πρώτο, βασικό στοιχείο της ορθόδοξης παράδοσης είναι η αλήθεια του προσώπου η οποία αποτελεί την πιο ουσιώδη πρόταση ζωής της Πατερικής Θεολογίας. Η σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία πρεσβεύει ότι το πρόσωπο δεν μπορεί να κατανοηθεί έξω από τη θεολογική του θεμελίωση. Το πρόσωπο, επειδή βρίσκεται πάντα σε σχέση με κάποιον άλλον, δεν μπορεί να ταυτιστεί με το άτομο ενώ το υποκείμενο και η ελευθερία του δεν είναι δυνατόν να βρίσκεται σε αντιδικία με την ελευθερία του άλλου προσώπου (Δεληκωσταντής, 2009, σσ. 62-63). Στην ορθόδοξη παράδοση η ελευθερία του προσώπου ταυτίζεται με την αγάπη και για τον λόγο αυτό δεν ευδοκίμησε η ατομοκρατία, σε αντίθεση με τη Δύση²⁵. Σήμερα η έννοια του προσώπου εξακολουθεί να είναι επίκαιρη, γίνεται πολύς λόγος για τα δικαιώματα του ανθρώπου ενώ ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αποτελεί οικουμενικό αίτημα. Όμως ο σύγχρονος ανθρωπισμός παραβλέπει τη σύνδεση της έννοιας του προσώπου με τον Χριστιανισμό.

Ο π. Μιχαήλ Καρδαμάκης υποστηρίζει ότι το ιδεώδες της νεοελληνικής Παιδείας και Εκπαίδευσης είναι ο δυτικός ευρωπαϊκός πολιτισμός ο οποίος μάλιστα βρίσκεται σε παρακμή. Ο δυτικός αυτός παγκοσμιοποιημένος πολιτισμός έχει εγκαταλείψει το ουμανιστικό ιδεώδες και εκφράζεται, μέσω του Ορθολογισμού, ως τεχνολογία ή τεχνοκρατία και αποσκοπεί σε ευνοϊκότερες συνθήκες ζωής και περισσότερη ευημερία. Ο πολιτισμός της Δύσης χαρακτηρίζεται από ατομοκεντρισμό ενώ βλέπει τον άνθρωπο μόνο σε σχέση με τον εαυτό του και όχι τον άλλον, όπως κάνει η ορθόδοξη θεολογία. Το νεοελληνικό κράτος, με την ίδρυσή του, αποδέχτηκε τυφλά αυτόν τον δυτικό ατομοκεντρικό πολιτισμό. Το σημερινό σχολείο κάνει τα παιδιά αδιάφορα αφού, μέσα από την ιδεολογική συρρίκνωση των σκοπών της εκπαίδευσης και την αντικατάσταση της αλήθειας της ζωής από τη χρησιμότητα των γνώσεων,

---

²⁵ Στον Δυτικό κόσμο η ελευθερία κατανοείται ως εσωτερίκευση και ενδοστρέφεια του υποκειμένου και φέρνει το άτομο αντιμέτωπο με τον άλλον (Δεληκωσταντής, 2009, σσ. 63-64)

εμποδίζει την αγάπη για μια Παιδεία νεανική και επαναστατική που θα έχει νόημα και ενδιαφέρον για τα παιδιά. Ο π.Μιχαήλ Καρδαμάκης θεωρεί προσβολή για την Παιδεία τις συνεχείς εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις με βάση ιδεολογικά ή πολιτικά κριτήρια. Ο ίδιος μάλιστα θεωρεί απελπιστικό το γεγονός ότι στις μεταρρυθμίσεις εμπλέκονται οι σκοποί και οι στόχοι της Παιδείας. Η Παιδεία και η Εκπαίδευση όμως δεν εξαντλούνται μόνο στις μεταρρυθμίσεις. «Η Παιδεία μας έχει δοθεί ως το μυστήριο της αλλαγής του ανθρώπου, της μεταμορφώσεως εν Χριστώ ή κατ' εικόνα Χριστού» (Δεληκωσταντής, 2004, σσ. 241- 244).

Ο Δεληκωσταντής (2009, σσ. 69-70) θεωρεί ότι για την υπέρβαση της ατομικιστικής κρίσης στην παιδεία θα πρέπει να στραφούμε αφενός στην ορθόδοξη παράδοση και αφετέρου στην παιδαγωγία του προσώπου. Ο ίδιος μάλιστα πιστεύει πως κάθε ανανεωτική προσπάθεια στον χώρο της αγωγής θα πρέπει να πηγάζει από την παράδοση προκειμένου να ριζώσει και να ευδοκιμήσει στη συνείδηση του λαού. Η λύση αυτών των ζητημάτων μέσα από τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών είναι «η επαναφορά στις γνήσιες αξίες της Ορθοδοξίας» και η καλλιέργεια μιας ανώτερης κουλτούρας, που να «μπορεί να ξαναγεννήσει την εκλεκτή ανωτερότητα της αγάπης και της καλοσύνης, μέσα στον γάμο και την οικογένεια» (Γαϊτάνης, 2021, σ.311). Η ησυχαστική παράδοση της Εκκλησίας, που είναι η χριστιανική πνευματικότητα στην αυθεντικότητά της διασώζεται στον Ορθόδοξο μοναχισμό (Κρικώνης, 2010, σ. 66) συνιστά μια πρόταση παιδείας και ζωής.

1.11 Η Παιδεία του Προσώπου

Σύμφωνα με τον Παναγόπουλο, στο μείζον θέμα της παιδείας, η οποία σήμερα έρχεται αντιμέτωπη με πολλές και ποικίλες προκλήσεις, ο ρόλος της Εκκλησίας είναι πολύ βασικός αφού αυτή έχει την ευθύνη για την πραγμάτωση και λειτουργία των πιο υψηλών ανθρώπινων αξιών και αρχών (Δεληκωσταντής, 2004, σ. 150). Η παιδεία που υπηρετεί η Εκκλησία αναφέρεται στη χειραγωγή προς την αλήθεια και τις αιώνιες και ακατάλυτες αρχές της ανθρώπινης ύπαρξης. Η μεγαλύτερη προσφορά της Εκκλησίας στην παιδεία είναι ότι «αποκαλύπτει και ενεργοποιεί τους όρους και νόμους εκείνους της ζωής, με τους οποίους η οποιαδήποτε γνώση φαίνεται ωφέλιμος, γίνεται αρετή, προάγει την ζωή του ανθρώπου και του κόσμου» (Γλάρος,

2000, σ. 179). Βασικός σκοπός της Εκκλησίας, όσον αφορά το θέμα της παιδείας, είναι η «μεταμόρφωση» του ανθρώπου, όσο αυτό είναι δυνατόν, μέσα στις συνθήκες της «καινής εν Χριστώ ζωής», «η ανύψωση του ανθρώπου από το επίπεδο του καλού και αγαθού στο επίπεδο του τέκνου του Θεού, από το επίπεδο του ατόμου στο επίπεδο του προσώπου. Την Εκκλησία ενδιαφέρει δηλαδή, κυρίως, η «θεολογία», η αλήθεια της παιδείας». Προκειμένου να κατανοηθεί η συμβολή της Εκκλησίας στην παιδεία, θα πρέπει να ιδωθεί σε σχέση με την κλασική ελληνική παράδοση. Η παιδεία θεωρείται δημιούργημα του ελληνικού πνεύματος και στοχεύει στην απόλυτη αλήθεια, όπως την συνέλαβε και την ανέπτυξε το ελληνικό κλασικό πνεύμα. Μάλιστα, το πιο υψηλό ιδανικό της περιόδου εκείνης ήταν η «τέλεια παιδεία» η οποία αποσκοπούσε στη διαμόρφωση του καλού και αγαθού ανθρώπου. Μια τέτοια παιδεία όμως θα έπρεπε, κατά τους αρχαίους κλασικούς, να επιτελείται από τον ίδιο τον Θεό. Αυτό που καθόριζε τη φύση και τη λειτουργία της παιδείας ήταν ο «λόγος» ο οποίος αποσκοπούσε στην αναζήτηση και μόρφωση της αλήθειας στη ζωή του ανθρώπου. Η παιδεία επίσης είχε, κατά τους Έλληνες κλασικούς, ασκητικό χαρακτήρα αφού προϋπέθετε μόνιμο αγώνα απέναντι στα εσωτερικά πάθη του ανθρώπου τα οποία τον αλλοιώνουν. Ακόμα, παρά την αντίθετη άποψη σύγχρονων νεοελλήνων θεολόγων, η κλασική ελληνική παράδοση αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως πρόσωπο και, υπ' αυτή την έννοια, θεωρείται προπαιδεία της χριστιανικής παράδοσης. «Η άποψη του ανθρώπου, που γνωρίζει η κλασική ελληνική παιδεία, αφορά στην έσχατη καταξίωσή του κατά το πρότυπο του Θεού και με τη δική του αρωγή. Με την έννοια αυτή δεν είναι άσχετη με την χριστιανική παράδοση περί «προσώπου». Οι Έλληνες Πατέρες παρέλαβαν και ανέπλασαν όλες τις παραπάνω βασικές αρχές της ελληνικής κλασικής παιδείας. Το καινούργιο στοιχείο που εισήγαγαν οι Πατέρες ήταν η χαρισματική προσωπική παιδεία, μέσα από το Πρόσωπο του Ιησού Χριστού ο οποίος είναι ο ενσαρκωμένος Λόγος. Με άλλα λόγια, η παιδεία αποκτά μια προσωπική διάσταση. Κατά τον Απόστολο Παύλο, η αλήθεια γίνεται ιστορικό γεγονός με το πρόσωπο και το έργο του Ιησού Χριστού, είναι δηλαδή η ενσαρκωμένη αλήθεια (Δεληκωσταντής, 2004, σσ. 151- 158). Εδώ η παιδεία αποκτά μια νέα θεώρηση και γίνεται ενσαρκωμένη παιδεία η οποία αποσκοπεί στη μόρφωση του νέου εν Χριστώ ανθρώπου ως προσώπου.

Το άλλο καινούριο στοιχείο που εισήγαγαν οι Έλληνες Πατέρες ήταν η πίστη ως ο πρώτος και βασικός όρος του προσώπου. Με αυτήν μπορεί ο άνθρωπος να φτάσει στην απόλυτη προσωπική αλήθεια. Η πίστη έχει δημιουργικό και «οντολογικό» χαρακτήρα για τον άνθρωπο. Η πίστη επίσης θεωρείται ως πρωταρχική αρετή, ως παν-αρετή. Μέσω της πίστης ο Χριστιανός μπορεί να μετέχει στα άγια μυστήρια και τις ευαγγελικές αρετές ενώ κι εκείνα, με τη σειρά τους, ενδυναμώνουν την πίστη. Χωρίς τα μυστήρια και τις αρετές η πίστη θα ήταν νεκρή αλλά και, αντίστροφα, χωρίς την πίστη δεν θα υπήρχαν ούτε τα μυστήρια ούτε οι αρετές (Πόποβιτς, 2019, σσ. 100-101). Η πίστη θεωρείται πως είναι θεία δωρεά.

Η κατά Χριστόν ενσαρκωμένη παιδεία, η οποία έχει ως περιεχόμενο το πρόσωπο και το έργο του Ιησού, έχει ορισμένα βασικά γνωρίσματα που είναι, συνοπτικά, τα εξής: α) είναι φορέας της θείας ζωής, β) μεταμορφώνει τον άνθρωπο σε «συγγενή» του Ιησού Χριστού, γ) προετοιμάζει τον πιστό και τον κατευθύνει προς την αιωνιότητα, δ) παρέχει στον άνθρωπο τη νέα κατά Χριστόν ελευθερία, ε) ο λόγος του Θεού συνδέεται με την αγάπη, στ) ο λόγος του Κυρίου αποτελεί το κριτήριο του ανθρώπινου λόγου. Αυτή η δυναμική του λόγου του Θεού είναι συγχρόνως και η δυναμική της εν Χριστώ παιδείας. Η κατά Χριστόν παιδεία αποβλέπει αποκλειστικά στην αλήθεια του ανθρώπου όπως αυτή ενυπάρχει και φανερώνεται στην ακέραιη ανθρώπινη φύση που αποκατέστησε ο Χριστός. Μια τέτοια παιδεία ενεργοποιεί στον άνθρωπο τη ζωή του Χριστού ενώ είναι η μόνη που χειραγωγεί στη μόρφωση του ανθρώπου. Στην κατά Χριστόν παιδεία η γνώση δεν είναι απλή νοητική διεργασία αλλά αποτελεί πράξη υπαρξιακής καταξίωσης του ανθρώπου αφού τον χειραγωγεί προς την αλήθεια. Σε αυτή την αλήθεια συμμετέχει ολόκληρος ο άνθρωπος. Οι αξίες που επιδιώκει η παιδεία αυτή αναφέρονται στον ίδιο τον Θεό και ενεργοποιούν στη ζωή του ανθρώπου τις θείες αρετές. Αυτό είναι το ουσιώδες χαρακτηριστικό του προσώπου. Η εν Χριστώ παιδεία προϋποθέτει να καλλιεργήσει ο άνθρωπος και να αναπτύξει όλες του τις δυνάμεις (πνευματικές, ψυχικές, σωματικές). Με αυτό τον τρόπο εκείνος οδηγείται σε πληρέστερη γνώση και μόρφωση. Η κατά Χριστόν παιδεία δε βάζει όρια και περιορισμούς στην ανθρώπινη γνώση η οποία δεν επιτυγχάνεται μόνο με την ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων αλλά ενισχύεται και εμπλουτίζεται με τη δωρεά του ίδιου του Θεού (Δεληκωσταντής, 2004, σσ. 163-166).

Με την ανάπτυξη όλων των φυσικών του δυνάμεων ο άνθρωπος μπορεί να πραγματοποιήσει τα ευγενή ιδανικά και αξίες.

Η κατά Χριστόν αγωγή είναι εκκλησιαστική αγωγή η οποία επιδιώκει ένα κοινωνικό αποτέλεσμα μέσα από την προσωπική μετοχή του κάθε πιστού. «Η σωτηρία για τον καθένα είναι προσωπική, αποτέλεσμα της «αγωγής της συζήσεως» με το πρόσωπο του Χριστού». Μάλιστα η Εκκλησία είναι αισιόδοξη για τη δυνατότητα της αγωγής και για τον σκοπό αυτό θέτει ως απαραίτητη προϋπόθεση την προαίρεση του ανθρώπου ο οποίος κατέχει το αυτεξούσιο. Η Εκκλησία δεν είναι συνάθροιση ατόμων αλλά κοινωνία προσώπων. Επομένως η αγωγή της ταυτίζεται με την «παιδαγωγία του προσώπου». Για τις ανάγκες της αγωγής του ανθρώπου η Εκκλησία μεταχειρίζεται όλα τα μέσα που διαθέτει, όπως π.χ. την ηθική της διδασκαλία, την έμπρακτη φιλανθρωπία και το ασκητικό ιδεώδες. Μάλιστα η Εκκλησία έχει κληρονομήσει από την εκκλησιαστική γραμματεία έναν πλούτο παιδαγωγικών ιδεών και αρχών που εξακολουθούν να είναι επίκαιρες στη σύγχρονη αγωγή και εκπαίδευση. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αρχή των ατομικών διαφορών, την εστίαση στις διαπροσωπικές σχέσεις, τη θεώρηση πως το παιδί είναι ένας εξελισσόμενος οργανισμός που φέρνει μέσα του ποικίλες καταβολές και προδιαθέσεις, κ.ά. (Γλάρος, 2000, σσ. 174- 180).

Ο άνθρωπος που λαμβάνει μια τέτοια αγωγή μπορεί να μνηθεί στο οντολογικό βάθος των πραγμάτων. Έτσι η γνώση και η παιδεία μεταμορφώνονται σε έμπρακτη αρετή. Στην εν Χριστώ παιδεία η αρετή είναι ενσαρκωμένη στο πρόσωπο του Κυρίου. Κατά τους Έλληνες Πατέρες η έμπρακτη αρετή ταυτίζεται με τη σοφία. «Η χριστιανική σοφία είναι η χαρισματική αίσθηση της προσωπικής θείας αλήθειας, που αποτελεί και την έσχατη πραγματικότητα της ζωής. Είναι η αίσθηση της πνευματικής ουσίας των πραγμάτων, του αληθινού κάλλους τους. Το κάλλος της σοφίας είναι η ενέργεια της θείας αλήθειας στην προσωπική της μέθεξη» (Δεληκωσταντής, 2004, σ. 167). Στην Ορθόδοξη ανατολή ο άνθρωπος μεταμορφώνεται σε τόπο και όργανο της θείας σοφίας. Στην κατά Χριστόν παιδεία ο πραγματικά πεπαιδευμένος άνθρωπος εμφανίζει τα ιδιώματα του Κυρίου, ζει την ζωή Του και τρέφεται με την αλήθεια Του (Δεληκωσταντής, 2004, σ. 168). Αυτός ο άνθρωπος αποτελεί το πρόσωπο κατά την πατερική θεολογία. Το πρόσωπο μπορεί να είναι ο κάθε άνθρωπος στην ακρότατη φανέρωση και λειτουργία της φύσεώς του, όπως αυτή φανερώθηκε με τον Χριστό και

γίνεται ιστορική δυνατότητα με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος (Δεληκωσταντής, 2004, σ. 168). Αυτή η ιδιότητα του προσώπου χαρακτηρίζεται από τους Πατέρες ως αγιότητα. Η αυθεντική παιδεία συνίσταται στη φανέρωση και προέκταση της παιδείας του Χριστού στην προσωπική ζωή του αγιασμένου ανθρώπου (Δεληκωσταντής, 2004, σ. 169). Μάλιστα η ολοκλήρωση του έργου της Εκκλησίας είναι ο αγιασμός του ανθρώπου (Γλάρος, 2000, σ. 180).

Η παιδεία προκειμένου να είναι προσωπική, θα πρέπει να είναι άσκηση αγιότητας. Σύμφωνα με την πατερική παράδοση, ο άνθρωπος, προκειμένου να καταξιωθεί, θα πρέπει να μιμηθεί τον βίο των αγίων. Σε αυτό το σημείο διαφοροποιείται η παιδεία του προσώπου, κατά την πατερική παράδοση, από την κλασική παιδεία. Στην τελευταία η έννοια της αγιότητας ήταν παντελώς άγνωστη. Στην πατερική παράδοση όμως η αγιότητα και το πρόσωπο ταυτίζονται μεταξύ τους. Αυτή η αγιασμένη παιδεία μεταμορφώνει τον άνθρωπο και ολόκληρο τον κόσμο. Η αγωγή θα πρέπει να έχει ως υπόβαθρό της τη χριστιανική αγάπη διαφορετικά δεν θα μπορέσει να υπερβεί τα στενά γνωσιολογικά και συμπεριφοριστικά πλαίσια και να οδηγήσει τον άνθρωπο σε αγιότητα βίου (Γλάρος, 2000, σ. 173).

Στη σύγχρονη αγωγή και εκπαίδευση το θέμα της σχέσης των προσώπων βρίσκεται στο επίκεντρο. Σε αυτό συνέβαλε αποφασιστικά η θεωρία του Carl Rogers, καθώς και της Ανθρωπιστικής και Φαινομενολογικής Ψυχολογίας γενικότερα. Σύμφωνα με τον Κοσμόπουλο, « το κεντρικό και βαθύτερο πρόβλημα της Εκπαίδευσης σήμερα πηγάζει από την: πραγματικότητα του ασύνδετου, του μη εν σχέσει, του «άσχετου» που βιώνουν στο σχολείο κυρίως οι μαθητές, μα και οι εκπαιδευτικοί» (Κοσμόπουλος, 2019). Μάλιστα για τη μελέτη του φαινομένου αυτού υπάρχει ξεχωριστός κλάδος της Παιδαγωγικής, η «Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική» η οποία θεωρεί το παιδευτικό ενέργημα ως προϊόν της προσωπικής σχέσης του υποκειμένου με το μορφωτικό αγαθό (Κοσμόπουλος, 2019). Ως αντικείμενο έρευνάς της έχει τη μελέτη της παιδαγωγικής σχέσης του υποκειμένου τόσο με τον εαυτό του όσο με το παιδευτικό αγαθό και με τον άλλον. Έργο της είναι η ανύψωση της σχέσης αυτής σε σχέση γνήσια και προσωποκεντρική. Ως προϋπόθεση για το παραπάνω εγχείρημα θεωρεί, πέρα από την επιστημονική και ψυχοπαιδαγωγική επάρκεια του εκπαιδευτικού, την ουσιαστική και βαθύτερη μορφωτική του καλλιέργεια ως

ανθρώπου. Η Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική έχει σαφή προσωποκεντρικό προσανατολισμό ο οποίος απορρέει τόσο από τα δεδομένα της Ανθρωπιστικής και Φαινομενολογικής Ψυχολογίας, κυρίως, όσο και από το φιλοσοφικό περιεχόμενο που η έννοια και ψυχοπνευματική οντότητα του Προσώπου έχει αποκτήσει στην ελληνική και στην Ορθόδοξη Χριστιανική παράδοση (Κοσμόπουλος, 2019). Καλλιεργεί τη σχέση με τον αληθινό εαυτό ενώ δίνει βάρος στη διευρυνόμενη ελευθερία του υποκειμένου ως προσώπου.

Στο πλαίσιο που ορίζει η συγκεκριμένη Παιδαγωγική, η έννοια του προσώπου περιλαμβάνει στοιχεία από τις μελέτες των Adler, Yung, Caruso, κ.ά. και ιδίως αυτές των Maslow και C.Rogers ενώ αποτελεί ίδια ψυχολογική οντότητα, συμπληρωματική, αλλά μη ταυτιζόμενη με την έννοια της προσωπικότητας και εμπεριέχεται σε αυτήν (Κοσμόπουλος, 2019). Η παιδαγωγική της σχέσεως ακολουθείται με την πράξη της ενανθρωπήσεως του Υιού του Θεού. Για τον λόγο αυτό, θεμέλιο της αγωγής για την Ορθοδοξία είναι το πρόσωπο του Ιησού Χριστού (Γλάρος, 2000, σ. 172).

Σήμερα ο προσωποκεντρικός χαρακτήρας της παιδείας, όπως τον περιγράψαμε παραπάνω, εκπροσωπείται κυρίως από το μάθημα των Θρησκευτικών το οποίο είναι ένα μάθημα «πολιτισμού του προσώπου» (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 105). Ιδιαίτερα στο Δημοτικό το μάθημα αυτό αποτελεί μέσο για την καλλιέργεια και ανάπτυξη στάσεων και αξιών των μαθητών και μαθητριών (Νικολαΐδης, 2015). Ο εκπαιδευτικός οφείλει να αντιμετωπίζει τον κάθε μαθητή και μαθήτρια ως πρόσωπο που το χαρακτηρίζει η μοναδικότητα. Μάλιστα βασικός σκοπός του σύγχρονου σχολείου θα πρέπει να είναι η καθολική ανάπτυξη του προσώπου του παιδιού ώστε να ικανοποιείται με αυτόν τον τρόπο κάθε γνήσια ανάγκη του αλλά και της κοινωνίας γενικότερα. Σύμφωνα με τον Wilson (όπως αναφέρεται στον Γλάρο, 2000, σσ.179-180), η θρησκευτική αγωγή βοηθάει στην οικοδόμηση ενός προορισμού και μιας αξιολογής προοπτικής για τη ζωή. Ενδιαφέρεται για την παιδεία που αφορά στάσεις ζωής ενώ στοχεύει στην ανάπτυξη της πίστης που χρειάζεται ο άνθρωπος για να πορευθεί στη ζωή.

1.12 Παιδεία ελευθερίας – Η διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης σε παιδιά

Στις μέρες μας συχνά γίνεται λόγος για την παιδεία της ελευθερίας. Μάλιστα στο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Σπουδών και στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου (ΦΕΚ 303, 13 Μαρτίου 2003) γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στον προσανατολισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εκπαίδευση: «Η διαφύλαξη της δημοκρατικότητας του πολιτικού βίου, της ελευθερίας, της ανεξιθρησκείας, της αλληλεγγύης, της συλλογικότητας, του διεθνισμού, της δικαιοσύνης, του πολιτισμού, της εργασίας, της πνευματικής καλλιέργειας και της κοινωνικής συνοχής σε ανοιχτές πλουραλιστικές κοινωνίες, πλαισιώνουν τον κοινό σκοπό της Ευρωπαϊκής Εκπαίδευσης». Η έννοια της ελευθερίας είναι κατεξοχήν έννοια χριστιανική αφού ο ίδιος ο Χριστός είναι ελευθερωτής. Η ίδια η Εκκλησία είναι ελευθερία. Η εν Χριστώ ελευθερία δεν είναι δικαίωμα ούτε κατόρθωμα του ανθρώπου αλλά δωρεά και χάρη, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει παθητικότητα και σημάδι αδυναμίας (Δεληκωσταντής, 2009, σσ. 163-164).

Όπως πρεσβεύει η ορθόδοξη ανθρωπολογία, ο άνθρωπος είναι πλασμένος «κατ' εικόνα» Θεού. Επομένως έχει το αυτεξούσιο και είναι ελεύθερος να επιλέξει μεταξύ της κοινωνίας ή του αποχωρισμού του από τον Δημιουργό. Μάλιστα αυτή η ελευθερία αποτελεί τον πυρήνα του προσώπου του (Γλάρος, 2000, σ. 171). Στον Χριστιανισμό ελευθερία και αγάπη λειτουργούν ως ενιαία εμπειρία ζωής. Εδώ ο συνάνθρωπος αποτελεί συστατικό στοιχείο της ελευθερίας μας. Δίνεται επίσης έμφαση στην κοινωνική διάσταση της ελευθερίας, στη σημασία του κοινοτικού πνεύματος και στον πολιτισμό της αλληλεγγύης. Στη σημερινή εποχή της ατομοκρατίας, του καταναλωτισμού και του ευδαιμονισμού ο λόγος για μια τέτοιου είδους ελευθερία είναι λόγος ριζοσπαστικός (Δεληκωσταντής, 2009, σ. 164).

Ο Νικολαΐδης (2016) θεωρεί ότι «Η σχολική θρησκευτική αγωγή ως ο κατ' εξοχήν χώρος πολιτισμού του προσώπου στο σύγχρονο σχολείο, οφείλει να λειτουργήσει ως παιδεία ελευθερίας». Με αυτό τον τρόπο θα μπορέσει αφενός να αποτελέσει χώρο για την επιτυχή αντιμετώπιση των σύγχρονων προκλήσεων της αγωγής και της εκπαίδευσης και αφετέρου να λειτουργήσει ως μάθημα ευρωπαϊκής ταυτότητας και πολιτισμού. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης το σύγχρονο σχολείο, μέσω του

μαθήματος των Θρησκευτικών, θα πρέπει να δίνει έμφαση στον οικουμενικό χαρακτήρα της αλήθειας και της αγάπης του Χριστού. Έτσι μπορεί να επιτευχθεί ο σεβασμός και η αποδοχή του ξένου και του διαφορετικού μέσα σε πνεύμα συμβίωσης, διαλόγου και συνεργασίας. Και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι η σχολική θρησκευτική αγωγή, ως παιδεία ελευθερίας, αναδεικνύοντας τη συνεισφορά της θρησκείας και ιδιαίτερα της Ορθοδοξίας στον πολιτισμό και τον ανθρωπισμό, αποτελεί πρόκληση για τους ετερόδοξους, ετερόθρησκους ή άθρησκους γονείς και μαθητές να την αποδεχτούν.

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν επιχειρήσαμε να περιγράψουμε σε αδρές γραμμές τα βασικά χαρακτηριστικά του ασκητισμού και να τον αντιπαραβάλλουμε με τη σύγχρονη νεωτερική και μετανεωτερική εποχή. Απώτερος σκοπός μας είναι, μέσα από αυτή την αντιπαραβολή, να αναδείξουμε το επίκαιρο νόημα της χριστιανικής άσκησης σήμερα. Προσπαθήσαμε επίσης να περιγράψουμε την κρίση που βιώνει η σύγχρονη παιδεία, η οποία καλείται να προσαρμοστεί στις νέες κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες που διαμορφώνονται. Ακόμα επιχειρήσαμε να αναδείξουμε την παιδεία του προσώπου, η οποία βασίζεται στην εν Χριστώ παιδεία, ως αντίβαρο της κρίσης αξιών και παιδείας που βιώνουμε²⁶.

Στο σημείο αυτό αναδύονται ορισμένα βασικά ερωτήματα. Μέσα στο αντιασκητικό πνεύμα που επικρατεί σήμερα πώς θα μιλήσουμε στα παιδιά για τον γνήσιο ασκητισμό ο οποίος αποτελεί τον πυρήνα όχι μόνο της χριστιανικής ζωής αλλά και της ανθρώπινης ελευθερίας γενικότερα (Δεληκωσταντής, 2004, σ. 262); Πώς θα μπορέσουμε να διδάξουμε τη χριστιανική άσκηση στα παιδιά; Με τα ερωτήματα αυτά θα επιχειρήσουμε να ασχοληθούμε και να απαντήσουμε παρακάτω.

Καταρχήν θεωρούμε επίκαιρο όσο ποτέ το αυθεντικό νόημα της χριστιανικής άσκησης στη σύγχρονη καταναλωτική και ευδαιμονιστική εποχή, όπου μεταβάλλονται με ραγδαίους ρυθμούς όλοι οι τομείς της ανθρώπινης ζωής. Ως εκ τούτου, πιστεύουμε ότι είναι αρκετά χρήσιμο να διδαχθούν τα παιδιά με συστηματικό και βιωματικό τρόπο τον χριστιανικό ασκητισμό, να γνωρίσουν και στη

---

²⁶ «Ο «πολιτισμός του προσώπου» φαίνεται να είναι η εναλλακτική πρόταση πολιτισμού μέσα στη σύγχρονη ατομοκεντρική, ευδαιμονιστική, οικονομοκεντρική, τεχνοκρατική, ραγδαία παγκοσμιοποιούμενη κουλτούρα» (Δεληκωσταντής, 2007, σ. 231)

συνέχεια να επιχειρήσουν να εφαρμόσουν ορισμένους τρόπους άσκησης, που ανταποκρίνονται στην ηλικία τους, και να έρθουν, τέλος, σε επαφή με σημαντικές μορφές σύγχρονων ορθόδοξων ασκητών. Σε αυτό το σημείο είναι πολύ σημαντική η συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών. Το συγκεκριμένο μάθημα μπορεί να λειτουργήσει ως μάθημα αντίστασης στις αξίες του έχειν. Εδώ θεωρούμε χρήσιμο να κάνουμε μια μικρή αναφορά στο έργο του Neil Postman, ο οποίος πίστευε ότι ο άνθρωπος καλείται να επιλέξει ανάμεσα σε δύο στάσεις ζωής, στις οποίες έδωσε ιστορικά ονόματα σχετικά με δύο ομάδες ανθρώπων: τους Αθηναίους και τους Βησιγότθους. Το να είναι κάποιος Αθηναίος ή Βησιγότθος σημαίνει ότι προσανατολίζεται σε ένα σύνολο αξιών. Πιο συγκεκριμένα, ο σύγχρονος Αθηναίος είναι άνθρωπος του είναι, αναγνωρίζει την αξία της γνώσης, θέτει απορίες και ερωτήματα, κάνει διάλογο και εκτιμά την παιδεία και την παράδοση. Αντίθετα, ο σύγχρονος Βησιγότθος είναι ο άνθρωπος του έχειν και ενδιαφέρεται να κερδίσει μόνο χρήματα ή εξουσία. Ενδιαφέρεται μόνο για τον εαυτό του και τα συμφέροντά του. Ο Postman θεωρούσε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι ζουν όπως οι Βησιγότθοι αφού το να ζει κάποιος ως Αθηναίος (με το σύστημα αξιών που πρεσβεύει) απαιτεί μόχθο και μαθητεία. Συγχρόνως όμως το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να λειτουργήσει και ως αντίσταση στον στενόκαρδο αθηναϊσμό του «Είμαι ο εαυτός μου, άρα υπάρχω» (Δεληκωσταντής, 2009, σσ. 101- 107). Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το μάθημα των Θρησκευτικών είναι φορέας του «πολιτισμού του προσώπου» στον χώρο της εκπαίδευσης. Με την κατάλληλη μέριμνα από μεριάς του δασκάλου, το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να συμβάλει στη διάσωση της παιδικότητας.

Καταληκτικά, ο Ορθόδοξος μοναχισμός στην πολυδιάστατη ενότητά του και μέσα από την ιστορική του πορεία ανέδειξε υψηλά πνευματικά επιτεύγματα και προσέφερε σημαντικά πολιτιστικά δημιουργήματα (Κρικώνης, 2010). Η πνευματική αυτή πορεία δεν είναι μόνο αποτέλεσμα κάποια νοητικής ενασχόλησης αλλά εσωτερική αναζήτηση του Λόγου. Σε μια εποχή έντονων αντινομιών η ασκητική πρόταση αποτελεί μια πρόκληση υπέρβασης.

2. Η χριστιανική άσκηση στο Δημοτικό Σχολείο: Έρευνα

2.1 Μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνήσει την προβολή της έννοιας της χριστιανικής άσκησης στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Θρησκευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, όπως επίσης και στο αντίστοιχο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα των Θρησκευτικών του Δημοτικού. Τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται είναι τα εξής (Στεφανοπούλου, Τσατήρη, & Κουμζής, 2017, σ. 34):

A) Ποιες μορφές της χριστιανικής άσκησης αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Θρησκευτικών των τάξεων Γ', Δ', Ε', ΣΤ'; Με ποια συχνότητα;

B) Ποια ή ποιες μορφές άσκησης αναδεικνύονται περισσότερο στα σχολικά εγχειρίδια του δημοτικού;

Γ) Υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στις αναφορές για τη χριστιανική άσκηση στα σχολικά εγχειρίδια με τις αντίστοιχες οδηγίες στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών;

Μέχρι στιγμής δεν έχει πραγματοποιηθεί καμία έρευνα πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Η έλλειψη αυτή στην εγχώρια βιβλιογραφία δικαιολογεί και αναδεικνύει την αναγκαιότητα της διεξαγωγής της παρούσας έρευνας (Στεφανοπούλου, Τσατήρη, & Κουμζής, 2017, σ. 33). Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης επιλέξαμε να ακολουθήσουμε τη μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας περιεχομένου. Η μέθοδος αυτή εντάσσεται στην Κριτική Επιστήμη της Αγωγής, η οποία, παρά τον πλουραλισμό κριτικών θεωριών που επικρατούν στους κόλπους της, παρουσιάζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά (Μπονίδης, 2009, σ. 3):

A) ασκεί κριτική στα υπόλοιπα επιστημολογικά παραδείγματα της Παιδαγωγικής και ιδιαίτερα στην Ερμηνευτική Παιδαγωγική και την Εμπειρική Επιστήμη της Αγωγής.

B) έχει ως έργο της την κατάδειξη της εξάρτησης της εκπαίδευσης από κοινωνικοοικονομικές σχέσεις και διαδικασίες. Αυτό το επιτυγχάνει με την κριτική ανάλυση της ιδεολογίας.

Γ) στο επίκεντρό της βρίσκεται το χειραφετητικό γνωστικό ενδιαφέρον. Η χειραφέτηση εδώ έχει την έννοια της απελευθέρωσης κάθε ατόμου που συμμετέχει στην εκπαιδευτική διαδικασία από υλικούς και μη υλικούς εξαναγκασμούς.

Δ) Η σχέση θεωρίας και πράξης είναι ισομερής και βρίσκεται σε μια διαρκή αλληλεπίδραση.

Το κριτικό επιστημολογικό παράδειγμα δίνει μεγάλη σημασία στο σχολικό βιβλίο, το οποίο εξετάζεται ως προϊόν και παράγοντας κοινωνικών διεργασιών, καθώς τα περιεχόμενά του είναι συνάρτηση τόσο των ιδεωδών και της φιλοσοφίας αγωγής όσο και των ιδεολογικών, πολιτισμικών και άλλων πολιτικών επιλογών (Μπονίδης, 2009, σ. 4). Τα σχολικά εγχειρίδια θεωρούνται εκπαιδευτικά μέσα μετάδοσης της γνώσης εντός των κοινωνικών πλαισίων. Παράλληλα, αποτελούν μέσο μετάδοσης της κυρίαρχης ιδεολογίας και της αντίστοιχης υφιστάμενης κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Τέλος, προάγουν, αθέλητα ή ηθελημένα, στους μαθητές στάσεις, στερεότυπα και προκαταλήψεις (Στεφανοπούλου, Τσατήρη, & Κουμζής, 2017, σ. 34).

Αναφορικά με την ανάλυση περιεχομένου των κειμένων, οι κυρίαρχες προσεγγίσεις είναι η ιδεολογικοκριτική, η κριτική ανάλυση λόγου και η κοινωνική σημειωτική. Στην παρούσα εργασία μας θα ακολουθήσουμε την προσέγγιση της κριτικής ανάλυσης λόγου. Στην ουσία πρόκειται για μια σειρά προσεγγίσεων που περιέχουν ποικιλία θεωρητικών και μεθοδολογικών αρχών ενώ επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην εξέταση της σχέσης κειμένου – λόγου και ιδεολογίας. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρούμε να ακολουθήσουμε το μεθοδολογικό παράδειγμα του S.Jager, κάνοντας τις απαραίτητες τροποποιήσεις και προσαρμογές. Τα στάδια του μεθοδολογικού αυτού παραδείγματος είναι, συνοπτικά, τα εξής (Μπονίδης, 2009):

A) ανάλυση της μακρο-δομής των «αποσπασμάτων λόγου», όπου μελετάται η δομή και η έκταση του κειμένου, προσδιορίζονται το κειμενικό είδος, το αφηγηματικό σχήμα, ο σκοπός συγγραφής κ.ά.

B) ανάλυση του γλωσσικού πλαισίου του κειμένου, όπου εξετάζεται το κείμενο στο ευρύτερο γλωσσικό του πλαίσιο τόσο οριζόντια (σε σύγχρονους λόγους) όσο και κάθετα (ιστορικά)

Γ) εξέταση του μη γλωσσικού πλαισίου του κειμένου (ιστορικό, κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, πολιτισμικό, ιδεολογικό)

Δ) ενδελεχής ανάλυση του λόγου του κειμένου στα πλαίσια της μικροανάλυσης των «αποσπασμάτων λόγου» (πώς αρχίζει και πώς τελειώνει κάθε θέμα, διαδοχή προτάσεων και παραγράφων κ.ά.)

Ε) παρουσίαση του μετακειμένου της ανάλυσης σχετικά με τις κατασκευασμένες εκδοχές της πραγματικότητας μέσω του συγκεκριμένου λόγου.

Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης περιεχομένου τόσο στα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών του δημοτικού σχολείου όσο και στο αντίστοιχο Αναλυτικό Πρόγραμμα η στάση μας είναι ουδέτερη.

Ειδικότερα, στην παρούσα εργασία αξιοποιήσαμε τόσο την ποσοτική όσο και την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου προκειμένου να εξασφαλίσουμε εγγυήσεις αντικειμενικότητας και εγκυρότητας. «Η ποσοτική μέθοδος δεν επαρκεί για να εξηγήσει τον τρόπο που λειτουργούν τα σχολικά εγχειρίδια στο σχολικό πλαίσιο ως προς το θέμα που πραγματευόμαστε...καθώς οι δείκτες που προκύπτουν δε διασφαλίζουν υποχρεωτικά τη λειτουργικότητα του σχολικού εγχειριδίου και η γλωσσική επικοινωνία...χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες πεποιθήσεις, που αναδύονται μέσα στο εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο και χρήζουν σχολαστικής ερμηνείας» (Στεφανοπούλου, Τσατήρη, & Κουμζής, 2017, σ. 34). Ο συνδυασμός, λοιπόν, της ποσοτικής και της ποιοτικής μεθόδου στην ανάλυση περιεχομένου εξασφαλίζει την αντικειμενικότητα και την ερμηνεία που χρειάζονται τα αποτελέσματα με κριτική ματιά. Με αυτόν τον τρόπο προσεγγίζεται πληρέστερα το προς διερεύνηση θέμα.

Η ποσοτική και ποιοτική, ανάλυση περιεχομένου συνιστά μία συστηματική μέθοδο η οποία συνδυάζεται εύκολα με άλλες μεθόδους. Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να διαχειριστούμε μεγάλο όγκο δεδομένων μιας και δεν επηρεάζει τη συμπεριφορά των πληροφορητών. Η συγκεκριμένη μέθοδος, όταν ακολουθεί σαφείς στόχους και κατευθύνσεις ανάλυσης με συστηματικές τεχνικές, μας εξασφαλίζει εγκυρότητα και αντικειμενικότητα στην έρευνα αφού ανιχνεύει, ερμηνεύει και αξιολογεί τόσο το ρητό όσο και το λανθάνον περιεχόμενο του κειμένου (Σπαλιώρας, 2021, σ. 53).

Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή των δεδομένων ήταν τα εν χρήσει σχολικά εγχειρίδια του Μαθήματος των Θρησκευτικών των τάξεων Γ', Δ', Ε', ΣΤ' (σύνολο βιβλίων τέσσερα), καθώς και το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για τα Θρησκευτικά Δημοτικού. Όλα τα παραπάνω τα μελετήσαμε στην ψηφιακή έκδοσή τους (η οποία είναι ακριβώς η ίδια με την αντίστοιχη έντυπη) και τα αντλήσαμε από το αποθετήριο του Ψηφιακού Σχολείου και από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής

Πολιτικής (Ι.Ε.Π.). Η έρευνα ασχολείται με το περιεχόμενο του κειμένου των σχολικών εγχειριδίων σε οποιαδήποτε μορφή παρουσιάζεται, δηλαδή με όλα τα κειμενικά είδη και τις ασκήσεις-δραστηριότητες που υπάρχουν (Στεφανοπούλου, Τσατήρη, & Κουμζής, 2017, σ. 34). Στην ανάλυση περιεχομένου, που κάναμε, εφαρμόσαμε τόσο την εννοιολογική όσο και τη σχεσιακή ανάλυση. Στην πρώτη περίπτωση εντοπίσαμε την ύπαρξη και τη συχνότητα των εννοιών-όρων σε ένα κείμενο. Στη δεύτερη περίπτωση εξετάσαμε τις σχέσεις μεταξύ των εννοιών αυτών. Αμέσως παρακάτω θα αναφερθούμε αναλυτικά στα βήματα που ακολουθήσαμε για καθεμιά από τους παραπάνω τύπους ανάλυσης περιεχομένου.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την εννοιολογική ανάλυση, επιλέξαμε να εξετάσουμε την έννοια της χριστιανικής άσκησης μέσα από ποσοτικοποίηση και μέτρηση της συχνότητας παρουσίας της στα εγχειρίδια του Μαθήματος των Θρησκευτικών του δημοτικού, καθώς επίσης και στο αντίστοιχο Αναλυτικό Πρόγραμμα. Στόχος μας είναι να εξετάσουμε την εμφάνιση ή την απουσία κάποιων επιλεγμένων όρων στα παραπάνω κείμενα. Οι όροι αυτοί μπορεί να είναι ρητοί ή υπόρρητοι. Οι μεν ρητοί όροι μπορούν εύκολα να αναγνωριστούν και να ταξινομηθούν. Η κωδικοποίηση των υπόρρητων όρων όμως είναι πιο περίπλοκη αφού στηρίζεται σε υποκειμενικές κρίσεις, με αποτέλεσμα να τίθενται ζητήματα αξιοπιστίας και εγκυρότητας της έρευνας (Σπαλιώρας, 2021, σ. 53). Κατά την διεξαγωγή της εννοιολογικής ανάλυσης περιεχομένου ακολουθήσαμε τα εξής βήματα (Σπαλιώρας, 2021, σσ. 54-55):

- 1) Αποφασίσαμε το επίπεδο ανάλυσης το οποίο περιελάμβανε λέξεις, έννοιες, φράσεις, προτάσεις και θέματα.
- 2) Αποφασίσαμε πόσες έννοιες θα κωδικοποιήσουμε. Εδώ διατηρήσαμε μια ευελιξία ως προς την προσθήκη και άλλων μορφών χριστιανικής άσκησης, πέραν εκείνων που είχαμε αρχικά συμφωνήσει να μελετήσουμε.
- 3) Αποφασίσαμε ότι θα κωδικοποιήσουμε όχι μόνο την ύπαρξη αλλά και τη συχνότητα της έννοιας της χριστιανικής άσκησης (μέσα από τις μορφές που αυτή εμφανίζεται).
- 4) Αποφασίσαμε ότι η κωδικοποίηση θα αφορά όχι μόνο την έννοια της χριστιανικής άσκησης αλλά και τις επιμέρους μορφές της. Πιο συγκεκριμένα,

μελετήσαμε τη φιλανθρωπία, την ελεημοσύνη, τη νηστεία, τη χριστιανική αγάπη και την εγκράτεια.

- 5) Αποφασίσαμε τους κανόνες για την κωδικοποίηση και προσπαθήσαμε να τους ακολουθήσουμε με συνέπεια.
- 6) Αποφασίσαμε τις άσχετες πληροφορίες να τις χρησιμοποιήσουμε για να επανεξετάσουμε το σχήμα κωδικοποίησης σε περίπτωση που διαφοροποιηθεί το τελικό αποτέλεσμα.
- 7) Κωδικοποιήσαμε το κείμενο χρησιμοποιώντας, αρχικά, λογισμικό αναζήτησης όρων και εννοιών²⁷. Στη συνέχεια πραγματοποιήσαμε προσεκτικές αναγνώσεις των κειμένων προκειμένου να αναγνωρίσουμε τυχόν σφάλματα και να εντοπίσουμε έμμεσες πληροφορίες για το, υπό διερεύνηση, θέμα.
- 8) Αναλύσαμε τα αποτελέσματά μας και εξαγάγαμε συμπεράσματα και γενικεύσεις, όπου αυτό ήταν δυνατόν.

Αναφορικά με τη διεξαγωγή της σχεσιακής ανάλυσης περιεχομένου, ακολουθήσαμε τα εξής βήματα (Σπαλιώρας, 2021, σ. 55):

- 1) Προσδιορίσαμε τον τύπο ανάλυσης και καθορίσαμε τους τύπους σχέσεων που θα εξετάζαμε, καθώς επίσης και το επίπεδο ανάλυσης (λέξεις, φράσεις, θέματα).
- 2) Περιορίσαμε το κείμενο σε κατηγορίες και κωδικοποιήσαμε λέξεις ή μοτίβα.
- 3) Εξερευνήσαμε τη σχέση μεταξύ εννοιών ως προς την ισχύ της σχέσης, το είδος της σχέσης και την κατεύθυνση της σχέσης.
- 4) Κωδικοποιήσαμε τις σχέσεις.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ερευνήσαμε το Αναλυτικό Πρόγραμμα των Θρησκευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης καθώς επίσης και τα αντίστοιχα

---

²⁷ Χρησιμοποιήσαμε τα ψηφιακά σχολικά εγχειρίδια και αξιοποιήσαμε τη δυνατότητα εύρεσης όρων και εννοιών που προσφέρουν όλα τα σύγχρονα προγράμματα προβολής κειμένων τύπου .pdf (εμείς χρησιμοποιήσαμε τον φυλλομετρητή Microsoft Edge, ο οποίος παρέχει δυνατότητες προβολής και επεξεργασίας τέτοιων αρχείων)

σχολικά εγχειρίδια του δημοτικού. Τα αποτελέσματα της έρευνάς μας αναλύονται ανά τάξη (Γ', Δ', Ε', ΣΤ') και ταξινομούνται ποσοτικά και ποιοτικά.

2.2 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών των Θρησκευτικών του Δημοτικού

Η έρευνά μας κινήθηκε σε δύο επίπεδα ανάλυσης περιεχομένου. Αρχικά επικεντρώθηκε σε δύο βασικές έννοιες-κλειδιά που σχετίζονται στενά μεταξύ τους: *άσκηση* και *μοναχισμός*. Μάλιστα, όπως αναφέραμε και στο θεωρητικό μέρος της εργασίας μας, ο μοναχισμός αποτελεί την αυθεντικότερη και πληρέστερη έκφραση της χριστιανικής άσκησης. Για τον σκοπό αυτό μελετήσαμε τόσο τις θεματικές ενότητες του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών²⁸ όσο και τα σχολικά εγχειρίδια του μαθήματος των Θρησκευτικών του Δημοτικού. Η έρευνά μας έδειξε ότι η λέξη *άσκηση* και οι ομόριζές της απαντώνται ελάχιστα. Αντίθετα η λέξη *μοναχισμός* και οι ομόριζές της συναντώνται συχνότερα. Ιδιαίτερη αναφορά κάναμε στο Άγιο Όρος το οποίο αποτελεί σημαντικό κέντρο του Ορθόδοξου μοναχισμού και της χριστιανικής άσκησης. Στη συνέχεια ερευνήσαμε έννοιες που σχετίζονται με τη χριστιανική άσκηση²⁹. Μετά από προσεκτική μελέτη στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και στα σχολικά εγχειρίδια καταλήξαμε πως οι λέξεις (μαζί με τις ομόριζές τους) που έπρεπε να αναλύσουμε ήταν οι εξής: *φιλανθρωπία, ελεημοσύνη, νηστεία, εγκράτεια, ταπείνωση, μετάνοια, συγχώρηση*. Αμέσως παρακάτω περιγράφουμε αναλυτικά τα δύο επίπεδα της ανάλυσής μας.

Σε ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης η έρευνά μας επικεντρώθηκε στα ποσοτικά δεδομένα ανά τάξη και συγκεντρωτικά, κάνοντας αποκλειστική αναζήτηση των όρων *άσκηση* (και των ομόριζών της λέξεων: *ασκητισμός, ασκητικός-ή-ό, ασκητής, ασκητεύω*) και *μοναχισμός* (και των ομόριζών της λέξεων: *μοναχός, μοναστήρια*) (Σπαλιώρας, 2021, σ. 56). Στο ίδιο επίπεδο έρευνας ασχοληθήκαμε και με την λέξη *Άγιον Όρος*. Τα αποτελέσματα των αναφορών, ανά τάξη, είναι τα εξής:

---

²⁸ Αφορά το Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου ΦΕΚ2104-19.06.2017 (ανάκτηση από <http://iep.edu.gr/el/thriskoftika-programmata-spoudon>. Ημερομηνία προσπέλασης 04/06/2022). Για λόγους ευκολίας πραγματοποιήσαμε μετατροπή του τύπου εγγράφου, που κάναμε λήψη, από .docx σε .pdf

²⁹ Θεωρούνται ότι είναι αρετές που συνδέονται άμεσα με τη χριστιανική άσκηση.

1. *Άσκηση*: 0 αναφορές Γ' Δημοτικού, 4 αναφορές Δ' Δημοτικού, 5 αναφορές Ε' Δημοτικού, 1 αναφορά ΣΤ' Δημοτικού.
2. *Μοναχισμός*: 9 αναφορές Γ' Δημοτικού, 47 αναφορές Δ' Δημοτικού, 10 αναφορές Ε' Δημοτικού, 12 αναφορές ΣΤ' Δημοτικού.
3. *Άγιον Όρος*: 0 αναφορές Γ' Δημοτικού, 5 αναφορές Δ' Δημοτικού, 6 αναφορές Ε' Δημοτικού, 11 αναφορές ΣΤ' Δημοτικού.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης ερευνήσαμε για έννοιες οι οποίες περιγράφουν τη χριστιανική άσκηση και αφορούν στις αρετές αυτής. Για τον σκοπό αυτό έπρεπε να δημιουργήσουμε ανάλογους κανόνες. Αφού κωδικοποιήσαμε τα δεδομένα, καταλήξαμε πως οι έννοιες (μαζί με τις ομόριζές τους λέξεις) που αναφέρονται στη χριστιανική άσκηση είναι οι εξής (Σπαλιώρας, 2021, σ. 56): *φιλανθρωπία, ελεημοσύνη, νηστεία, εγκράτεια, ταπείνωση, μετάνοια, συγχώρηση*.

Τα αποτελέσματα των αναφορών, ανά τάξη, είναι τα εξής:

- 1) *Φιλανθρωπία*: Γ' τάξη 1 αναφορά, Δ' τάξη 0 αναφορές, Ε' τάξη 3 αναφορές, ΣΤ' τάξη 1 αναφορά.
- 2) *Ελεημοσύνη*: 0 αναφορές Γ' Δημοτικού, 1 αναφορά Δ' Δημοτικού, 1 αναφορά Ε' Δημοτικού, 1 αναφορά ΣΤ' Δημοτικού.
- 3) *Νηστεία*: 15 αναφορές Γ' Δημοτικού, 0 αναφορές Δ' Δημοτικού, 4 αναφορές Ε' Δημοτικού 0 αναφορές ΣΤ' Δημοτικού.
- 4) *Εγκράτεια*: 0 αναφορές Γ' Δημοτικού, 2 αναφορές Δ' Δημοτικού, 0 αναφορές Ε' Δημοτικού, 0 αναφορές ΣΤ' Δημοτικού.
- 5) *Ταπείνωση*: 4 αναφορές Γ' Δημοτικού, 12 αναφορές Δ' Δημοτικού, 6 αναφορές Ε' Δημοτικού, 1 αναφορά ΣΤ' Δημοτικού.
- 6) *Μετάνοια*: 4 αναφορές Γ' Δημοτικού, 1 αναφορά Δ' Δημοτικού, 32 αναφορές Ε' Δημοτικού, 2 αναφορές ΣΤ' Δημοτικού
- 7) *Συγχώρηση*: 8 αναφορές Γ' Δημοτικού, 3 αναφορές Δ' Δημοτικού, 30 αναφορές Ε' Δημοτικού, 6 αναφορές ΣΤ' Δημοτικού.

Όλες οι παραπάνω αναφορές περιγράφονται συγκεντρωτικά στον παρακάτω πίνακα:

		Γ' Δημοτικού	Δ' Δημοτικού	Ε' Δημοτικού	ΣΤ' Δημοτικού
1	Άσκηση	0	4 (σελ.92-2 φορές,93,94)	5 (σελ.27,39,45,56,102)	1 (σελ.60)
2	Μοναχισμός	9 (σελ.30,45,117-5 φορές,118-2 φορές)	47 (σελ.17-2 φορές, 64-4 φορές, 92-12 φορές,93-7 φορές, 94-6 φορές, 95-3 φορές, 96,108-8 φορές, 109-3 φορές, 116)	10 (σελ.57-3 φορές,65,102,103-2 φορές, 104-2 φορές, 105	12 (σελ.39,74,96-2 φορές,97-4 φορές,101,105,112,115)
3	Άγιον Όρος	0	5 (σελ.17,71,92-3 φορές)	5 (σελ.70-2 φορές,83,87,102)	11 (σελ.28,78,94,97-2 φορές,101,107,111,112,113,118)
4	Φιλανθρωπία	1 (σελ.94)	0	3 (σελ.62-2 φορές, 69)	1 (σελ.24)
5	Ελεημοσύνη	0	1 (σελ.110)	1 (σελ.28)	1 (σελ.21)
6	Νηστεία	15 (σελ.36,88,90-3 φορές, 91-5 φορές, 92-3 φορές, 93,108)	0	4 (σελ.12, 27-3 φορές)	0
7	Εγκράτεια	0	2 (σελ.100-2 φορές)	0	0
8	Ταπείνωση	4 (σελ.48, 58,73,101)	11 (σελ.18-2 φορές, 26,38, 108-2 φορές, 110-4 φορές, 121)	5 (σελ.15, 23,27, 68, 102)	1 (σελ.29)
9	Μετάνοια	4 (σελ.17,24,83,88)	1 (σελ.83)	32 (σελ.8-2 φορές, 9,11-2 φορές, 12-2 φορές, 14,16,28,46-2 φορές, 48-3 φορές, 50-4	2 (σελ.74,76)

				φορές,51-2 φορές, 54-2 φορές, 55-3 φορές,56-2 φορές,58-2 φορές,61, 100)	
10	Συγχώρησ η	8 (σελ.19,24,44 -4 φορές, 88,94)	3 (σελ.12,14, 18)	30 (σελ.11,27-3 φορές,46-3 φορές,47-2 φορές,49-3 φορές,50,51- 2 φορές,53,55- 7 φορές,56-6 φορές,85	6 (σελ.76,79-2 φορές,84,88- 2 φορές

Πίνακας 1: Κατάταξη των αναφορών που αφορούν στη χριστιανική άσκηση

Τα ποσοτικά δεδομένα της έρευνάς μας του πρώτου και δεύτερου βαθμού κωδικοποίησης στις τάξεις Γ', Δ', Ε' και ΣΤ' του Δημοτικού αποδίδονται σχηματικά με το παρακάτω γράφημα, όπου παρουσιάζονται, συγκεντρωτικά, οι έννοιες που σχετίζονται με τη χριστιανική άσκηση μαζί με τη συχνότητα εμφάνισής τους και με φθίνουσα σειρά ως εξής: α) Μοναχισμός 78 αναφορές, β) Συγχώρηση 47 αναφορές, γ) Μετάνοια 39 αναφορές, δ) Άγιον Όρος 22 αναφορές, ε) Ταπείνωση 21 αναφορές, στ') Νηστεία 19 αναφορές, ζ) Άσκηση 10 αναφορές, η) Φιλανθρωπία 5 αναφορές, θ) Ελεημοσύνη 3 αναφορές, ι) Εγκράτεια 2 αναφορές.

Γράφημα 1: Ποσοτική ανάλυση δεδομένων της έρευνας για το Δημοτικό

2.2.1 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και το σχολικό εγχειρίδιο της Γ΄ Δημοτικού

Από την ανάλυση περιεχομένου που κάναμε στο σχολικό εγχειρίδιο διαπιστώσαμε ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά στην έννοια *άσκηση* (και τις ομόριζές της λέξεις). Η έννοια *μοναχισμός* (μαζί με τις ομόριζές της λέξεις) απαντάται λίγο (συνολικά 9 φορές). Ειδικότερα, σε ένα κείμενο με τίτλο: «Οι πόλεις γιορτάζουν τον Άγιό τους. Η χαρά της πανηγυρης» γίνεται αναφορά, μεταξύ άλλων, στο νησί της Σίφνου (σ.30) όπου στο πανηγύρι του προφήτη Ηλία οι πιστοί θα φάνε στα τραπέζια του μοναστηριού το παραδοσιακό φαγητό του τόπου (ρεβιθάδα). Λίγο παρακάτω υπάρχει ένα απόσπασμα (σ.45) από το Ανθολόγιο συμβουλών του Γέροντος Πορφυρίου όπου πληροφορούμαστε πως ο άγιος αυτός βοηθούσε σε όλη του τη ζωή ιερείς, μοναχούς, ψάλτες και αναγνώστες να ψάλλουν και να διαβάζουν με τον πιο ωραίο τρόπο. Το απόσπασμα αυτό εντάσσεται σε ένα κείμενο με τίτλο: «Η Θεία Λειτουργία μέσα στον ναό».

Η λέξη *μοναστήρι* απαντά 5 φορές σε ένα κείμενο που αναφέρεται στη γνωστή ιστορία με τον Άγιο Γεράσιμο και το λιοντάρι (σ.117), όπου το ζώο μετέφερε νερό από το ποτάμι στο μοναστήρι. Από την ιστορία αυτή φαίνεται πώς η αγάπη και η καλοσύνη του Αγίου κατάφερε να εξημερώσει το άγριο λιοντάρι. Αμέσως παρακάτω (σ.118) αναφέρεται ένας μοναχός που οδήγησε το λιοντάρι στον τάφο του Αγίου και εκείνο, αφού έκλαψε πολύ, ξεψύχησε πάνω του. Τέλος, στην υποενότητα με τίτλο: «Το φυσικό περιβάλλον στη λατρεία, στις εικόνες, στους ναούς» υπάρχει μία αναφορά στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά στα Μετέωρα όπου ο ξακουστός αγιογράφος Θεοφάνης ο Κρης έχει ζωγραφίσει μια παράσταση που απεικονίζει τον Αδάμ να ευλογεί όλα τα ζώα, ήμερα και άγρια. Πρόκειται για μια έξοχη αναπαράσταση του Παράδεισου (παρατίθεται μάλιστα και η σχετική εικόνα)

Η λέξη *Άγιον Όρος* δεν απαντά καθόλου. Υπάρχουν όμως αναφορές σε λέξεις που σχετίζονται με την άσκηση και αποτελούν μορφές αυτής. Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει μία αναφορά στη λέξη *φιλόανθρωπος* (σ.94) μέσα από ένα απόσπασμα από παιδικό βιβλίο που αναφέρεται στην Κυριακή των Βαΐων. Ο χαρακτηρισμός *φιλόανθρωπος* (μαζί με άλλους χαρακτηρισμούς όπως *φωτεινός*, *γενναίος*, *συγχωρητικός*,

πανάγαθος, κ.ά.) αποδίδεται στον Ιησού Χριστό από ένα γαϊδουράκι (προσωποποίηση) που δέχεται να Τον μεταφέρει στην πλάτη του κατά την είσοδό Του στα Ιεροσόλυμα.

Η λέξη *νηστεία* έχει τις περισσότερες αναφορές (συνολικά 15 μαζί με τις ομορίζες της λέξεις) και μάλιστα υπάρχουν περιπτώσεις που στην ίδια σελίδα επαναλαμβάνεται περισσότερες από μία φορές (π.χ. στη σελίδα 91 τη συναντάμε 5 φορές). Μια πρώτη αναφορά γίνεται σε ένα κείμενο σχετικά με την εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού (σ.36) και το γεγονός ότι εκείνη την ημέρα τηρείται νηστεία. Εδώ γίνεται σύνδεση αυτής της συγκεκριμένης μορφής άσκησης με ένα πολύ σπουδαίο θρησκευτικό γεγονός. Η επόμενη αναφορά της λέξης *νηστεία* γίνεται σε ένα κείμενο για τη Μεγάλη Σαρακοστή (σ.88), όπου περιγράφεται τι είναι αυτή η χρονική περίοδος καθώς επίσης και το νόημά της (οι πιστοί καλούνται να μετανιώσουν για τα λάθη τους και να συγχωρήσουν τους άλλους). Εδώ δηλαδή γίνεται και μια έμμεση αναφορά στο νόημα της χριστιανικής άσκησης.

Λίγο παρακάτω συναντάμε το ρήμα *νηστεύω* να επαναλαμβάνεται τρεις φορές σε ένα κείμενο με θέμα την Καθαρά Δευτέρα (σ.90). Πρόκειται για απόσπασμα από παιδικό βιβλίο. Εδώ εξηγείται στα παιδιά γιατί η συγκεκριμένη μέρα ονομάστηκε έτσι. Επίσης γίνεται σύντομη αναφορά στην περίοδο της Μεγάλης Σαρακοστής και στα φαγητά τα οποία πρέπει να νηστεύουμε. Στη συνέχεια υπάρχουν δύο αναφορές του ρήματος *νηστεύω* (σ.91) σε ένα κείμενο με θέμα τα έθιμα της Σαρακοστής και πιο συγκεκριμένα σε εκείνο της κατασκευής της κυρα-Σαρακοστής. Εδώ αναφέρεται ο σκοπός και η χρησιμότητα του συγκεκριμένου εθίμου (δεν έχει στόμα για να δείξει ότι νηστεύει, χρησιμοποιείται σαν ημερολόγιο για τις εβδομάδες από την Καθαρά Δευτέρα μέχρι τη Μεγάλη Εβδομάδα). Στο ίδιο σημείο του βιβλίου υπάρχουν τρεις αναφορές του επιθέτου *νηστίσιμος*. Πρόκειται για δραστηριότητες με τις οποίες καλούνται να ασχοληθούν τα παιδιά και έχουν ως αντικείμενό τους να βρουν νησίσιμα φαγητά και συνταγές από όλη την Ελλάδα καθώς επίσης και να φτιάξουν ένα νησίσιμο γλυκό στην τάξη.

Αμέσως παρακάτω συναντάμε τη λέξη *νηστεία* (δύο φορές) και το ρήμα *νηστεύω* (σ.92). Πρόκειται για δραστηριότητα που έχει ως στόχο την κατανόηση της συγκεκριμένης έννοιας και την προσπάθεια, από μεριάς των μαθητών, να «νηστεύουν» μια αγαπημένη τους συνήθεια (π.χ. τηλεόραση, ηλεκτρονικό παιχνίδι).

Εδώ πρόκειται για έμμεση αναφορά στη χριστιανική άσκηση αφού οι μαθητές καλούνται, βιωματικά, να εφαρμόσουν την άσκηση στη ζωή τους απέχοντας για ένα μικρό χρονικό διάστημα (μίας εβδομάδας) από μια αγαπημένη τους ασχολία καταγράφοντας τις παρατηρήσεις τους. Ακολουθεί μία αναφορά του επιθέτου *νησιτίσιμος* (σ.93) που σχετίζεται με το έθιμο των λαζαρακίων (τα νησιτίσιμα ψωμάκια) και περιγράφονται αφενός τα υλικά παρασκευής του αφετέρου το σχήμα που έχουν. Τέλος, υπάρχει μία αναφορά του ρήματος *νηστεύω* (σ.108) σε ένα κείμενο με θέμα τη Μεγάλη Παρασκευή. Εδώ συνδέεται η νηστεία με το συναίσθημα της λύπης για την ταφή του Χριστού.

Η λέξη *ταπείνωση* έχει τέσσερις αναφορές στο σχολικό εγχειρίδιο. Στην αρχή απαντά σε ένα κείμενο με θέμα τη γέννηση του Χριστού (σ.48). Μέσα από την προβολή της αντίθεσης του Θεού, που γεννιέται σε ένα στάβλο, αναδύεται η ταπείνωση η οποία έχει βασική θέση στη χριστιανική πίστη. Λίγο παρακάτω απαντά το επίρρημα *ταπεινά* (σ.58) σε ένα ποίημα του Τέλλου Άγρα με θέμα τη γέννηση του Ιησού (οι βοσκοί προσκυνούσαν ταπεινά τον νεογέννητο Ιησού). Λίγο παρακάτω υπάρχει μία αναφορά του ρήματος *ταπεινώνω* (σ.73). Πρόκειται για ένα απόσπασμα από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου που αναφέρεται στη συνάντηση του Ιησού με ένα παιδί και στην παρότρυνση προς τους μαθητές Του να γίνουν σαν τα παιδιά ταπεινώνοντας τον εαυτό τους. Η τελευταία αναφορά της λέξης *ταπείνωση* γίνεται σε ένα απόσπασμα από τα εγκώμια της Μεγάλης Παρασκευής (σ.101) όπου οι άγγελοι δοξάζουν την ταπείνωση του Ιησού.

Η λέξη *μετάνοια* (μαζί με τις ομόριζες της λέξεις) απαντά συνολικά 4 φορές. Πιο συγκεκριμένα, στη γνωστή ιστορία με τα αδέρφια Ησαύ και Ιακώβ (σ.17) ο Ησαύ μετάνιωσε που πούλησε τα πρωτοτόκια, μίσησε τον αδερφό του και θέλησε να τον εκδικηθεί. Εδώ το ρήμα μετανιώνω δεν φαίνεται να έχει την έννοια της *μετάνοιας* όπως τη συναντάμε στην Ορθόδοξη πίστη. Αμέσως παρακάτω όμως, αν και δεν δηλώνεται ρητά, διαφαίνεται η μετάνοια των δύο αδελφών όταν ο Ιακώβ έστειλε μήνυμα στον αδελφό του και του ζητούσε να επιστρέψει πίσω για να φιλιώσουν. Πράγματι, ο Ησαύ έτρεξε να συναντήσει τον αδερφό του και να τον αγκαλιάσει. Έτσι, έχουμε στο τέλος τη συμφιλίωση των δύο αδελφών. Λίγο παρακάτω παρατίθεται η γνωστή παραβολή του Ασώτου (ή του σπλαχνικού πατέρα). Κατά τη συνάντηση του γιου με τον πατέρα ο πρώτος, αφού παραδέχεται μπροστά του ότι αμάρτησε,

δηλώνει στη συνέχεια πως μετάνιωσε (σ.24) και του ζητάει να τον πάρει για δούλο. Εδώ δηλαδή έχουμε μια από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ειλικρινούς και βαθιάς μετάνοιας. Στην ιστορία με την κλήση του Λεβί (σ.83) παρατίθεται το σχετικό απόσπασμα από το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο, όπου ο Χριστός απαντά στους γραμματείς και τους Φαρισαίους πως Εκείνος δεν ήρθε να καλέσει σε μετάνοια τους δικαίους αλλά τους αμαρτωλούς. Τέλος, υπάρχει μία αναφορά του ρήματος *μετανιώνω* σε ένα κείμενο με θέμα τη Μεγάλη Σαρακοστή (σ.88) όπου οι πιστοί καλούνται κατά το διάστημα αυτό να μετανιώσουν για τα λάθη τους και να συγχωρήσουν τους άλλους.

Η έννοια *συγχώρηση* (με τις ομόριζές της λέξεις) απαντά 8 φορές στο εγχειρίδιο. Μια πρώτη αναφορά γίνεται σε ένα κείμενο από την Παλαιά Διαθήκη (διασκευασμένο απόσπασμα από το βιβλίο της Γενέσεως) που περιγράφεται η ιστορία με τον Ιακώβ και τους δώδεκα γιους του (σ.19). Ο Ιωσήφ, αφού συνάντησε μετά από χρόνια τα αδέρφια του, τους συγχώρεσε για τον πόνο που του προξένησαν και επανασυνδέθηκε μαζί τους. Λίγο πιο κάτω, στη γνωστή παραβολή του Ασώτου (ή του σπλαχνικού πατέρα) αναφέρεται το ρήμα *συγχωρώ* (σ.24). Ο Άσωτος γιος, αφού έφτασε σε έσχατα σημεία ένδειας και πείνας, συλλογιζόταν να επιστρέψει πίσω στον πατέρα του και να του ζητήσει να τον συγχωρέσει αποδεχόμενος μάλιστα να γίνει υπηρέτης του. Στο κείμενο με τίτλο: «Η Θεία Λειτουργία μέσα στον ναό» περιγράφεται συνοπτικά το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Εδώ επαναλαμβάνεται τέσσερις φορές η έννοια *συγχώρηση* (σ.44). Ο ιερέας με τα λόγια: «*Πίετε έξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν καὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν*» μοιράζει το Σώμα και το Αἷμα του Ιησού για τη συγχώρηση των αμαρτιῶν των πιστών. Και αυτοί όμως, μέσα από την Κυριακή Προσευχή, ζητάνε συγχώρεση από τον Θεό αφού πρώτα οι ίδιοι έχουν συγχωρήσει τους αδελφούς τους. Μια τελευταία αναφορά υπάρχει στο ρήμα *συγχωρώ* σε ένα σύντομο κείμενο που περιγράφει τη Μεγάλη Σαρακοστή (σ.88). Οι πιστοί καλούνται, αφού μετανιώσουν για τα λάθη τους, να συγχωρήσουν τους αδελφούς τους.

Τα ποσοτικά δεδομένα της έρευνάς μας του πρώτου και δεύτερου βαθμού κωδικοποίησης για το σχολικό εγχειρίδιο της Γ' τάξης αποδίδονται σχηματικά στο παρακάτω γράφημα πίτας, με φθίνουσα σειρά (Σπαλιώρας, 2021, σ. 59), ως εξής: με ποσοστό 37% η λέξη *νηστεία*, με 22% η λέξη *Μοναχισμός*, με 19% η λέξη *συγχώρηση*,

με 10% η λέξη μετάνοια, με 10% η λέξη ταπείνωση και με 2% η λέξη *φιλανθρωπία*. Οι υπόλοιπες λέξεις (άσκηση, εγκράτεια, ελεημοσύνη, Άγιον Όρος) δεν συναντώνται καθόλου (ποσοστό 0%).

Γράφημα 2: ποσοτική ανάλυση δεδομένων – Γ' Δημοτικού

Συνοψίζοντας τα δεδομένα της ποσοτικής ανάλυσης που κάναμε παρατηρούμε ότι η έννοια που περιγράφει τη χριστιανική άσκηση και κυριαρχεί στο σχολικό εγχειρίδιο της Γ' τάξης είναι η νηστεία η οποία προσεγγίζεται με διαφόρων τύπων κείμενα (πληροφοριακά, αποσπάσματα από παιδικά βιβλία, απόσπασμα από Ευαγγέλιο, εγκώμια της Μεγάλης Παρασκευής). Ταυτόχρονα υπάρχουν και διάφορες βιωματικές δραστηριότητες που πραγματεύονται το θέμα αυτό. Η λέξη μοναχισμός ακολουθεί με μικρότερη συχνότητα εμφάνισης. Οι υπόλοιπες έννοιες που σχετίζονται με την άσκηση και αναφέρονται στο σχολικό εγχειρίδιο είναι η ταπείνωση, η φιλανθρωπία, η μετάνοια και η συγχώρηση. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η λέξη άσκηση (μαζί με τις ομόριζές της λέξεις) απουσιάζουν εντελώς. Όσον αφορά στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το Δημοτικό, στους γενικούς στόχους της Γ' τάξης δεν υπάρχει ρητή αναφορά στη χριστιανική άσκηση παρά έμμεσες μόνο νύξεις. Έτσι, σύμφωνα με τους γενικούς στόχους της τάξης, οι μαθητές εμπυχώνονται και καθοδηγούνται «να προσεγγίσουν αξίες του Χριστιανισμού που συμβάλλουν στην ανακαίνιση και μεταμόρφωση της ζωής και του κόσμου (αγάπη, προσφορά, αλληλεγγύη, θυσία, χαρά, ελπίδα, συμφιλίωση με την κτίση)» (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 13).

Στη συνέχεια η έρευνά μας επικεντρώθηκε σε έμμεσες αναφορές της χριστιανικής άσκησης οι οποίες περιγράφουν τα χαρακτηριστικά της χωρίς να υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές σε λέξεις πρώτου ή δευτέρου επιπέδου, σύμφωνα με την κωδικοποίησή μας (Σπαλιώρας, 2021, σσ. 59-60). Έτσι, στη θεματική ενότητα 4 με τίτλο: Χριστούγεννα: Ο Θεός γίνεται άνθρωπος, ως δύο από τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα είναι οι μαθητές να εξηγούν γιατί η προσφορά και η αγάπη είναι το πραγματικό μήνυμα των Χριστουγέννων, καθώς επίσης και να επινοούν και οργανώνουν δράσεις έμπρακτης αλληλεγγύης προς όσους έχουν ανάγκη (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 18). Η προσφορά, η αγάπη και η έμπρακτη αλληλεγγύη (φιlanθρωπία, ελεημοσύνη) αποτελούν βασικές όψεις της χριστιανικής άσκησης. Στο σχολικό εγχειρίδιο υπάρχει ομαδοσυνεργατική δραστηριότητα για τη σημασία της προσφοράς όταν αυτή γίνεται με αγάπη (δραστηριότητα 3, σ.50). Η έννοια της προσφοράς που γίνεται από αγάπη παρουσιάζεται στην ιστορία του γνωστού εθίμου με τη βασιλόπιτα (σ.63-64).

Στη θεματική ενότητα 7 με τίτλο: «Χριστός Ανέστη»: Γιορτάζοντας το χριστιανικό Πάσχα, δύο από τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα είναι οι μαθητές: Να αναγνωρίζουν την αγάπη προς όλους ως βασική ιδέα των αφηγήσεων του Πάθους καθώς επίσης και να συμμετέχουν σε δράσεις και εκδηλώσεις έμπρακτης αγάπης προς όλους (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 22). Στην υποενότητα 4 με τίτλο: «Πασχαλινά έθιμα της Ελλάδας και του κόσμου» υπάρχει ομαδοσυνεργατική δραστηριότητα στο σχολικό εγχειρίδιο (σ.109) όπου οι μαθητές καλούνται να εκφράσουν έμπρακτα την αλληλεγγύη τους φτιάχνοντας λαμπάδες και δωρίζοντάς τις σε παιδιά που βρίσκονται σε κάποιο νοσοκομείο ή ίδρυμα. Αυτή η έμπρακτη αγάπη αποτελεί βασική όψη της χριστιανικής άσκησης. Επίσης σε αυτή την ενότητα γίνεται εκτενής αναφορά στη νηστεία, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως.

2.2.2 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και το σχολικό εγχειρίδιο της Δ' Δημοτικού

Στο σχολικό εγχειρίδιο της Δ' τάξης η έννοια που κυριαρχεί είναι ο μοναχισμός (με τις ομόριζες της λέξεις). Συνολικά τη συναντάμε 47 φορές, οι περισσότερες από τις οποίες επαναλαμβάνονται στην ίδια σελίδα (π.χ. σ.108- 8 φορές). Αυτό θεωρείται αναμενόμενο καθώς υπάρχουν υποενότητες που αναφέρονται σε μοναστήρια και ιερά προσκυνήματα. Ειδικότερα, στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο: «Παναγία, η Μητέρα του Χριστού» και στην υποενότητα 4 με τίτλο: « Εικόνες και ονόματα, ύμνοι και προσκυνήματα, ποιήματα και τραγούδια για την Παναγία» υπάρχει ολόκληρο κεφάλαιο που αναφέρεται σε μοναστήρια και ναούς αφιερωμένους στην Παναγία (Άγιον Όρος, Παναγία του Κύκκου, κ.ά.). Επίσης στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Ιεροί τόποι και ιερές πορείες» και στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Προσκυνήματα των Χριστιανών» υπάρχει κεφάλαιο που αναφέρεται σε σημαντικά μοναστικά κέντρα της Ορθοδοξίας (Άγιο Όρος, Μετέωρα, Παναγία Σουμελά, κ.ά.). Στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: « Όταν οι άνθρωποι προσεύχονται» και στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Η προσευχή στη Βίβλο» υπάρχουν δύο αναφορές (μοναχί-μοναστήρι, σ.17). Πρόκειται για μία δραστηριότητα όπου καλούνται οι μαθητές να ακούσουν τους ψαλμούς 140 και 102 όπως τους ψάλλουν οι μοναχοί στο μοναστήρι της Σιμωνόπετρας στο Άγιο Όρος. Στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: « Όλοι ίσοι, όλοι διαφορετικοί» και στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Όλοι έχουμε χαρίσματα» παρατίθεται αφηγήσεις από συναξάρια Αγίων. Εκεί υπάρχει ο βίος της Αγίας Αικατερίνης, καθώς επίσης και ένα σύντομο πληροφοριακό κείμενο για το ομώνυμο μοναστήρι στο Σινά (σ.64). Εδώ οι μαθητές πληροφορούνται για τον κτήτορα του μοναστηριού, τη σημασία του ως κέντρο της Ορθοδοξίας και του Μοναχισμού, καθώς και την αρμονική συμβίωση των μοναχών με τους Βεδουίνους.

Εκεί που απαντά συχνότερα η έννοια Μοναχισμός (και μάλιστα με αρκετές αναφορές στην ίδια σελίδα) είναι στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Ιεροί τόποι και ιερές πορείες». Ειδικότερα, στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Προσκυνήματα των Χριστιανών» υπάρχουν αναφορές σε σημαντικά μοναστικά προσκυνήματα στην Ελλάδα, όπως το Άγιο Όρος, τα Μετέωρα, Η Παναγία Σουμελά, κ.ά. Το πρώτο από τα προσκυνήματα που πραγματεύεται το σχολικό εγχειρίδιο είναι το Άγιο Όρος (σ.92). Πρόκειται για ένα κείμενο όπου οι μαθητές πληροφορούνται για τη μεγαλοπρέπεια των

μοναστηριών του, για τη ζωή και την καθημερινότητα των μοναχών εκεί, καθώς και για τον Αθανάσιο τον Αθωνίτη, που πρώτος έχτισε το μοναστήρι της Μεγίστης Λαύρας. Επίσης μαθαίνουν για τον τρόπο διοίκησης των μοναστηριών και για τα διακονήματα των μοναχών. Συνολικά απαντώνται 14 φορές η έννοια Μοναχισμός με τις ομόριζές της λέξεις: μοναστήρια, μοναχοί (σσ.92-93).

Αμέσως παρακάτω υπάρχει ένα σύντομο κείμενο, πληροφοριακού χαρακτήρα, για τα Μετέωρα (σ.93). Εδώ οι μαθητές πληροφορούνται για το πώς ορισμένοι μοναχοί, όπως ο άγιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης και ο Βαρλαάμ έχτισαν τα πρώτα μοναστήρια, για τη μοναστική πολιτεία που υπάρχει εκεί, καθώς και για τον αριθμό των μοναστηριών που λειτουργούν. Συνολικά απαντώνται 6 φορές η έννοια Μοναχισμός (με τις ομόριζές του λέξεις: μοναχοί, μοναστήρια, μοναστικός, μονές). Στη συνέχεια παρατίθεται ένα κείμενο για την Πάτμο, το ιερό νησί της Αποκάλυψης. Εδώ γίνεται αναφορά στην Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (σ.94) όπου οι μαθητές πληροφορούνται για τον Κτήτορά της (τον Όσιο Χριστόδουλο τον Λατρινό³⁰, για την εγκατάσταση των πρώτων μοναχών από την Κρήτη και τη Μικρά Ασία, για τον τρόπο οργάνωσης της μονής, την αρχιτεκτονική της, τα κελιά των μοναχών και τη μοναδική τέχνη του ξυλόγλυπτου τέμπλου. Συνολικά απαντώνται 7 φορές η έννοια Μοναχισμός (με τις ομόριζές το λέξεις: Μονή, μοναχοί).

Αμέσως παρακάτω παρατίθεται ένα κείμενο για την Παναγία Σουμελά (σ.94). Εδώ οι μαθητές πληροφορούνται για την ίδρυση της Μονής της Παναγίας της Αθηνιώτισσας από τους Αθηναίους μοναχούς Βαρνάβα και Σωφρόνιο το 386 μ.Χ., καθώς και για τον ισχυρό συμβολισμό που έχει το μοναστήρι μέχρι και σήμερα, αφού κάτω από την προστασία της Παναγίας οι Έλληνες έβρισκαν τη δύναμη να αγωνιστούν ενάντια στις διώξεις, τα βασανιστήρια και τους εξισλαμισμούς. Επίσης παρατίθενται βασικά ιστορικά στοιχεία για την περίοδο της Τουρκοκρατίας, τον ξεριζωμό του 1922 και την ανέγερση την Νέας Παναγίας Σουμελά στις πλαγιές του Βερμίου (σ.95). Συνολικά απαντώνται 7 φορές η έννοια Μοναχισμός (με τις ομόριζες λέξεις: μοναχοί, μοναστήρι). Στην ίδια σελίδα υπάρχει ομαδοσυνεργατική δραστηριότητα όπου οι

---

³⁰ Ο Όσιος Χριστόδουλος ασκήτεψε στη Λίμνη Ευβοίας, η οποία βρίσκεται κοντά στην Ιερά Μονή του Οσίου Δαυίδ όπου έζησε για ένα μεγάλο μέρος της ζωής του, μέχρι την κοίμησή του, ο Άγιος Ιάκωβος Τσαλίκης. Το Ασκητήριο του Οσίου Χριστοδούλου σώζεται μέχρι σήμερα και αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θρησκευτικά προσκυνήματα στη Λίμνη.

μαθητές, αφού χωριστούν σε ομάδες, καλούνται να βρουν πληροφορίες για άλλα σημαντικά προσκυνήματα της Ελλάδας, όπως η Ιερά Μονή Παναγίας Προυσσού, η Ιερά Μονή Παναγίας της Χοζοβιώτισσας, κ.ά. Ακολουθεί ένα κείμενο για τους Αγίους Τόπους όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρεται πως στους τόπους αυτούς χτίστηκαν αρκετά μοναστήρια (σ.96), όπως η Μονή του Αγίου Σάββα. Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι τα παραπάνω κείμενα που αναφέρονται σε προσκυνήματα των Χριστιανών μοιάζουν ως προς τη δομή και το ύφος τους. Πρόκειται για πληροφοριακού τύπου κείμενα, που παρέχουν βασικές πληροφορίες στους μαθητές γραμμένες, με απλό και κατανοητό τρόπο, σχετικά με το ιστορικό της ίδρυσής τους, τον τρόπο οργάνωσης, τη ζωή των μοναχών, κ.ά.

Στη Θεματική Ενότητα 6 με τίτλο: «Χριστιανοί άγιοι και ιερά πρόσωπα άλλων θρησκειών» και ειδικότερα στην υποενότητα 2 που αναφέρεται σε άγιους άνδρες και γυναίκες της Χριστιανικής Εκκλησίας παρατίθεται ο συνοπτικός βίος του Αββά Πινουφρίου. Εδώ συναντάμε αρκετές αναφορές της έννοιας Μοναχισμός μέσα από τις ομόριζες λέξεις: ιερομόναχος, μοναστήρι, μοναχός (συνολικά 13 αναφορές σσ. 108-109). Εδώ οι μαθητές πληροφορούνται ότι ο Αββάς Πινούφριος ήταν ιερομόναχος ενός μεγάλου μοναστηριού και είχε γίνει ξακουστός για τις αρετές του. Λόγω της ταπεινότητάς του πήγε σε άλλο μοναστήρι προκειμένου να μην αναγνωρίζεται από τους άλλους μοναχούς για να εκτελεί απερίσπαστος τα διακονήματά του και να κάνει την προσευχή του. Το συγκεκριμένο κείμενο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας από τις βασικότερες αρετές των μοναχών, της ταπεινοφροσύνης.

Η τελευταία αναφορά της έννοιας *Μοναχισμός* (μέσα από την ομόριζη λέξη μοναστήρια) υπάρχει στη Θεματική Ενότητα 7 με τίτλο: «Ιερά βιβλία». Στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Αγία Γραφή: Ιερό βιβλίο των Χριστιανών» υπάρχει δραστηριότητα (σ.116), όπου οι μαθητές καλούνται να αναζητήσουν πληροφορίες για χειρόγραφα βιβλία στα μεγάλα μοναστήρια. Σκοπός αυτής της δραστηριότητας είναι οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με τον πολύ σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν τα μοναστήρια ανά τους αιώνες: της παραγωγής και διαφύλαξης πολύτιμων χειρόγραφων στις βιβλιοθήκες τους.

Η έννοια *άσκηση* απαντά συνολικά 4 φορές (με τις ομόριζες λέξεις *ασκητής*, *ασκητεύω*). Πιο συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο «Προσκυνήματα των χριστιανών- Προσκυνήματα στην Ελλάδα» (σ.92) συναντάμε δύο φορές τη λέξη *ασκητής-ασκητές*. Πρόκειται για ένα απόσπασμα που αναφέρεται στο Άγιο Όρος και μιλάει για τον ασκητή Αθανάσιο τον Αθωνίτη ο οποίος, ως γνωστόν, έχτισε το πρώτο μοναστήρι εκεί. Επίσης γίνεται αναφορά στους ασκητές που ζουν σε καλύβες, καθίσματα και ησυχαστήρια διάγοντας αυστηρή ζωή με λιγοστή τροφή. Στο συγκεκριμένο κείμενο περιγράφεται, συνοπτικά, η ζωή και η καθημερινότητα των Αγιορειτών μοναχών. Στο ίδιο κείμενο (σ.93) αναφέρεται ότι οι μοναχοί που ασκητεύουν σε κελιά και καλύβες ασχολούνται με το εργόχειρό τους φτιάχνοντας λιβάνι, καντήλια, άμφια κ.ά. Λίγο παρακάτω (σ.94) και στην ίδια θεματική ενότητα (θεματική ενότητα 5- Ιεροί τόποι και ιερές πορείες) συναντάμε ξανά τη λέξη *ασκητές* σε ένα κείμενο που αναφέρεται στο μοναστήρι της Παναγίας Σουμελά και την ιστορία του.

Η λέξη Άγιο Όρος απαντά συνολικά 5 φορές. Η πρώτη αναφορά γίνεται στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Όταν οι άνθρωποι προσεύχονται». Πρόκειται για μια δραστηριότητα που, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, οι μαθητές καλούνται να ακούσουν τους ψαλμούς 140 και 102 όπως ψάλλονται από αγιορείτες μοναχούς της Μονής Σιμωνόπετρας (σ.17). Στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: «Όλοι ίσοι, όλοι διαφορετικοί» και ειδικότερα στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Μια γιορτή γεμάτη φως: Θεοφάνια» παρατίθεται ένα κείμενο που βοηθάει τους μαθητές να «διαβάσουν» την εικόνα της βάπτισης (σ.71). Δίπλα από το κείμενο υπάρχει έργο του Μανουήλ Πανσέληνου «Η Βάπτισμα του Χριστού» που βρίσκεται στο Πρωτάτο στο Άγιο Όρος. Το κείμενο περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες τη συγκεκριμένη τοιχογραφία (απεικόνιση του Τριαδικού Θεού, ο Χριστός στο κέντρο της εικόνας να ευλογεί με το δεξί του χέρι τα νερά του Ιορδάνη, ο Ιωάννης ο Πρόδρομος στην απέναντι όχθη να τον βαφτίζει, άγγελοι που περιμένουν να υποδεχτούν τον Χριστό, κ.ά.). Με λίγα λόγια, αξιοποιείται διδακτικά ένα έργο τέχνης από την πλούσια συλλογή του Αγίου Όρους προκειμένου οι μαθητές να κατανοήσουν, μέσα από την προσεκτική παρατήρηση της εικόνας, τη Βάπτισμα του Ιησού. Η τελευταία αναφορά στη λέξη Άγιο Όρος απαντά στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Ιεροί τόποι και ιερές πορείες» όπου στην υποενότητα με τίτλο: «Προσκυνήματα των Χριστιανών» παρατίθεται σχετικό

πληροφοριακό κείμενο για το Άγιο Όρος (σ.92), όπως αναφέραμε σε προηγούμενο σημείο της εργασίας μας (στο κείμενο αυτό απαντά και το επίθετο *αγιορείτικος*).

Η λέξη *ελεημοσύνη* απαντά μία φορά στη θεματική ενότητα 6 με τίτλο «Χριστιανοί άγιοι και πρόσωπα άλλων θρησκειών» (σ.110). Το συγκεκριμένο κείμενο αναφέρεται στον βίο του Αγίου Νικολάου του Πλανά, ο οποίος διοχέτευε στους φτωχούς όσα χρήματα του έδιναν κάνοντας με αυτόν τον τρόπο μεγάλη ελεημοσύνη.

Στην ίδια θεματική ενότητα (σ.100) απαντά η λέξη *εγκράτεια* και μάλιστα δύο φορές. Σε αυτό το απόσπασμα από τη Β' επιστολή του Αποστόλου Πέτρου ο Χριστός, απευθυνόμενος στους μαθητές του, τους προτρέπει να προσθέσουν στη γνώση την εγκράτεια και, ακολούθως, στην εγκράτεια την υπομονή.

Μία άλλη λέξη που σχετίζεται με την άσκηση και απαντά αρκετές φορές (συνολικά 11 φορές) είναι η *ταπείνωση*. Ειδικότερα, στη θεματική ενότητα 1 με τίτλο «Όταν οι άνθρωποι προσεύχονται» (σ.18) παρατίθεται η παραβολή του τελώνη και του Φαρισαίου η οποία ολοκληρώνεται με τα γνωστά λόγια του Ιησού: «...όποιος υψώνει τον εαυτό του θα ταπεινωθεί, κι όποιος τον ταπεινώνει θα υψωθεί». Στη θεματική ενότητα 2 με τίτλο «Παναγία, η Μητέρα του Χριστού» (σ.26) αναφέρονται οι γονείς της Παναγίας, ο Ιωακείμ και η Άννα, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως ταπεινοί άνθρωποι. Λίγο παρακάτω, και στην ίδια θεματική ενότητα, υπάρχει ένα κείμενο για τον Ακάθιστο Ύμνο (σ.38), όπου παρατίθενται τα σημαντικότερα ιστορικά στοιχεία γύρω από αυτόν και γίνεται αναφορά στον (άγνωστο) υμνογράφο του, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως ταπεινός (αυτό συμπεραίνεται από το γεγονός ότι δεν ενδιαφέρθηκε για τη διάσωση του ονόματός του, όπως συνήθιζαν να κάνουν οι περισσότεροι υμνογράφοι και αγιογράφοι κατά τη βυζαντινή περίοδο).

Στη θεματική ενότητα 6 με τίτλο «Χριστιανοί άγιοι και πρόσωπα άλλων θρησκειών» (σ.108) υπάρχει ένα κείμενο για τον Αββά Πινούφριο ο οποίος εκτελούσε με ταπείνωση τα διακονήματα που είχε ενώ και η δουλειά που έκανε στο μοναστήρι χαρακτηριζόταν ταπεινή. Λίγο πιο κάτω (σ.110), στην ίδια θεματική ενότητα και, πιο συγκεκριμένα, στο κείμενο για τον Άγιο Νικόλαο τον Πλανά έχουμε τέσσερις αναφορές στη λέξη *ταπείνωση* και τις ομόρριζές της (ταπεινός, ταπεινότερος). Ο Άγιος αυτός ιερούργουσε σε ένα ταπεινό εκκλησάκι, χαρακτηριζόταν ως απονήρευτος και βαθιά ταπεινός, ενώ τη μεγάλη ταπείνωση, που τον χαρακτήριζε,

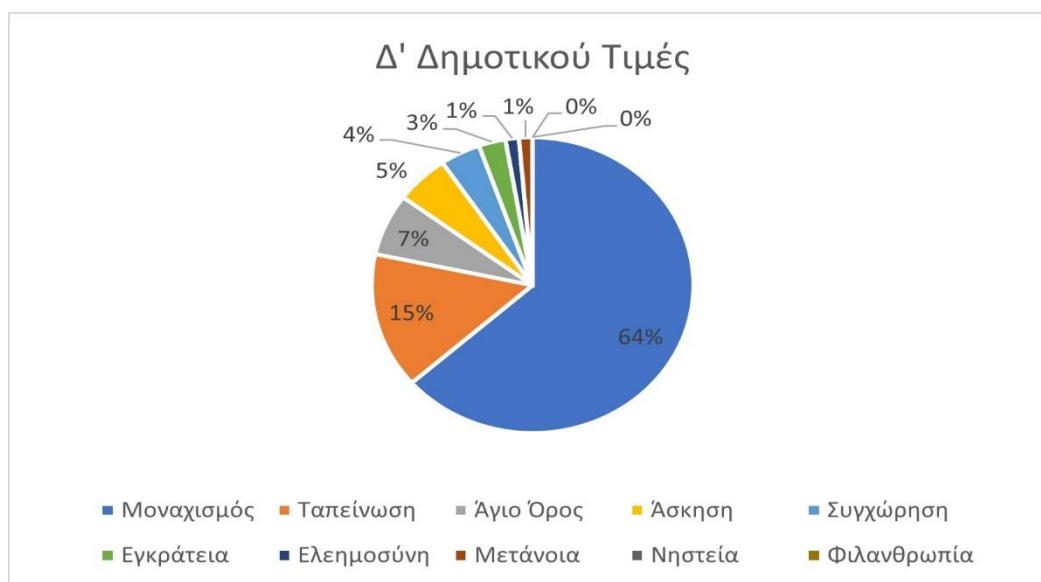
την περιέγραψε ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ο οποίος τύγχανε να είναι ψάλτης στο εκκλησάκι που ιερούργούσε ο άγιος. Μάλιστα ο ίδιος παρατήρησε πως ο Άγιος Νικόλαος ο Πλανάς ήταν «ο ταπεινότερος των ιερέων και ο απλοϊκότερος των ανθρώπων...». Στη θεματική ενότητα 7 με τίτλο «Ιερά βιβλία» υπάρχει μία αναφορά στη λέξη *ταπεινοφροσύνη* (σ.121). Πρόκειται για ένα απόσπασμα από την Επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Φιλιππησίους στην οποία τους προτρέπει να πράττουν με ταπεινοφροσύνη ακολουθώντας το παράδειγμα του Ιησού Χριστού.

Η λέξη *μετάνοια* απαντά μία φορά (με το ρήμα μετανιώνω) στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Ιεροί τόποι και ιερές πορείες». Ειδικότερα στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Ταξίδια με έναν σπουδαίο σκοπό» παρατίθεται ένα απόσπασμα από την Έξοδο (διασκευασμένο) που αναφέρεται στο γεγονός της διάβασης της Ερυθράς θάλασσας από τους Ισραηλίτες (σ.83). Εδώ οι μαθητές πληροφορούνται ότι ο Φαραώ μετάνιωσε που άφησε τους Ισραηλίτες να φύγουν και διέταξε τους στρατιώτες του να τους φέρουν πίσω με τη βία. Το ρήμα μετανιώνω δεν χρησιμοποιείται, βέβαια, με την έννοια της χριστιανικής μετάνοιας-μεταμέλειας αφού ο Φαραώ δεν θέλει να τους φέρει πίσω από αγάπη αλλά για να τους ξανακάνει σκλάβους στο βασίλειό του.

Η λέξη *συγχώρηση* απαντά συνολικά 3 φορές. Η πρώτη αναφορά γίνεται στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Όταν οι άνθρωποι προσεύχονται». Εκεί υπάρχει ένα σύντομο κείμενο με τίτλο: «Οι άνθρωποι προσεύχονται. Πότε, πού και γιατί προσεύχονται οι άνθρωποι;» (σ.12) όπου αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ο σκοπός που οι άνθρωποι προσεύχονται (για να ζητήσουν συγχώρηση από τον Θεό ή να τον παρακαλέσουν για κάτι). Λίγο παρακάτω, και στην ίδια Θεματική Ενότητα, υπάρχει ένα απόσπασμα από το βιβλίο Α' Βασιλειών (διασκευασμένο) που αναφέρεται στο γεγονός της προσευχής του βασιλιά Σολομώντα στον ναό (σ.14). Εκεί ο βασιλιάς Σολομώντας προσεύχεται για χάριν του λαού του στον Θεό και Τον παρακαλεί να τους συγχωρέσει όταν κάνουν κάτι κακό και να τους βοηθήσει όταν βρίσκονται σε κίνδυνο. Η τελευταία αναφορά της λέξης *συγχώρηση* είναι λίγο παρακάτω στην ίδια Θεματική Ενότητα. Εκεί παρατίθεται το απόσπασμα από το Ευαγγέλιο του Λουκά (διασκευασμένο) που αναφέρεται στη γνωστή παραβολή του τελώνη και του Φαρισαίου (σ.18). Ο τελώνης, σκυμμένος στο χώμα ζητάει από τον Θεό να τον συγχωρέσει αφού είναι αμαρτωλός. Εδώ η έννοια της συγχώρεσης απαντά στον μέγιστο βαθμό αφού στην παραβολή ο ίδιος ο Ιησούς βεβαιώνει ότι ο τελώνης είναι

εκείνος που συμφιλιώθηκε τελικά με τον Θεό (μέσα από την ειλικρινή μετάνοια και ταπείνωσή του).

Τα ποσοτικά δεδομένα της έρευνάς μας του πρώτου και δευτέρου βαθμού κωδικοποίησης αποδίδονται σχηματικά στο παρακάτω γράφημα πίτας, με φθίνουσα σειρά, ως εξής: με ποσοστό 64% η λέξη *Μοναχισμός*, με ποσοστό 15% η λέξη *ταπείνωση*, με ποσοστό 7% η λέξη *Άγιο Όρος*, με ποσοστό 5% η λέξη *άσκηση*, με ποσοστό 4% η λέξη *συγχώρηση*, με ποσοστό 3% η λέξη *εγκράτεια* ενώ σε ποσοστό 1% εμφανίζονται οι λέξεις *ελεημοσύνη* και *μετάνοια*. Οι λέξεις *φιλανθρωπία* και *νηστεία* απουσιάζουν εντελώς (ποσοστό 0%).

Γράφημα 3: Ποσοτική ανάλυση δεδομένων Δ' Δημοτικού

Συνοψίζοντας τα δεδομένα της ποσοτικής ανάλυσης για την Δ' τάξη παρατηρούμε πως η έννοια που κυριαρχεί είναι ο Μοναχισμός (με τις ομόριζες λέξεις: μοναχός, μοναστήρι, μονή, μοναστικός). Από την άλλη απαντά λιγότερο συχνά η έννοια άσκηση όπως και η λέξη Άγιο Όρος. Από τις λέξεις που αποτελούν αρετές της άσκησης η συχνότερα χρησιμοποιούμενη είναι η λέξη ταπείνωση η οποία συναντάται κυρίως στη θεματική ενότητα για τους χριστιανούς αγίους. Οι υπόλοιπες λέξεις που σχετίζονται με την άσκηση (μετάνοια, συγχώρηση, εγκράτεια, ελεημοσύνη)

απαντώνται ακόμα πιο λίγο ενώ η νηστεία και η φιλανθρωπία δεν αναφέρονται πουθενά.

Όσον αφορά το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, στους γενικούς στόχους της Δ' τάξης δεν υπάρχει ρητή αναφορά στην άσκηση ούτε στον μοναχισμό παρά έμμεσες μόνο νύξεις. Πιο συγκεκριμένα, ένας από τους στόχους του μαθήματος είναι οι μαθητές «να επεξεργαστούν - σε ένα πρώτο επίπεδο - βασικές όψεις και θέματα του Χριστιανισμού και επιπρόσθετα των δύο άλλων αβρααμικών θρησκειών (προσευχή, ιεροί τόποι και προσκυνήματα, λατρεία, ηθικές αξίες) και να διακρίνουν τη σημασία τους για τη ζωή των ανθρώπων και του κόσμου» (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 26). Ένας άλλος στόχος που τίθεται είναι οι μαθητές να προσεγγίσουν τη ζωή βιβλικών προσώπων και χριστιανών αγίων όπως επίσης να αναγνωρίσουν ιερούς τόπους, μνημεία και έργα τέχνης.

Στη συνέχεια, η έρευνά μας αφορούσε έμμεσες αναφορές στην έννοια της άσκησης χωρίς να επικεντρωνόμαστε στις λέξεις πρώτου και δευτέρου επιπέδου που χρησιμοποιήσαμε για την κωδικοποίησή μας. Πιο συγκεκριμένα, ολόκληρη η θεματική ενότητα 1 με τίτλο «Όταν οι άνθρωποι προσεύχονται» είναι αφιερωμένη στην προσευχή, η οποία αποτελεί κεντρικό στοιχείο της ζωής των ασκητών και των μοναχών. Το θέμα της προσευχής προσεγγίζεται από διάφορες πλευρές: η προσευχή στο σχολείο, πώς προσεύχονται οι άνθρωποι σε διάφορα μέρη του κόσμου, ατομική και ομαδική προσευχή, η θέση της προσευχής στη Βίβλο και στις δύο άλλες μονοθεϊστικές θρησκείες (Ισλάμ, Ιουδαϊσμός). Τέλος, υπάρχει πληθώρα δραστηριοτήτων (βιωματικές, ομαδοσυνεργατικές, διερευνητικές, δημιουργικής έκφρασης, κ.ά.) με θέμα την προσευχή. Στο σχολικό εγχειρίδιο, στην εισαγωγή της συγκεκριμένης ενότητας (σ.9) οι μαθητές πληροφορούνται ότι θα δουν πόση σημασία είχε η προσευχή για κάποια πρόσωπα από τη Βίβλο, καθώς και για τον ίδιο τον Χριστό. Επίσης θα δουν πώς προσεύχονται οι πιστοί για να διαπιστώσουν ότι τελικά η προσευχή είναι η επικοινωνία του πιστού με τον Θεό.

Η θεματική ενότητα 2 αναφέρεται στην Παναγία η οποία θεωρείται πρότυπο μοναχικής ζωής και είναι Εκείνη που έδειξε τη μέθοδο του ησυχασμού και της θεώσεως (Μητροπολίτου Ιερόθεου, 2021, σσ. 517,528). Στην ενότητα αυτή η Παναγία προσεγγίζεται μέσα από ιστορικά στοιχεία και διηγήσεις από την παράδοση της

Εκκλησίας και την Καινή Διαθήκη ενώ γίνονται αναφορές στις κυριότερες γιορτές που είναι αφιερωμένες στο πρόσωπό Της (Γέννηση της Θεοτόκου, Εισόδια, Ευαγγελισμός, η γιορτή της Ζωοδόχου Πηγής, η Κοίμηση). Επίσης γίνεται αναφορά στα πολλά και διαφορετικά ονόματα που έχει η Παναγία ανά την επικράτεια, σε ύμνους (όπως οι Χαιρετισμοί και ο Παρακλητικός Κανόνας), σε ορθόδοξες εικόνες της Παναγίας στην Ελλάδα αλλά και σε όλο τον κόσμο, καθώς επίσης και σε μοναστήρια και προσκυνήματα που είναι αφιερωμένα στη χάρη Της. Οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να «προσεγγίσουν» τη Θεοτόκο μέσα από μια ποικιλία δραστηριοτήτων (π.χ. κάνουν έρευνα για τα προσωνύμια της Παναγίας, βρίσκουν απεικονίσεις της Παναγίας σε διάφορα έργα τέχνης κ.ά.).

Στη θεματική ενότητα 6 με τίτλο «Χριστιανοί άγιοι και ιερά πρόσωπα άλλων θρησκειών» οι μαθητές καλούνται να περιγράψουν και να αξιολογούν στάσεις και πράξεις Αγίων απέναντι στον πλησίον και την κτίση, να εξακριβώνουν τη χωρίς όρια αγάπη ως βασικό γνώρισμα της ζωής τους και να διακρίνουν τη σχέση των Αγίων με τον Θεό ως πηγή της αγιότητάς τους (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 35) . Στο σχολικό εγχειρίδιο υπάρχει το κεφάλαιο με τίτλο «ποιος είναι χριστιανός άγιος;» όπου περιγράφεται ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του Αγίου που είναι η απεριόριστη αγάπη και προσφορά προς τον πλησίον (σ.100-101). Πρόκειται για την αληθινή αγάπη η οποία είναι χωρίς όρια και μακριά από ανθρώπινες διαιρέσεις και αντιπαλότητες. Αυτό εκφράζεται μέσα από ένα απόσπασμα από το κατά Μάρκον Ευαγγέλιο με το γεγονός της συνάντησης του Ιησού με έναν από τους γραμματείς κατά την οποία Εκείνος τον συμβούλεψε να αγαπάει τον πλησίον του σαν τον εαυτό του (σ.101). Παρακάτω περιγράφεται η αγάπη και ο σεβασμός προς την κτίση (σ.103), που είναι κοινό στοιχείο όλων των ασκητών.

Μέσα από τον βίο Αγίων που παρατίθενται στο σχολικό εγχειρίδιο (π.χ. του Αββά Πινουφρίου και του Αγίου Νικολάου του Πλανά) αναδεικνύονται χαρακτηριστικά της χριστιανικής άσκησης (π.χ. στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου του Πλανά η ταπείνωσή του, η έλλειψη κακίας, η απλότητά του, η ελεημοσύνη του, ο λιτοδίαιτος τρόπος ζωής του).

Μελετώντας τις προσδοκώμενες επάρκειες³¹ των μαθητών στο τέλος του Α' κύκλου (Γ', Δ' τάξεις) διαπιστώσαμε ότι απουσιάζει η ρητή αναφορά στη χριστιανική άσκηση. Αντί αυτού, υπάρχουν έμμεσες μόνο αναφορές όπως π.χ. οι μαθητές να περιγράφουν και να αξιολογούν τη δράση διαφόρων βιβλικών προσώπων και χριστιανών αγίων, να αναπτύσσουν οικολογική και κοινωνική ευαισθησία, να επεξεργάζονται τις εμπειρίες και τα βιώματά τους υπό το πρίσμα θεμελιωδών ηθικών αξιών και αρχών της Βίβλου (αγάπη, αυτοθυσία, δικαιοσύνη, ισότητα, ειρήνη, καταλλαγή, σεβασμός στην κτίση κ.ά.), να προσεγγίζουν την έννοια και τη σημασία του ιερού (τόπου, χρόνου, κειμένου, κ.ά.) και, τέλος, να συνειδητοποιούν τη σημασία της φιλίας, της αλληλεγγύης και της προσφοράς (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σσ. 37-38).

2.2.3 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και το σχολικό εγχειρίδιο της Ε' Δημοτικού

Στον Β' κύκλο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Ε', ΣΤ' τάξεις του δημοτικού) ο βασικός σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών είναι «οι μαθητές να προσεγγίσουν και να κατανοήσουν βασικές όψεις του κόσμου της θρησκείας: ιερά κείμενα, ιδεοτυπικές μορφές ή αγιολογικά-ανθρωπολογικά πρότυπα, αποτυπώσεις, μνημεία και πραγματώσεις» (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 39). Ειδικότερα, στο σχολικό εγχειρίδιο της Ε' Δημοτικού η λέξη *άσκηση* (μαζί με τις ομόριζές της) απαντώνται συνολικά 5 φορές. Στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο «Εγώ ειμί η Οδός, η Αλήθεια και η Ζωή. Η διδασκαλία του Χριστού»³² παρατίθεται ένα σύντομο κείμενο (σ.27) στο οποίο αναφέρεται πως ο Ιησούς δίδασκε την άσκηση μέσα από το προσωπικό Του

---

³¹ Οι επάρκειες «καταγράφουν τις ικανότητες, δεξιότητες, στάσεις, αξίες και διαθέσεις που αναμένεται να αναπτύξουν οι μαθητές σε κάθε κύκλο ή τάξη, καθώς εξελίσσεται η θρησκευτική τους εκπαίδευση. Επιπλέον, αναφέρονται σε όλες τις πλευρές της προσωπικότητας, επιχειρώντας να συμπεριλάβουν όχι μόνον τις ορατές και ρητές αλλαγές που βιώνουν οι μαθητές αλλά και τις αθέατες και υπόρρητες» (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 10).

³² Υπάρχει αναντιστοιχία αναφορικά με τη διάρθρωση των Θεματικών Ενότητων ανάμεσα στο Αναλυτικό Πρόγραμμα (Α.Π) και στο σχολικό εγχειρίδιο. Στο Α.Π η Θεματική Ενότητα 2 έχει τίτλο: «Συμπόρευση με όρια και κανόνες», ενώ το συγκεκριμένο κείμενο στο οποίο απαντάται η έννοια άσκηση ανήκει στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Μαθητές και δάσκαλοι» και ειδικότερα στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Ο Θεάνθρωπος Χριστός ως διδάσκαλος, συνοδοιπόρος και οδηγός» (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σσ. 41-43).

παράδειγμα: της νηστείας (νήστεψε σαράντα μέρες στην έρημο χωρίς να φάει και να πιει τίποτα), της συγχώρησης (όταν βρισκόταν στον σταυρό συγχώρεσε αυτούς που Τον σταύρωσαν) και της ταπείνωσης (έπλυσε τα πόδια των μαθητών Του).

Λίγο παρακάτω, στη Θεματική Ενότητα 3 με τίτλο «Συμπόρευση με όρια και κανόνες» παρατίθεται ένα απόσπασμα από την Οικουμενική Διακήρυξη για τα ανθρώπινα δικαιώματα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε, σ.39). Ειδικότερα, στο άρθρο 18 αναφέρονται τα εξής: «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης, και της θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή της θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών». Εδώ η άσκηση νοείται ως εφαρμογή στην πράξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου και επομένως δεν έχει ισχυρή συνάφεια με την έννοια της ορθόδοξης άσκησης

Στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: «Αναγνωρίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη μας» και στην υποενότητα 3 με τίτλο «Συγγνώμη και άφεση στην παράδοση της Εκκλησίας» (σ.56) υπάρχει μία ιστορία με έναν γέροντα ασκητή που είχε φήμη αγίου ανθρώπου και ζούσε στην έρημο. Κάποτε τον επισκέφθηκε ένας στρατιωτικός για να τον ρωτήσει εάν ο Θεός δέχεται πίσω αυτούς που μετανόησαν. Εκείνος με πολλή αγάπη και πατρική στοργή τον συμβούλεψε κατάλληλα. Δίπλα ακριβώς από το κείμενο υπάρχει μια εικόνα του Άγιου Νίφωνα συνοδευόμενη από ένα ρητό του: «Ο Θεός δεν κρίνει τον χριστιανό επειδή αμαρτάνει, αλλά επειδή δεν μετανοεί». Εδώ έχουμε ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ασκητών, οι οποίοι, αν και κατέφευγαν σε δυσπρόσιτα μέρη για να ασκηθούν περισσότερο, εν τούτοις υποδέχονταν όσους πήγαιναν εκεί για να ζητήσουν βοήθεια.

Η τελευταία αναφορά στην έννοια *άσκηση* (μέσα από το επίθετο *ασκητικός*) υπάρχει στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Ο Χριστιανισμός εξαπλώνεται στον κόσμο». Ειδικότερα, στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Με την ψυχή στα πόδια: Η καλή είδηση πάντα καινούρια» υπάρχει ένα κείμενο για τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό όπου, πέρα από ορισμένα βασικά βιογραφικά του στοιχεία, τονίζεται η προσφορά του στην παιδεία και την αφύπνιση του υπόδουλου Ελληνισμού. Εκεί αναφέρεται

χαρακτηριστικά ότι «η ασκητική του παρουσία και η δύναμη των λόγων του καθήλωναν όλους όσοι τον συναντούσαν» (σ.102).

Η έννοια *μοναχισμός* απαντά συνολικά 10 φορές (μαζί με τις ομόριζες του λέξεις) και στις περισσότερες περιπτώσεις συναντούμε παραπάνω από μία αναφορές στην ίδια σελίδα. Πιο συγκεκριμένα, στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: «Αναγνωρίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη μας» και ειδικότερα στην υποενότητα 4 με τίτλο: «Από τη συγχώρηση στην αγιότητα» παρατίθεται ένα κείμενο για τον άγιο Διονύσιο Ζακύνθου (σ.57). Εκεί απαντώνται 3 αναφορές της έννοιας *μοναχισμός* (μέσα από τις ομόριζες λέξεις *μοναχός, μοναστήρι*). Οι μαθητές πληροφορούνται από το κείμενο ότι ο άγιος Διονύσιος, αφού σπούδασε, έγινε στα εικοσιένα του χρόνια μοναχός. Αργότερα, από ταπείνωση κατέφυγε στο μοναστήρι της Θεοτόκου Αναφωνήτριας για να περάσει την υπόλοιπη ζωή του. Επίσης παρατίθεται ένα περιστατικό με τον φονιά του αδερφού του αγίου, ο οποίος κατέφυγε στο παραπάνω μοναστήρι για να ζητήσει προστασία. Μάλιστα το κείμενο αυτό κλείνει με ένα ποίημα του Διονυσίου Σολωμού με το οποίο ο Εθνικός μας ποιητής παρακαλεί τον άγιο να προστατέψει τη Ζάκυνθο από τους φοβερούς σεισμούς που έπληξαν το νησί το 1820-1821.

Στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Η Εκκλησία του Χριστού μπαίνει στην ιστορία» και ειδικότερα στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Τι σημαίνει Εκκλησία;» υπάρχει ένα απόσπασμα από ένα παλιότερο σχολικό εγχειρίδιο των Θρησκευτικών της ΣΤ΄ τάξης³³ που αναφέρεται στην Εκκλησία ως συνάθροιση πιστών (σ.65). Εκεί υπάρχει η πληροφορία ότι ο Χριστός αποκαλούσε τους μαθητές Του και τους άλλους ανθρώπους «αδελφούς» και πως αυτή η προσφώνηση εξακολουθεί να λέγεται και σήμερα από μοναχούς και κληρικούς, κυρίως.

Στη Θεματική Ενότητα 7 με τίτλο: «Ο Χριστιανισμός εξαπλώνεται στον κόσμο» υπάρχει κείμενο για τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό (όπως αναπτύχθηκε προηγουμένως,) όπου αναφέρεται πως ο άγιος έγινε μοναχός στη μονή Φιλοθέου στο Άγιο Όρος και αργότερα χειροτονήθηκε ιερέας (σ.102). Αμέσως παρακάτω (στην ίδια Θεματική Ενότητα) υπάρχουν δύο αναφορές (*μοναχός, μοναστήρι*) σε ένα κείμενο για τον ιερομόναχο Κοσμά Γρηγοριάτη. Εκεί οι μαθητές πληροφορούνται πως εκείνος έγινε μοναχός και ξεκίνησε το μεγάλο έργο της ιεραποστολής στην Αφρική (στο Κολουέζι

---

³³ Χρονολογία πρώτης κυκλοφορίας 2006.

του Κονγκό). Επίσης πληροφορούνται για το πλούσιο ιεραποστολικό έργο που άφησε, μεταξύ των οποίων ήταν και ένα μοναστήρι (σ.103). Το κείμενο αυτό αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της δράσης πολλών μοναχών έξω από τα σύνορα της Ελλάδας.

Στην ίδια Θεματική Ενότητα υπάρχει ένα κείμενο για τη γερόντισσα Γαβριηλία (σ.104), όπου οι μαθητές πληροφορούνται για την πλούσια ιεραποστολική της δράση και ότι σε μεγάλη ηλικία (62 ετών) έγινε μοναχή στην Ιερά Μονή Ευαγγελίστριας στην Αθήνα. Μέσα από το μοναστήρι αλληλογραφούσε και βοηθούσε πολλούς ανθρώπους. Η τελευταία αναφορά της έννοιας *μοναχισμός* (μέσα από την ομόριζη λέξη μοναστήρι) γίνεται αμέσως παρακάτω σε ένα κείμενο για τον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Αναστάσιο (σ.105). Εκεί τονίζεται ο ρόλος που ο συγκεκριμένος ιεράρχης διαδραμάτισε στη σύγχρονη αναγέννηση της Εξωτερικής Ιεραποστολής, καθώς και το ιεραποστολικό του έργο τόσο σε χώρες της Αφρικής όσο, κυρίως, στην Αλβανία. Μεταξύ των πολλών δράσεων που ανέλαβε και έφερε εις πέρας σε εκείνη τη χώρα ήταν και αυτό της επισκευής παλαιότερων εκκλησιών και μοναστηριών.

Η λέξη Άγιο Όρος αναφέρεται συνολικά 5 φορές. Στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Η Εκκλησία του Χριστού μπαίνει στην ιστορία» και ειδικότερα στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Η ζωή στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες» παρατίθεται ένα απόσπασμα από άρθρο εφημερίδας³⁴ που αναφέρεται στην τράπεζα φαγητού στο Άγιο Όρος (σ.70). Εδώ ο συντάκτης του άρθρου καταγράφει τις (έντονες) εντυπώσεις του από τον μυστηριακό χαρακτήρα του κοινού γεύματος των μοναχών και των επισκεπτών. Μάλιστα ο ίδιος ομολογεί ότι του είναι δύσκολο να τις εκφράσει αφού είναι τόσα πολλά αυτά που αξίζει να καταγραφούν από την επίσκεψή του στο Άγιο Όρος.

Στη Θεματική Ενότητα 6 με τίτλο: «Αγώνας για τη διαφύλαξη της αλήθειας» και ειδικότερα στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Οι Οικουμενικές Σύνοδοι μεριμνούν για τη διάσωση της αλήθειας» υπάρχει ένα κείμενο για την 4^η Οικουμενική Σύνοδο στο οποίο περιγράφεται, σε γενικές γραμμές, πώς συγκαλούνταν και πώς λειτουργούσαν οι Οικουμενικές Σύνοδοι (σ.83). Το κείμενο αυτό συνοδεύεται από μια μικρογραφία από χειρόγραφο του 16^{ου} αιώνα της Μονής Βατοπαιδίου του Αγίου Όρους, στην οποία απεικονίζεται ο αυτοκράτορας Μαρκιανός ανάμεσα σε επισκόπους της Δ'

---

³⁴ Εφημερίδα *Τα νέα*, 25/1/2015

Οικουμενικής Συνόδου. Σε αυτή την περίπτωση η εικόνα, πέρα της αισθητικής της ομορφιάς, «υποστηρίζει» το κείμενο αφού βοηθάει τους μαθητές να κατανοήσουν καλύτερα τον τρόπο οργάνωσης των Συνόδων ενώ μπορεί να αποτελέσει αφορμή από τον εκπαιδευτικό για σχετική συζήτηση στην τάξη.

Στην ίδια Θεματική Ενότητα και ειδικότερα στην υποενότητα 5 με τίτλο: «Η αποσαφήνιση της αλήθειας για τις εικόνες» παρατίθεται ένα κείμενο για την περίοδο της Εικονομαχίας στο Βυζάντιο όπου αναδεικνύεται η παιδαγωγική και διδακτική αξία των εικόνων (σ.87). Κάτω από αυτό το κείμενο υπάρχει μία εικόνα του Θεοφάνη Στριλίτζα, που απεικονίζει την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο και βρίσκεται στη Μονή Σταυρονικήτα στο Άγιο Όρος. Και σε αυτή την περίπτωση αξιοποιούνται διδακτικά εικόνες από την πλούσια πολιτιστική κληρονομιά του Αγίου Όρους προκειμένου οι μαθητές, μέσα από κατάλληλη συζήτηση, να κατανοήσουν καλύτερα τη σημασία της επαναφοράς της λατρείας των εικόνων στην Ορθόδοξη χριστιανική πίστη.

Η τελευταία αναφορά στη λέξη Άγιο Όρος γίνεται στη Θεματική Ενότητα 7 με τίτλο: «Ο Χριστιανισμός εξαπλώνεται στον κόσμο» και ειδικότερα στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Με την ψυχή στα πόδια: Η καλή είδηση πάντα καινούρια» όπου παρατίθεται ένα κείμενο για τον άγιο Κοσμά τον Αιτωλό (σ.102). Εκεί οι μαθητές πληροφορούνται, όπως αναπτύχθηκε παραπάνω, πως ο άγιος Κοσμάς, αφού έμαθε τα πρώτα του γράμματα στην ιδιαίτερη πατρίδα του, συνέχισε τις σπουδές του στο Άγιο Όρος, στην Αθωνιάδα Σχολή και κατόπιν εκάρη μοναχός στη Μονή Φιλοθέου.

Η λέξη φιλανθρωπία απαντά συνολικά 3 φορές στο σχολικό εγχειρίδιο. Στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Η Εκκλησία του Χριστού μπαίνει στην ιστορία» και ειδικότερα στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Η γενέθλια μέρα της Εκκλησίας» παρατίθεται το Απολυτίκιο της εορτής της Πεντηκοστής (στο πρωτότυπο και σε νεοελληνική μετάφραση, σ.62) όπου ο Χριστός αναφέρεται ως Φιλάνθρωπος αφού Εκείνος έκανε σοφούς τους ψαράδες, στέλνοντάς τους το Άγιο Πνεύμα, και με αυτούς σαγήνευσε την οικουμένη. Δίπλα από το Απολυτίκιο υπάρχει μία εικόνα της Πεντηκοστής, έργο του Θεοφάνη του Κρητός, που βρίσκεται στην Ιερά Μονή Σταυρονικήτα στο Άγιο Όρος. Μάλιστα, ακριβώς πιο κάτω παρατίθεται ένα κείμενο που περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες την εικόνα αυτή (τίτλος κειμένου: «Διαβάζουμε την εικόνα της Πεντηκοστής»).

Στην ίδια Θεματική Ενότητα και ειδικότερα στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Η ζωή στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες» υπάρχει ένα απόσπασμα από ένα βιβλίο ξένου συγγραφέα³⁵ που αναφέρεται στις κοινότητες αγάπης παλιότερα και σήμερα (σ.69). Εκεί ο συγγραφέας αναφέρει ότι μια από τις πιο επαναστατικές αρχές του Χριστιανισμού ήταν η αγάπη και η φιλανθρωπία οι οποίες εκτείνονται πέρα από τα όρια της οικογένειας και της φυλής, σε όλους εκείνους που αναγνωρίζουν ως Κύριο τους τον Ιησού Χριστό.

Η λέξη ελεημοσύνη αναφέρεται μονάχα 1 φορά. Στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο: «Εγώ ειμί η Οδός, η Αλήθεια και η Ζωή. Η διδασκαλία του Χριστού» και ειδικότερα στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Ο Χριστός, η Αλήθεια, ως Διδάσκαλος, συνοδοιπόρος και οδηγός» υπάρχει απόσπασμα από το κατά Μάρκον Ευαγγέλιο που αναφέρεται στην «Επί του όρους ομιλία» του Ιησού και παρατίθενται κάποια λόγια από αυτά που Εκείνος είπε στο παρευρισκόμενο πλήθος. Μεταξύ άλλων, ο Ιησούς μίλησε για το θέμα της ελεημοσύνης λέγοντας χαρακτηριστικά: «Όταν ελεείτε κάποιον, να μην το κάνετε μπροστά στους άλλους ανθρώπους, με σκοπό να σας επιδοκιμάσουν. Όταν δίνετε ελεημοσύνη, ας μην ξέρει ούτε το αριστερό σας χέρι τι κάνει το δεξί» (σ.28).

Η λέξη *νηστεία* απαντά συνολικά 4 φορές στο σχολικό εγχειρίδιο, οι περισσότερες από τις οποίες βρίσκονται στην ίδια σελίδα (σελίδα 27- 3 φορές). Στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Προφήτες της Βίβλου: Κλήση για μετάνοια και αναγγελία του Μεσσία» και ειδικότερα στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Κλήση και αφοσίωση» υπάρχει ένα κείμενο για τον Ιωάννη τον Πρόδρομο όπου οι μαθητές πληροφορούνται για τον βίο του (σ.12). Μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι ο Ιωάννης ζούσε με προσευχή και νηστεία, φορούσε ρούχα από τρίχες καμήλας και δερμάτινη ζώνη στη μέση του ενώ η τροφή του ήταν αγριόχορτα και μέλι. Με λίγα λόγια στο κείμενο περιγράφεται ο ασκητικός τρόπος ζωής του τελευταίου των προφητών.

Στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο: «Εγώ ειμί η Οδός, η Αλήθεια και η Ζωή» και ειδικότερα στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Ο Χριστός, η Αλήθεια, ως Διδάσκαλος, συνοδοιπόρος και οδηγός» παρατίθεται ένα κείμενο, μαζί με αποσπάσματα από στίχους των Ευαγγελίων (του Ιωάννη, του Ματθαίου και του Λουκά), που αναφέρεται

---

³⁵ Rodney Stark, Η εξάπλωση του Χριστιανισμού. Πώς το άσημο και περιθωριακό κίνημα του Χριστού εξελίχθηκε σε κυρίαρχη θρησκευτική δύναμη στο Δυτικό Κόσμο μέσα σε λίγους αιώνες, μτφρ. Μ.Λουκά, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2005, σ.318

στο γεγονός της Διδασκαλίας του Ιησού μέσα από το παράδειγμά Του. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται πως Εκείνος νήστεψε για σαράντα ημέρες στην έρημο χωρίς να φάει και να πιει τίποτα, διδάσκοντάς μας τον δρόμο της άσκησης μέσα από τη νηστεία (σ.27).

Η λέξη *ταπείνωση* αναφέρεται συνολικά πέντε φορές (μαζί με το επίθετο ταπεινός). Η πρώτη αναφορά γίνεται στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Προφήτες της Βίβλου: Κλήση για μετάνοια και αναγγελία του Μεσσία» και στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Τάδε λέγει Κύριος: Λόγια μέσα από την καρδιά» παρατίθεται ένα απόσπασμα από τις προφητείες του Ησαΐα που προαναγγέλλουν τον ερχομό του Χριστού στον κόσμο (σ.15) όπου, συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι (ο Ιησούς) θα κρίνει με δικαιοσύνη τους φτωχούς και θα υπερασπίζεται με ευθύτητα τους ταπεινούς της χώρας.

Στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο: «Εγώ ειμί η Οδός, η Αλήθεια και η Ζωή: Η διδασκαλία του Χριστού» και στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Μαθητεία: ένας παντοτινός δρόμος» υπάρχει ένα κείμενο που αναφέρεται στα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να έχει η Παιδεία κατά τους Τρεις Ιεράρχες. Πιο συγκεκριμένα, οι Άγιοι αυτοί Πατέρες υποστήριζαν πως ο δάσκαλος δεν πρέπει να έχει εγωισμό αλλά, αντιθέτως, να παραδέχεται τα λάθη του, να είναι ταπεινός, δημοκρατικός και να χρησιμοποιεί τον διάλογο (σ.23). Λίγο παρακάτω, στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Ο Χριστός, η Αλήθεια, ως Διδάσκαλος, συνοδοιπόρος και οδηγός» υπάρχει το κείμενο που αναφέρεται στη Διδασκαλία του Ιησού μέσα από το παράδειγμά Του (όπως αναπτύχθηκε παραπάνω). Εκεί αναφέρεται πως ο Χριστός έπλυνε τα πόδια των μαθητών Του προκειμένου να διδάξει την ταπείνωση (σ.27).

Στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: « Η Εκκλησία του Χριστού μπαίνει στην ιστορία» και ειδικότερα στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Η ζωή στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες» υπάρχει ένα κείμενο που αναφέρεται στους πρώτους χριστιανούς και στις κοινότητες αγάπης που είχαν σχηματίσει. Εκεί αναφέρεται πως οι διαφορές, οι εγωισμοί και τα μίσση είχαν δώσει τη θέση τους στην ταπείνωση και την αδελφική αγάπη (σ.68). Μάλιστα το κείμενο αυτό συνοδεύεται από μια εικόνα από κατακόμβη της Ρώμης που απεικονίζει ένα δείπνο αγάπης των πρώτων χριστιανών.

Η τελευταία αναφορά της λέξης *ταπείνωση* είναι Στη Θεματική Ενότητα 7 με τίτλο: «Ο Χριστιανισμός εξαπλώνεται στον κόσμο» και ειδικότερα στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Με την ψυχή στα πόδια: Η καλή είδηση πάντα καινούρια» υπάρχει το κείμενο

για τον Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό όπου, εκτός από τα βιογραφικά στοιχεία που παρατίθενται και την προσφορά του στο υπόδουλο ελληνικό γένος, αναφέρονται τα χαρακτηριστικά της διδασκαλίας του τα οποία συνοψίζονται στα εξής: κοινωνική ενότητα, ταπείνωση και αγάπη (σ.102).

Οι λέξεις *μετάνοια* και *συγχώρεση* είναι αυτές που εμφανίζονται με τη μεγαλύτερη συχνότητα στο σχολικό εγχειρίδιο της Ε' τάξης. Κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενο αφού αφιερώνεται ολόκληρη Θεματική Ενότητα για αυτές τις δύο αρετές της άσκησης³⁶. Πιο συγκεκριμένα, η λέξη *μετάνοια* εμφανίζεται συνολικά 32 φορές στο σχολικό εγχειρίδιο, οι περισσότερες από τις οποίες επαναλαμβάνονται στην ίδια σελίδα (π.χ. σ.50- 4 φορές).

Στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Προφήτες της Βίβλου: Κλήση για μετάνοια και αναγγελία του Μεσσία» και στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Κλήση και αφοσίωση» υπάρχει ένα εισαγωγικό κείμενο που μιλάει για τους προφήτες. Εκεί αναφέρεται ότι η αποστολή τους ήταν να μιλήσουν στους ανθρώπους για το θέλημα του Θεού και να τους καλέσουν για μετάνοια. Μάλιστα, στο σημείο αυτό δίδεται και ένας «ορισμός» της μετάνοιας (αλλαγή του τρόπου ζωής των ανθρώπων και επιστροφή τους στον Θεό, σ.8). Ακόμα αναφέρεται πως οι άνθρωποι έπαιρναν ελπίδα από το κήρυγμα των προφητών ενώ κάποιοι από αυτούς μετανοούσαν και άλλαζαν τρόπο ζωής. Λίγο πιο κάτω, στην ίδια υποενότητα, παρατίθεται ένα μικρό κείμενο με τον βίο του προφήτη Αμώ, όπου αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι ο προφήτης αυτός κατέκρινε την ηθική και θρησκευτική κατάπτωση του Ισραήλ και την κοινωνική αδικία, καλώντας τον λαό σε μετάνοια (σ.9). Πιο κάτω υπάρχει ένα κείμενο για τον βίο και τη διδασκαλία του προφήτη Ιερεμία όπου παρατίθενται και αποσπάσματα από τις προφητείες του. Εκεί αναφέρεται η βαθιά πεποίθησή του ότι ο άνθρωπος μπορεί να αλλάξει όταν μετανιώσει πραγματικά. Μια τέτοια μετάνοια όμως είναι πρωτίστως υπόθεση εσωτερική του ανθρώπου (σ.11). Παρακάτω υπάρχει το κείμενο για τον Ιωάννη τον Πρόδρομο (όπως αναπτύχθηκε σε προηγούμενο σημείο της εργασίας μας) όπου αναφέρεται πως εκείνος καλούσε τους ανθρώπους να μετανοήσουν και να αλλάξουν τρόπο ζωής (σ.12).

---

³⁶ Θεματική Ενότητα 4: «Αναγνωρίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη μας»

Στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Τάδε λέει ο Κύριος: Λόγια μέσα απ' την καρδιά» παρατίθεται ένα σύντομο κείμενο που αναφέρεται στον σκοπό των κηρυγμάτων των προφητών: μέσα από τα κηρύγματα προσπαθούσαν να βοηθήσουν τους ανθρώπους να καταλάβουν από τα λάθη τους, να μετανοήσουν και να αλλάξουν τρόπο ζωής (σ.14). Λίγο πιο κάτω (στην ίδια υποενότητα) παρατίθεται ένα απόσπασμα από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου (σ.16) όπου αναφέρεται η γνωστή φράση του Ιωάννη του Βαπτιστή: «Μετανοείτε, γιατί έχει πλησιάσει η βασιλεία των ουρανών». Εδώ ο τελευταίος των προφητών αναδεικνύει με επιτακτικό τρόπο την αξία της μετάνοιας. Στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο: «Εγώ ειμί η Οδός, η Αλήθεια και η Ζωή: Η διδασκαλία του Χριστού» και ειδικότερα στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Ο Χριστός, η Αλήθεια, ως Διδάσκαλος, συνοδοιπόρος και οδηγός» υπάρχουν κάποια αποσπάσματα από το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο (σ.28) όπου ο Χριστός δε δίσταζε να πηγαίνει σε σπίτια αμαρτωλών για να διδάξει. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται η γνωστή ρήση του Ιησού ότι δεν ήρθε να καλέσει σε μετάνοια τους δίκαιους, αλλά τους αμαρτωλούς. Εδώ διαφαίνεται η μεταμορφωτική δύναμη της μετάνοιας η οποία, όταν είναι ειλικρινής, μπορεί να επαναφέρει στον δρόμο του Θεού τους αμαρτωλούς.

Στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: «Αναγνωρίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη μας» και ειδικότερα στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Όλοι κάνουμε λάθη» παρατίθεται ένα κείμενο (σ.46) που αναφέρεται στα λάθη που κάνουμε όλοι μας στην καθημερινή μας ζωή. Το κείμενο αυτό εστιάζει στο να παραδεχτούμε τα λάθη μας, να προσπαθήσουμε να τα διορθώσουμε και να μετανιώσουμε, δηλαδή να αλλάξουμε τρόπο σκέψης, συμπεριφοράς, ακόμα και τρόπο ζωής. Επισημαίνεται επίσης πως η αληθινή μετάνοια φαίνεται μέσα από τις πράξεις μας και όχι μόνο από τα λόγια μας. Λίγο παρακάτω (στην ίδια υποενότητα) παρατίθενται ορισμένα αποσπάσματα από τα Ευαγγέλια των Ματθαίου και Μάρκου που αναφέρονται στην άρνηση του Πέτρου για τον Δάσκαλό του και στην έμπρακτη μετάνοιά του (συνολικά 4 αναφορές, σ.48). Ο Πέτρος, αφού συνειδητοποίησε πως είχε απαρνηθεί δύο φορές τον Ιησού, μετάνιωσε και έκλαψε πικρά. Μάλιστα, τη μετάνοιά του την έδειξε με πράξεις αφού έγινε θερμός κήρυκας του Ευαγγελίου και έδωσε στο τέλος την ίδια του τη ζωή για την αγάπη του Χριστού. Το κείμενο συνοδεύεται από μια εικόνα με το ομώνυμο έργο του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου με τίτλο: «Η μετάνοια του Πέτρου». Η εικόνα αυτή

μπορεί να αξιοποιηθεί διδακτικά από τον εκπαιδευτικό προκειμένου να ακολουθήσει συζήτηση στην τάξη (τα παιδιά, αφού παρατηρήσουν προσεκτικά τον πίνακα, εντοπίζουν στοιχεία που απεικονίζουν τη συντριβή και την ειλικρινή μετάνοιά του). Στο τέλος της υποενότητας 1 (σ.50) υπάρχουν αρκετές δραστηριότητες που έχουν ως θέμα τους τη μετάνοια. Συγκεκριμένα υπάρχει σχετική δραστηριότητα σχετικά με τον πίνακα του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου: «Η μετάνοια του Πέτρου» όπου οι μαθητές καλούνται να αναζητήσουν στο διαδίκτυο και άλλους πίνακες του σημαντικού αυτού Έλληνα ζωγράφου και να παρατηρήσουν τον ιδιαίτερο τρόπο που εκείνος ζωγράφιζε. Επίσης υπάρχει δραστηριότητα δημιουργικής έκφρασης όπου οι μαθητές φτιάχνουν ένα κολλάζ με εικόνες που δείχνουν μετάνοια και συγχώρηση. Ακόμα υπάρχει δραστηριότητα όπου οι μαθητές καλούνται να συζητήσουν τις διαφορές ανάμεσα στη μετάνοια του Πέτρου και τη μεταμέλεια του Ιούδα. Μέσα από τον γόνιμο διάλογο, που αναμένεται να γίνει, θα κατανοήσουν τη βασική διαφορά των δύο εννοιών (οι οποίες συγχέονται συχνά) και θα κατανοήσουν ότι ο μεν Πέτρος μετανόησε έμπρακτα και ειλικρινά, ο δε Ιούδας, αν και έδειξε μεταμέλεια, δεν μετάνιωσε ούτε ζήτησε συγχώρεση. Τέλος υπάρχει δραστηριότητα συζήτησης στην οποία οι μαθητές καλούνται να σχολιάσουν τον τρόπο με τον οποίο ο Πέτρος έδειξε έμπρακτα τη μετάνοιά του.

Στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Μετάνοια και συγχώρηση στη Βίβλο» παρατίθενται αποσπάσματα από τα βιβλία Α' και Β' Βασιλειών (σ.51) που περιγράφουν τη μετάνοια και τη συντριβή του βασιλιά Δαβίδ μετά το αμάρτημα που διέπραξε να στείλει εσκεμμένα στον θάνατο τον στρατιώτη του Ουρία τον Χετταίο προκειμένου να κάνει γυναίκα του τη σύζυγο του στρατιώτη αυτού, τη Βηρσαβεέ. Αμέσως παρακάτω ακολουθεί ο Πεντηκοστός Ψαλμός : «Ελέησόν με ο Θεός» (σε νεοελληνική μετάφραση) που αποτελεί καρπό της μετάνοιας του βασιλιά Δαβίδ. Λίγο πιο κάτω (στην ίδια υποενότητα) υπάρχει ένα κείμενο που αναφέρεται στον ληστή πάνω στον Σταυρό (σ.54), το οποίο συνοδεύεται από ένα σχετικό απόσπασμα από το Ευαγγέλιο του Λουκά καθώς και από μια εικόνα όπου αυτός εμφανίζεται ως άγιος (έχοντας φωτοστέφανο στο κεφάλι του και κρατώντας τον σταυρό του). Μέσα από τον γνωστό στίχο του Ευαγγελίου του Λουκά: «Θυμήσου με Κύριε, όταν έρθεις στη Βασιλεία Σου» φαίνεται η ειλικρινής μετάνοια του ληστή τις τελευταίες ώρες της ζωής του που είχε ως αποτέλεσμα να αξιωθεί να γίνει ο πρώτος κάτοικος του Παραδείσου. Από αυτό το

γεγονός οι μαθητές κατανοούν πως με την ειλικρινή μετάνοια σβήνονται όλα τα σφάλματά μας και ερχόμαστε κοντά στον Θεό.

Η υποενότητα 3 με τίτλο: «Συγγνώμη και άφεση στην παράδοση της Εκκλησίας» αναφέρεται αποκλειστικά στο Μυστήριο της Μετάνοιας. Περιέχονται αποσπάσματα από τα Ευαγγέλια (Ματθαίου, Ιωάννη) καθώς και από τον άγιο Παΐσιο μέσα από τα οποία οι μαθητές πληροφορούνται ότι το Μυστήριο αυτό καθιερώθηκε από τον ίδιο τον Χριστό (σ.55). Στο απόσπασμα από τον άγιο Παΐσιο γίνεται αναφορά στη μετάνοια η οποία, σύμφωνα με τον Άγιο, είναι πραγματική τότε μόνο όταν ο άνθρωπος συναισθανθεί το σφάλμα του, πονέσει, ζητήσει συγχώρεση από τον Θεό και στο τέλος εξομολογηθεί. Ο ίδιος μάλιστα συνιστούσε μετάνοια και εξομολόγηση μαζί. Στην ίδια σελίδα υπάρχει ένα μικρό κείμενο όπου περιγράφεται συνοπτικά το Μυστήριο της Μετάνοιας ενώ στο τέλος αναφέρονται ορισμένα βασικά ιστορικά στοιχεία. Το κείμενο αυτό συνοδεύεται από μια χαρακτηριστική εικόνα στην οποία ο ιερέας, αφού έχει τελειώσει το στάδιο της εξομολόγησης, διαβάζει τη συγχωρητική ευχή στον εξομολογούμενο (και εδώ μπορεί να γίνει διδακτική αξιοποίηση της εικόνας από τον εκπαιδευτικό, μέσω διαλογικής συζήτησης με τους μαθητές).

Αμέσως παρακάτω παρατίθεται ένα κείμενο για τη μετάνοια στην ασκητική παράδοση της Εκκλησίας (σ.56). Αναφέρεται σε έναν γέροντα ασκητή που ζούσε στην έρημο, τον οποίο επισκέφθηκε ένας στρατιωτικός για να τον ρωτήσει αν ο Θεός δέχεται πάλι όσους μετανοούν για τα λάθη τους. Το κείμενο αυτό (όπως αναπτύχθηκε σε προηγούμενο σημείο της εργασίας μας) συνοδεύεται από μία ρήση του Άγιου Νήφωνα: «Ο Θεός δεν κρίνει τον χριστιανό επειδή αμαρτάνει, αλλά επειδή δεν μετανοεί».

Η Θεματική Ενότητα 4 ολοκληρώνεται με δραστηριότητες οι οποίες περιλαμβάνουν και τη μετάνοια (σ.58). Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει βιωματική δραστηριότητα όπου οι μαθητές καλούνται να βρουν ομοιότητες και διαφορές στη μετάνοια του Πέτρου και του Ζακχαίου. Επίσης υπάρχει δραστηριότητα συζήτησης στην τάξη για το πώς μπορεί κάποιος να ωφεληθεί από το γεγονός της μετάνοιας του ληστή.

Στη θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: « Η Εκκλησία του Χριστού μπαίνει στην ιστορία» και ειδικότερα στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Η γενέθλια μέρα της Πεντηκοστής» υπάρχει ένα απόσπασμα από τις Πράξεις των Αποστόλων που αναφέρεται στο κήρυγμα του Πέτρου. Ο Απόστολος παροτρύνει το συγκεντρωμένο πλήθος να

μετανοήσει και να βαφτιστεί ο καθένας στο όνομα του Ιησού Χριστού για την άφεση των αμαρτιών τους (σ.61). Ακριβώς δίπλα από το κείμενο αυτό υπάρχει μια εικόνα από τοιχογραφία της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης στο Σινά όπου απεικονίζεται ο Απόστολος Πέτρος.

Η τελευταία αναφορά της λέξης *μετάνοια* (μέσα από τη χρήση του ρήματος μετανοώ) είναι στη Θεματική Ενότητα 7 με τίτλο: «Ο Χριστιανισμός εξαπλώνεται στον κόσμο». Ειδικότερα, στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τα έθνη» υπάρχει ένα απόσπασμα από τις Πράξεις των Αποστόλων που αναφέρεται στο κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου στον Άρειο Πάγο (σ.100). Εκεί ο Απόστολος λέει στους Αθηναίους, με αφορμή τον βωμό που εκείνοι είχαν στήσει «στον Άγνωστο Θεό», πως ο αληθινός Θεός απαιτεί από όλους τους ανθρώπους σε κάθε τόπο να μετανοούν. Το κείμενο αυτό συνοδεύεται από μια εικόνα που δείχνει τον Απόστολο Παύλο να κηρύττει στους συγκεντρωμένους Αθηναίους στον Άρειο Πάγο.

Περίπου με την ίδια συχνότητα με τη λέξη *μετάνοια* απαντά και η λέξη *συγχώρηση* στο σχολικό εγχειρίδιο (συνολικά 30 φορές μαζί με τις ομόριζές της λέξεις). Στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Προφήτες της Βίβλου: Κλήση για μετάνοια και αναγγελία του Μεσσία» και ειδικότερα στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Κλήση και αφοσίωση» υπάρχει ένα κείμενο για τον προφήτη Ιερεμία στο οποίο παρατίθενται αποσπάσματα από τις προφητείες του. Σε ένα από τα αποσπάσματα αυτά (σ.11) ο προφήτης μετέφερε στον λαό του Ισραήλ το μήνυμα του Θεού που υποσχόταν πως την εποχή που θα έρθει ο Σωτήρας, ο Θεός θα κάνει μια καινούρια συμφωνία με τον λαό του, στην οποία θα συγχωρήσει την ανομία του και δεν θα ξαναθυμηθεί πια την αμαρτία του.

Στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο: «Εγώ ειμί η Οδός, η Αλήθεια και η Ζωή: Η διδασκαλία του Χριστού» και ειδικότερα στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Ο Χριστός, η Αλήθεια, ως Διδάσκαλος, συνοδοιπόρος και οδηγός» παρατίθενται αποσπάσματα από Ευαγγέλια (των Ιωάννη, Ματθαίου, Λουκά, σ.27) από τα οποία αναδεικνύεται η Διδασκαλία Του μέσα από το θεϊκό παράδειγμά Του. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται η γνωστή ρήση του Ιησού (από το Ευαγγέλιο του Λουκά): «Πατέρα, συγχώρησέ τους δεν ξέρουν τι κάνουν» την οποία είπε όταν βρισκόταν πάνω στον Σταυρό. Ο Χριστός δηλαδή συγχώρεσε τους σταυρωτές Του διδάσκοντας με αυτόν τον τρόπο τη συγχώρηση.

Στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: «Αναγνωρίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη μας» και ειδικότερα στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Όλοι κάνουμε λάθη» υπάρχει ένα κείμενο που αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στην Κυριακή Προσευχή «Πάτερ Ημών» που δίδαξε ο Ιησούς στους μαθητές του (σ.46). Μέσα από τους στίχους «...και άφες ημίν τα οφειλήματα ημών, ως και ημείς αφίεμεν τοις οφειλέταις ημών» ζητάμε από τον Θεό να συγχωρέσει τα σφάλματά μας όπως κι εμείς συγχωρούμε όσους μας έβλαψαν. Μέσα λοιπόν από την προσευχή αυτή διδάσκεται η αξία της συγχώρησης. Στο ίδιο κείμενο υπάρχει ένα απόσπασμα από το Γεροντικό³⁷ όπου αναφέρεται ένα περιστατικό με κάποιον χριστιανό που πήγε να συμβουλευτεί τον Αββά Σιλουανό στην έρημο. Αφού ο χριστιανός αυτός εξομολογήθηκε για έναν θανάσιμο εχθρό που είχε καθώς και την απόφασή του να τον παραδώσει στη δικαιοσύνη, ο Αββάς Σιλουανός, «παραφράζοντας» τους παραπάνω στίχους του «Πάτερ Ημών»³⁸, θέλησε να του διδάξει την αξία της συγχωρητικότητας.

Αμέσως παρακάτω υπάρχουν δύο αποσπάσματα από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου, όπου αναφέρεται δύο φορές το ρήμα συγχωρώ (σ.47). Το πρώτο απόσπασμα αφορά τη γνωστή παραβολή του κακού δούλου στην οποία ο Θεός παρομοιάζεται με τον πλούσιο βασιλιά που θέλησε να του αποδώσουν λογαριασμό οι δούλοι του. Δείχνει μακροθυμία σε όσους έχουν τη διάθεση να μετανοήσουν, όμως φέρεται αυστηρά σε όσους δεν συγχωρούν τα παραπτώματα των αδερφών τους με όλη τους την καρδιά, όπως έκανε και ο βασιλιάς της παραβολής στον κακό δούλο που τον κορόιδεψε. Στο άλλο απόσπασμα ο Απόστολος Πέτρος ρώτησε τον Ιησού μέχρι πόσες φορές θα σφάλλει ο αδερφός του για να τον συγχωρήσει και Εκείνος του απάντησε εβδομήντα φορές εφτά. Σε αυτό το σημείο φαίνεται η δύναμη και η αξία της συγχώρησης.

Λίγο παρακάτω υπάρχει ένα απόσπασμα από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου που αναφέρεται στη μεταμέλεια του Ιούδα, όταν αντιλήφθηκε ότι ο Ιησούς καταδικάστηκε, και στην πράξη του να επιστρέψει πίσω τα τριάντα αργύρια (σ.49). Ο Ιούδας όμως, αν και κατάλαβε το λάθος του, δε ζήτησε συγχώρεση αλλά προτίμησε να δώσει τέλος στη ζωή του χάνοντας έτσι τη δυνατότητα να διορθώσει το λάθος του. Εδώ γίνεται διασαφήνιση των εννοιών *μεταμέλεια* και *συγχώρηση* (οι οποίες συχνά

---

³⁷ Μον.Θεοδώρα Χαμπάκη, Γεροντικό, Σταλαγματιές από την πατερική σοφία, εκδ. Λυδία, Αθήνα, 2017.

³⁸ «...Και μη αφής ημίν τα οφειλήματα ημών, ως ουδέ ημείς αφίεμεν τοις οφειλέταις ημών».

συγγέονται όπως και με τη λέξη μετάνοια, όπως αναπτύξαμε σε προηγούμενο σημείο της εργασίας μας). Στην ίδια σελίδα παρατίθεται ένας πίνακας με αποφθέγματα γνωστών ποιητών, φιλοσόφων, επιστημόνων και πολιτικών. Μεταξύ αυτών υπάρχουν δύο αποφθέγματα που αναφέρονται στη συγχώρηση: «Το να κάνεις λάθος είναι ανθρώπινο, το να συγχωρείς είναι θεϊκό» (Αλεξάντερ Ποπ), «Το βράδυ έχω βρει έναν ωραίο τρόπο για να κοιμάμαι...τους συγχωρώ όλους έναν-έναν» (Τάσος Λειβαδίτης). Σε αυτά τα δύο ρητά αναφέρεται η δύναμη και η αξία της συγχώρησης και μάλιστα από δύο πρόσωπα που δεν σχετίζονται άμεσα με τον χώρο της θρησκείας. Η υποενότητα 1 ολοκληρώνεται με μια δραστηριότητα δημιουργικής έκφρασης (σ.50) στην οποία οι μαθητές καλούνται να φτιάξουν ένα κολλάζ με εικόνες που δείχνουν μετάνοια και συγχώρηση.

Στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Μετάνοια και συγχώρηση στη Βίβλο» υπάρχει το απόσπασμα από το βιβλίο Βασιλειών Β' που αναφέρεται στη συντριβή του βασιλιά Δαβίδ (όπως αναφέρθηκε παραπάνω). Ο Δαβίδ, αφού μετάνιωσε πικρά για την άνομη πράξη του να νυμφευθεί τη γυναίκα του νεκρού στρατιώτη του, ζήτησε τη συγχώρηση του Θεού (σ.51). Μάλιστα στον πεντηκοστό ψαλμό: «Ελέησόν με ο Θεός», που συνέγραψε ο ίδιος, αναφέρει χαρακτηριστικά (σε νεοελληνική μετάφραση): Σπλαχνίσου με, Θεέ, μες στην αγάπη σου. Μες στην αμέτρητη ευσπλαχνία σου συγχώρησε τα ανομήματά μου...».

Λίγο παρακάτω παρατίθεται η γνωστή παραβολή του σπλαχνικού πατέρα (σ.53) μέσα από το σχετικό απόσπασμα από το Ευαγγέλιο του Λουκά. Η παραβολή αυτή συνοδεύεται από μια σύντομη ανάλυση όπου αναφέρεται η σπουδαιότητά της (τόσο σημαντική ήταν που οι Πατέρες της Εκκλησίας υποστήριζαν πως θα μπορούσε να αντικαταστήσει το νόημα όλων των Ευαγγελίων) καθώς και ότι περιέχει το βασικό νόημα της διδασκαλίας του Ιησού που είναι η αγάπη και η συγχώρηση. Επίσης το κείμενο πλαισιώνεται από μια εικόνα με τη συνάντηση πατέρα και «χαμένου» γιου, η οποία μπορεί να αξιοποιηθεί διδακτικά από τον εκπαιδευτικό για μια γόνιμη συζήτηση με τους μαθητές του (παρατήρηση της έκφρασης των προσώπων που απεικονίζονται - πατέρα, γιου που επέστρεψε, του άλλου γιου που παρακολουθούσε τη σκηνή - , έκφραση συναισθημάτων των μαθητών, κ.ά.).

Στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Συγγνώμη και άφεση στην παράδοση της Εκκλησίας» απαντά στην ίδια σελίδα (σ.55) επτά φορές η λέξη συγχώρηση (μαζί με τις ομορίζες

λέξεις συγχωρημένος, συγχωρώ, ασυγχώρητος, συγχωρητικός). Συγκεκριμένα, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο σημείο της εργασίας, παρατίθενται αποσπάσματα από Ευαγγέλια (των Ματθαίου και Ιωάννη) καθώς και από τον Άγιο Παΐσιο σχετικά με το Μυστήριο της Μετάνοιας. Από τους στίχους του Ευαγγελίου του Ματθαίου (απευθυνόμενος ο Χριστός στον Πέτρο): «...και ό,τι κρατήσεις ασυγχώρητο στη γη θα είναι ασυγχώρητο και στους ουραμούς και ό,τι συγχωρήσεις στη γη θα είναι συγχωρεμένο και στους ουραμούς» οι μαθητές πληροφορούνται ότι το Μυστήριο της Μετάνοιας καθιερώθηκε από τον ίδιο τον Ιησού. Επίσης παρατίθενται οι εξής στίχοι από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη (όταν ο Ιησούς, μετά την Ανάστασή Του έστειλε το Άγιο Πνεύμα στους μαθητές Του): «Σε όποιους συγχωρήσετε τις αμαρτίες, θα τους είναι συγχωρεμένες, ενώ σε όποιους τις κρατήσετε ασυγχώρητες, θα κρατηθούν έτσι». Οι μαθητές λοιπόν πληροφορούνται από τα Ευαγγέλια για την εξουσία που έδωσε ο Χριστός στους Αποστόλους να συγχωρούν αμαρτίες. Επίσης στο σχετικό απόσπασμα με τον Άγιο Παΐσιο εκείνος συνδέει την πραγματική μετάνοια με τη συγχώρηση και την εξομολόγηση. Ακόμα σε ένα σύντομο κείμενο που ακολουθεί και περιγράφει την τέλεση του Μυστηρίου της Μετάνοιας αναφέρεται ότι ο ιερέας, αφού τελειώσει το στάδιο της εξομολόγησης, τοποθετεί το πετραχήλι του στο κεφάλι του πιστού που γονατίζει και του διαβάζει τη συγχωρητική ευχή. Αμέσως παρακάτω απαντά αρκετές φορές η λέξη *συγχώρηση* (μέσα από την επανάληψη συνολικά επτά φορές του ρήματος *συγχωρώ* στην ίδια σελίδα). Συγκεκριμένα, παρατίθεται (σε νεοελληνική μετάφραση) η Ευχή από τη Θεία Λειτουργία: «Κύριε Ιησού Χριστέ, Θεέ μου, ελευθέρωσε, σπλαχνίσου και συγχώρησε εμένα το παιδί σου για τα σφάλματα και τις κακίες... (σ.56). Επίσης παρατίθεται ένα κείμενο για τη μετάνοια στην ασκητική παράδοση της Εκκλησίας. Εκεί αναφέρεται μια ιστορία με τον Αββά Ποιμένα όταν τον ρώτησαν αν ο Θεός συγχωρεί κάποιον που έκανε λάθος και μετανόησε. Ο Αββάς απάντησε πως ο Θεός μας δίδαξε να συγχωρούμε τους συνανθρώπους μας ενώ είπε και τη γνωστή ιστορία με τον Πέτρο, που ρώτησε τον Ιησού μέχρι πόσες φορές θα πρέπει να συγχωρούμε τους αδελφούς μας. Από αυτή την ιστορία διαφαίνεται η δύναμη της συγχώρεσης³⁹. Επίσης το κείμενο συνοδεύεται και από μια σχετική εικόνα, η οποία μπορεί να αξιοποιηθεί διδακτικά στην τάξη.

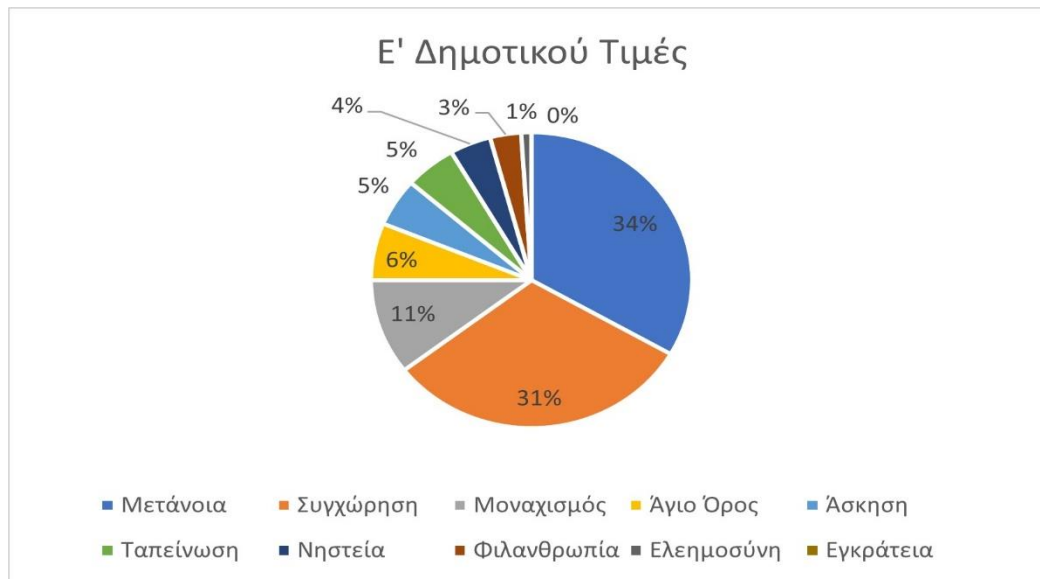
---

³⁹ «...Λοιπόν, παιδιά μου, αν ζητά από εμάς τόσο πολύ να συγχωρούμε, πολύ περισσότερο μας συγχωρεί και μας δέχεται Εκείνος», σ.56.

Η τελευταία αναφορά στη λέξη *συγχώρηση* υπάρχει στη Θεματική Ενότητα 6 με τίτλο: «Αγώνας για τη διαφύλαξη της αλήθειας». Ειδικότερα στην υποενότητα 4 με τίτλο: «Το Σύμβολο της Πίστεως» (σ.85) αναφέρεται γιατί ονομάστηκε έτσι ενώ παρατίθενται και ορισμένα βασικά ιστορικά στοιχεία προκειμένου οι μαθητές να κατανοήσουν το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο συντάχθηκε το Σύμβολο της Πίστεως. Επίσης απαριθμούνται τα βασικά σημεία του περιεχομένου του (σε νεοελληνική μετάφραση), ένα από τα οποία αναφέρεται στη συγχώρηση («Ομολογούμε ένα βάπτισμα για τη συγχώρηση των αμαρτιών μας»). Η υποενότητα αυτή συνοδεύεται από μια εικόνα (τοιχογραφία του 18^{ου} αιώνα στον Ορθόδοξο Ναό Σταυρουπόλεως στο Βουκουρέστι) που αναπαριστά την Πρώτη Σύνοδο στη Νίκαια. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να αξιοποιήσει διδακτικά την εικόνα για συζήτηση με τους μαθητές του (π.χ. από πού φαίνεται ότι ήταν πολύ σημαντική αυτή η Σύνοδος, κ.ά.). Συνοψίζοντας τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι οι περισσότερες αναφορές στη λέξη *συγχώρηση* (και τις ομόριζές της) απαντώνται στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: «Αναγνωρίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη μας». Κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενο αφού η συγκεκριμένη Ενότητα εστιάζεται στις έννοιες της *μετάνοιας* και της *συγχώρησης* (αντίστοιχη συχνότητα εμφάνισης παρατηρούμε στη συγκεκριμένη Ενότητα και για τη λέξη *μετάνοια*).

Τα ποσοτικά δεδομένα της έρευνάς μας του πρώτου και δεύτερου βαθμού κωδικοποίησης αποδίδονται σχηματικά στο πιο κάτω γράφημα πίτας ως εξής (με φθίνουσα σειρά από τη μεγαλύτερη στη μικρότερη συχνότητα εμφάνισης): α) με ποσοστό 34% η λέξη *Μετάνοια*, β) με ποσοστό 31% η λέξη *Συγχώρηση*, γ) με ποσοστό 11% η λέξη *Μοναχισμός*, δ) με ποσοστό 6% η λέξη *Άγιο Όρος*, ε) με ποσοστό 5% η λέξη *Άσκηση*, στ') με ποσοστό επίσης 5% η λέξη *ταπείνωση*, ζ) με ποσοστό 4% η λέξη *Νηστεία*, η) με ποσοστό 3% η λέξη *Φιλανθρωπία*, θ) με ποσοστό 1% η λέξη *Ελεημοσύνη*, ι) με ποσοστό 0% η λέξη *Εγκράτεια*.

Γράφημα 4: Ποσοτική ανάλυση δεδομένων Ε' Δημοτικού

Συνοψίζοντας τα ποσοτικά ευρήματα της έρευνάς μας παρατηρούμε ότι οι έννοιες που ανήκουν στο πρώτο επίπεδο κωδικοποίησης (άσκηση, μοναχισμός, Άγιο Όρος) απαντώνται σε μικρή συχνότητα (ποσοστά 5%, 11% και 6% αντίστοιχα). Αντίθετα οι λέξεις που κυριαρχούν στο σχολικό εγχειρίδιο της Ε' τάξης είναι η *μετάνοια* και η *συγχώρηση* (έννοιες που ανήκουν στον δεύτερο βαθμό κωδικοποίησης). Αυτό είναι αναμενόμενο αφού, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, αφιερώνεται ολόκληρη Θεματική Ενότητα σε αυτές. Οι υπόλοιπες λέξεις (ταπείνωση, νηστεία, φιλανθρωπία, ελεημοσύνη, εγκράτεια) απαντώνται λιγότερο συχνά.

Όσον αφορά το Αναλυτικό Πρόγραμμα, στους γενικούς στόχους της Ε' Δημοτικού δεν υπάρχει ρητή αναφορά στην έννοια της άσκησης (ούτε και στις άλλες δύο έννοιες *μοναχισμός*, *Άγιο Όρος* που ανήκουν στο πρώτο επίπεδο κωδικοποίησης που κάναμε) παρά έμμεσες μόνο αναφορές (κυρίως σε λέξεις που σχετίζονται με την άσκηση και ανήκουν στο δεύτερο επίπεδο κωδικοποίησης). Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των γενικών στόχων, οι μαθητές αναμένεται να εμβαθύνουν σε όψεις της διδασκαλίας του Ιησού Χριστού (αγάπη προς τους εχθρούς, ελεημοσύνη, συγχώρηση, χάρη και νόμος, μετάνοια, κ.ά.), συνδέοντάς τες με προσωπικές τους εμπειρίες και βιώματα, να προσεγγίσουν και να κρίνουν τη χριστιανική πρόταση πάνω σε θεμελιώδεις διαστάσεις των ανθρωπίνων σχέσεων (καθοδήγηση και συνύπαρξη, κανόνες και όρια, αλλαγή και συγχώρηση, διακρίσεις και αποστολή κ.ά. και να την εντοπίσουν

στις επιλογές και στη στάση ζωής συγκεκριμένων προσώπων, καθώς επίσης και να εμβαθύνουν σε ριζοσπαστικές και διαχρονικές χριστιανικές αξίες για τον άνθρωπο και την κοινωνία (ελευθερία, δικαιοσύνη, ισότητα, μαρτυρία, αδελφοσύνη, αγάπη, ελπίδα, κ.ά.) (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 40).

Στη συνέχεια, η έρευνά μας αφορούσε έμμεσες αναφορές της έννοιας *άσκηση* χωρίς να επικεντρωθούμε σε συγκεκριμένες λέξεις πρώτου ή δευτέρου επιπέδου σύμφωνα με την κωδικοποίησή μας. Πιο συγκεκριμένα, στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Προφήτες της Βίβλου: Κλήση για μετάνοια και αναγγελία του Μεσσία» και ειδικότερα στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Κλήση και αφοσίωση» παρατίθεται κείμενο για τον προφήτη Ηλία (σ.8) που αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στον ασκητικό τρόπο ζωής του όταν εκείνος κατέφυγε στην έρημο, μετά τις διώξεις που δέχθηκε από τους συμπατριώτες του (σ.8). Λίγο πιο κάτω υπάρχει ένα κείμενο για τον προφήτη Ησαΐα (σ.10) στο οποίο ο προφήτης παροτρύνει τους συμπατριώτες του να κάνουν καλά έργα τονίζοντας ιδιαίτερα τις αρετές της φιλανθρωπίας και της ελεημοσύνης («να τρέφετε τους πεινασμένους, να ποτίζετε τους διψασμένους, να ντύνετε τους γυμνούς, να βοηθάτε κάθε άνθρωπο που έχει την ανάγκη σας»).

Στη Θεματική Ενότητα 2 και ειδικότερα στην υποενότητα 2 με τίτλο: «Ο Χριστός, η Αλήθεια, ως Διδάσκαλος, συνοδοιπόρος και οδηγός» υπάρχει ένα κείμενο με την παραβολή ταλού Σαμαρείτη (σ.30). Εκεί διαφαίνεται η αγάπη χωρίς όρια, η αγάπη δηλαδή με τη χριστιανική έννοια, που έδειξε ο Σαμαρείτης προς τον τραυματισμένο Ιουδαίο (ο Σαμαρείτης σπλαχνίστηκε τον τραυματισμένο αδελφό του), η οποία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της άσκησης. Στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Οι μαθητές του Χριστού» υπάρχει ένα απόσπασμα από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου όπου ο Ιησούς διδάσκει στους μαθητές Του την έννοια της ταπεινότητας και της προσφοράς: «Πρέπει να ξέρετε ότι όποιος θέλει να είναι πρώτος, πρέπει να γίνει δούλος όλων. Γιατί, κι εγώ ο ίδιος δεν ήρθα για να με υπηρετήσουν οι άνθρωποι, αλλά για να προσφέρω τη ζωή μου γι' αυτούς» (σ.32).

Στη Θεματική Ενότητα 3 με τίτλο: «Συμπόρευση με όρια και κανόνες» και ειδικότερα στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Από την Καινή Διαθήκη» παρατίθενται αποσπάσματα από τα Ευαγγέλια (των Ματθαίου, Λουκά και Ιωάννη) που αναφέρονται στη (χριστιανική) αγάπη η οποία δε γνωρίζει όρια και δεν κάνει διακρίσεις (σ.42).

Χαρακτηριστικές ως προς αυτό είναι οι εντολές που έδωσε ο Ιησούς: «Να αγαπήσεις τον Κύριο και Θεό σου με όλη την καρδιά σου, με όλη την ψυχή σου και όλο τον νου σου....Να αγαπήσεις τον συνάνθρωπό σου σαν τον εαυτό σου» (Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο, 22, 36-39). Επίσης ο Ιησούς προέτρεπε τους ανθρώπους να αγαπούν τους εχθρούς τους, να ευεργετούν όσους τους μισούν και να προσεύχονται γι' αυτούς που τους κακομεταχειρίζονται (Κατά Λουκά Ευαγγέλιο, 6,27-28). Η αγάπη, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, αποτελεί βασικό στοιχείο της χριστιανικής άσκησης.

Στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: «Αναγνωρίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη μας» και ειδικότερα στην υποενότητα 4 με τίτλο: «Από τη συγχώρηση στην αγιότητα» υπάρχει ένα κείμενο για τον Άγιο Διονύσιο Ζακύνθου (σ.57). Εκεί τονίζεται η ταπεινότητα που τον διακατείχε («Στον Διονύσιο όμως δεν άρεσαν οι έπαινοι και οι τιμές»). Επίσης, μέσα από την αναφορά στο περιστατικό της συνάντησής του με τον φονιά του αδερφού του αναδεικνύεται η έννοια της συγχώρησης (ο Άγιος Διονύσιος συγχώρεσε τον φονιά του αδερφού του, δεν τον παρέδωσε στη δικαιοσύνη, ενώ τον φυγάδευσε κιόλας).

Στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Η Εκκλησία του Χριστού μπαίνει στην ιστορία» και ειδικότερα στην υποενότητα 3 με τίτλο: «Η ζωή στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες» παρατίθεται ένα απόσπασμα από τις Πράξεις των Αποστόλων (σ.68) που αναφέρεται στην ακτημοσύνη των πρώτων χριστιανών. Κανένας από αυτούς δεν θεωρούσε ότι κάτι από τα υπάρχοντά του ήταν δικό του. Αντίθετα, όλα τα είχαν κοινά ενώ μοίραζαν την περιουσία τους (σπίτια, χωράφια, κ.ά.) για χάριν της κοινότητας. Η ακτημοσύνη είναι μία από τις αρετές της άσκησης και χαρακτηριστικό της μοναχικής ζωής. Λίγο παρακάτω υπάρχουν αποσπάσματα από τη Β' Επιστολή προς Κορινθίους, καθώς και από την δεύτερη Επιστολή του Ιακώβου (σ.69) όπου υποδηλώνονται οι έννοιες της φιλανθρωπίας και της ελεημοσύνης. Αμέσως παρακάτω παρατίθεται ένα απόσπασμα από το βιβλίο των Θρησκευτικών της Δ' Δημοτικού Κύπρου όπου αναφέρεται το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, το οποίο χαρακτηρίζεται ως μυστήριο αγάπης που διατηρείται από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια και τα κοινά δείπνα των χριστιανών, τις «αγάπες» (σ.70).

Στη Θεματική Ενότητα 7 με τίτλο: «Ο Χριστιανισμός εξαπλώνεται στον κόσμο» γίνεται αναφορά στην Ορθόδοξη Ιεραποστολή (υποενότητα 3: «Με την ψυχή στα πόδια: Η καλή είδηση πάντα καινούρια») και παρατίθενται παραδείγματα ιεραποστολικής

δράσης όπου αναδεικνύονται οι αρετές της φιλανθρωπίας, της ελεημοσύνης και της χριστιανικής αγάπης (σσ.102-103).

2.2.4 Η χριστιανική άσκηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και το σχολικό εγχειρίδιο της ΣΤ΄ Δημοτικού.

Στο σχολικό εγχειρίδιο της ΣΤ΄ τάξης η έννοια *άσκηση* απαντά μονάχα μία φορά. Αντίθετα, οι άλλες δύο έννοιες που βρίσκονται στον πυρήνα της έρευνάς μας (μοναχισμός, Άγιο Όρος) απαντώνται με την ίδια συχνότητα (11 φορές η κάθε έννοια). Πιο συγκεκριμένα, στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: «Ανακαλύπτοντας τα κείμενα της Καινής Διαθήκης» παρατίθεται ένα κείμενο που αναφέρεται στα σύμβολα των Ευαγγελιστών (σ.60). Μεταξύ αυτών, ο Μάρκος αγιογραφείται με ένα λιοντάρι επειδή, σύμφωνα με μία άποψη, το Ευαγγέλιό του αρχίζει με την ασκητική ζωή του Ιωάννη Προδρόμου στην έρημο, όπου υπήρχαν αρκετά λιοντάρια.

Η έννοια *μοναχισμός* (με τις ομόριζές της λέξεις μοναχός, Μονή, μοναστήρι, μοναστικός) απαντά συνολικά 14 φορές. Πιο συγκεκριμένα, στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο: «Διωγμοί και εξάπλωση του Χριστιανισμού. Πρόσωπα και μαρτυρίες» και ειδικότερα στην υποενότητα 5 με τίτλο: «Διωγμοί γι' αυτό που είσαι, διωγμοί γι' αυτό που πιστεύεις» υπάρχει ένα απόσπασμα από εφημερίδα⁴⁰ που αναφέρεται στους χριστιανούς της Συρίας (σ.39). Η χριστιανή ορθόδοξη μοναχή Μαριάμ που μένει στη Συρία μιλάει για το δράμα των χριστιανών στην πατρίδα της (εκτοπισμοί τους σε άλλα μέρη της Συρίας ή της Ευρώπης λόγω της αγριότητας του πολέμου).

Στη Θεματική Ενότητα 3 με τίτλο: « Η Αγία Γραφή, ένα θεόπνευστο και διαχρονικό βιβλίο» παρατίθεται ένα κείμενο (σ.41) που αναφέρεται στο ιερότερο βιβλίο των χριστιανών και παρέχει βασικές πληροφορίες στους μαθητές (γιατί ονομάζεται Βίβλος, τι σημαίνει Αγία Γραφή, το σύνολο των βιβλίων της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, κ.ά.). Το κείμενο αυτό πλαισιώνεται από δύο εικόνες: η μία δείχνει τη βιβλιοθήκη της Μονής Σινά όπου βρέθηκε ένα από τα παλαιότερα χειρόγραφα της Αγίας Γραφής, ο Σιναϊτικός Κώδικας (4^{ος} αι. μ.Χ.) και η άλλη δείχνει ένα μέρος από τον Συριακό κώδικα που βρίσκεται στο ίδιο μοναστήρι. Οι δύο αυτές εικόνες μπορούν να

---

⁴⁰ Εφημερίδα Καθημερινή, 24/4/2016

αξιοποιηθούν διδακτικά από τον εκπαιδευτικό προκειμένου, μέσα από συζήτηση με τους μαθητές, να αναδειχθεί ο πολύ σημαντικός ρόλος που έπαιξαν τα μοναστήρια, ανά τους αιώνες: της διαφύλαξης πολύτιμων θρησκευτικών θησαυρών, όπως είναι τα σπάνια χειρόγραφα, που φυλάσσονται στις βιβλιοθήκες τους.

Στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Η Θεία Ευχαριστία: Πηγή και κορύφωση της ζωής της Εκκλησίας» παρατίθεται ένα κείμενο που αναφέρεται στα χαρακτηριστικά στοιχεία της χριστιανικής λατρείας (Εκκλησία, άναμμα κεριού, ασπασμός των εικόνων, οι πιστοί που κάνουν τον Σταυρό τους, η ενεργός συμμετοχή των χριστιανών στις Ακολουθίες, κ.ά.). Το κείμενο αυτό συνοδεύεται από φωτογραφίες, μεταξύ των οποίων μία δείχνει την ανάγνωση του Αποστολικού αναγνώσματος από μοναχούς στην Ιερά Μονή Βατοπαιδίου στο Άγιο Όρος (σ.74).

Στη Θεματική Ενότητα 6 με τίτλο: «Μνημεία και τόποι λατρείας: αποτυπώσεις της πίστης» παρατίθεται ένα κείμενο που δίνει βασικές πληροφορίες για ορισμένα από τα σημαντικότερα ορθόδοξα θρησκευτικά μνημεία στην Ελλάδα (σ.96). Μεταξύ άλλων, αναφέρεται η Κρήτη, στην οποία βρίσκεται η Μονή Αρκαδίου, η οποία ιδρύθηκε από τον μοναχό Αρκάδιο. Επίσης μνημονεύονται τα μοναστήρια της χερσονήσου της Σούδας τα οποία είναι σημαντικά προσκυνήματα των ορθοδόξων χριστιανών. Το κείμενο πλαισιώνεται από φωτογραφίες αντιπροσωπευτικών τέτοιων μνημείων, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει και φωτογραφία της Ιεράς Μονής Αρκαδίου στο Ρέθυμνο της Κρήτης.

Επίσης υπάρχει ένα κείμενο για το Άγιο Όρος (σ.97) όπου γίνεται σύντομη αναφορά στον τρόπο οργάνωσής του (Αυτόνομη Μοναστική Πολιτεία), τον αριθμό των μοναστηριών του, τα άλλα μοναστικά ιδρύματα που υπάρχουν εκεί, καθώς και τον ιδιαίτερο σεβασμό που έχουν οι μοναχοί στην Παναγία (γι' αυτό αποκαλείται και το Περιβόλι της Παναγίας). Δίπλα υπάρχουν φωτογραφίες από τη Μονή Σιμωνόπετρας και τη Μονή Δοχειαρίου.

Αμέσως παρακάτω γίνεται εκτενής αναφορά στο μεγαλύτερο μνημείο του ορθόδοξου χριστιανικού πολιτισμού, τον Ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Συγκεκριμένα, παρατίθεται ένα κείμενο από το βιβλίο των Θρησκευτικών της Ε' Δημοτικού⁴¹ με βασικά ιστορικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία για

---

⁴¹ Θρησκευτικά Ε' Δημοτικού, Οι Χριστιανοί στον αγώνα της ζωής, ΥΠ.Ε.Π.Θ., Π.Ι., Αθήνα 2006, σελ.68-71.

τον ναό (ο αυτοκράτορας που τον έχτισε-Ιουστινιανός, οι αρχιτέκτονες που επιμελήθηκαν του έργου-Ανθέμιος και Ισίδωρος, προέλευση των υλικών που χρησιμοποιήθηκαν, εργάτες-τεχνίτες που εργάστηκαν, εγκαίνια του ναού, τύπος ναού, Φραγκοκρατία, Τουρκοκρατία). Επίσης παρατίθεται ένα δημοτικό τραγούδι από τη συλλογή του Κ. Πολίτη⁴² με το οποίο οι Έλληνες εξέφραζαν τον θαυμασμό τους για την Αγία-Σοφιά (σ.101). Εκεί αναφέρεται πως η Αγία-Σοφιά ήταν το μέγα μοναστήρι που είχε τετρακόσια σήμαντρα κι εξήντα δυο καμπάνες. Τα κείμενα πλαισιώνονται με φωτογραφίες από το εσωτερικό του ναού. Λίγο παρακάτω, υπάρχει ένα κείμενο πληροφοριακού χαρακτήρα που αναφέρεται στη ζωγραφική στις εκκλησίες και παρουσιάζει τις τέσσερις ζώνες στην οποία ο αγιογράφος χωρίζει τον ναό. Το κείμενο αυτό πλαισιώνεται με φωτογραφίες από το εσωτερικό διαφόρων ναών στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Ανάμεσα σε αυτές είναι μια φωτογραφία από το εσωτερικό της Ιεράς Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (σ.105). Ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στα βυζαντινά χειρόγραφα. Εκεί οι μαθητές πληροφορούνται, μεταξύ άλλων, ότι τα περισσότερα από τα σωζόμενα χειρόγραφα φυλάσσονται στις βιβλιοθήκες των μοναστηριών του Αγίου Όρους (σ.112). Από αυτό διαφαίνεται ο σημαντικός ρόλος των μοναστηριών, γενικότερα, στη διαφύλαξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Πιο κάτω (σ.115) υπάρχει ένα κείμενο για τους μεγάλους υμνογράφους της Ορθόδοξης Εκκλησίας, μεταξύ των οποίων αναφέρεται και η μοναχή Κασσιανή. Η λέξη Άγιο Όρος απαντά συνολικά 11 φορές. Ειδικότερα, στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο: «Διωγμοί και εξάπλωση του Χριστιανισμού. Πρόσωπα και μαρτυρίες» υπάρχει σχετικό κείμενο για τις αιτίες των διωγμών των χριστιανών μαζί με έναν πίνακα με τους κυριότερους διωγμούς (Ρωμαίοι Αυτοκράτορες- γνωστότεροι χριστιανοί μάρτυρες). Στο τέλος παρατίθεται μία εικόνα με τους άγιους δισμύριους (20.000 μάρτυρες) από τη Νικομήδεια που μαρτύρησαν τον καιρό του Διοκλητιανού, λείψανα των οποίων βρίσκονται στο Άγιο Όρος (σ.28). Εδώ φαίνεται η σημαντική προσφορά των μοναστηριών του Αγίου Όρους τα οποία φυλάσσουν εδώ και αιώνες πολύτιμους θησαυρούς της Ορθοδοξίας (λείψανα αγίων, χειρόγραφα αρχαίων Ελλήνων και βυζαντινών συγγραφέων, πολύτιμα ιερά σκεύη, κ.ά.).

---

⁴² Κ.Πολίτη, Εκλογαί από τα τραγούδια τού ελληνικού λαού, Αθήνα, 1925.

Στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Η Θεία Ευχαριστία: Πηγή και κορύφωση της ζωής της Εκκλησίας» παρατίθεται ένα κείμενο για τον Μυστικό Δείπνο που αποτελεί την «ιδρυτική πράξη» του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας. Το κείμενο αυτό πλαισιώνεται από δύο αγιογραφίες του 14^{ου} αιώνα που απεικονίζουν τον Μυστικό Δείπνο και βρίσκονται στο Άγιο Όρος (σ.78). Εδώ δηλαδή (όπως και σε άλλα σημεία του σχολικού εγχειριδίου) παρατηρούμε ότι έργα τέχνης προερχόμενα από το Άγιο Όρος υποστηρίζουν διδακτικά το μάθημα των Θρησκευτικών (ο εκπαιδευτικός μπορεί, με αφορμή τις εικόνες αυτές, να ξεκινήσει σχετική συζήτηση με τους μαθητές του για τον Μυστικό Δείπνο και το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας).

Στη Θεματική Ενότητα 6 με τίτλο: «Μνημεία και τόποι λατρείας: αποτυπώσεις της πίστης» και ειδικότερα στην υποενότητα 1 με τίτλο: «Τύποι των χριστιανικών ναών» παρατίθεται κείμενο για τους κυριότερους ρυθμούς που είναι χτισμένοι οι χριστιανικοί ναοί. Ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα Βυζαντινού ρυθμού, υπάρχει εικόνα από την Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος (σ.94). Λίγο παρακάτω, στην υποενότητα με τίτλο: «Τόποι γεμάτοι ναούς. Ορθόδοξα θρησκευτικά μνημεία στην Ελλάδα» υπάρχει ένα σύντομο κείμενο (σ.97) πληροφοριακού χαρακτήρα για το Άγιο Όρος (όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο σημείο της εργασίας μας). Η υποενότητα αυτή ολοκληρώνεται με μια ομαδοσυνεργατική-διερευνητική δραστηριότητα, στην οποία οι μαθητές καλούνται, χωρισμένοι σε ομάδες, να ετοιμάσουν ένα οδοιπορικό για σημαντικούς ναούς από διάφορες περιοχές (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, κ.ά.) ακολουθώντας μια σειρά από βήματα. Ανάμεσα σε αυτές τις περιοχές είναι και το Άγιο Όρος (σ.101).

Στην υποενότητα με θέμα τη ζωγραφική στις Εκκλησίες υπάρχει ένα κείμενο για τις φορητές εικόνες (σ.107), το οποίο πλαισιώνεται με μια εικόνα του Αγίου Γεωργίου που βρίσκεται στη Σκήτη της Αγίας Άννης στο Άγιο Όρος (16^{ος} αιώνας). Μπορεί να γίνει διδακτική αξιοποίηση της εικόνας από τον εκπαιδευτικό και να ακολουθήσει συζήτηση με τους μαθητές στην τάξη. Στην ίδια υποενότητα υπάρχει μία δραστηριότητα (σ.111) όπου οι μαθητές καλούνται, αφού παρατηρήσουν προσεκτικά τον πίνακα «Η Μαντόνα με το γαρύφαλλο» του Leonardo Da Vinci (1780) και την εικόνα «Παναγία Γλυκοφιλούσα» του Αγίου Όρους (χρονολογείται από την Εικονομαχία), να εντοπίσουν διαφορές. Σε αυτή δηλαδή την περίπτωση αξιοποιείται διδακτικά ένα σημαντικό θρησκευτικό έργο τέχνης από το Άγιο Όρος προκειμένου να

γίνει σύγκριση με ένα νεότερο έργο δυτικού καλλιτέχνη και να εξαχθούν από τους μαθητές συμπεράσματα. Αμέσως παρακάτω (σ.112) παρατίθεται ένα κείμενο πληροφοριακού χαρακτήρα για τα βυζαντινά χειρόγραφα. Εδώ αναδεικνύεται, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο σημείο, ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισαν τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, της διαφύλαξης των πολύτιμων χειρόγραφων στις βιβλιοθήκες τους. Στην υποενότητα με τίτλο: «Άλλα μνημεία: Λόγος και μέλος» παρατίθεται ένα κείμενο (σ.113) από το βιβλίο Θρησκευτικών της Ε' Δημοτικού (2006) για τη βυζαντινή υμνογραφία. Το κείμενο πλαισιώνεται από μια εικόνα με θέμα τη μεταφορά της Κιβωτού από την Ιερά Μονή Σταυρονικήτα του Αγίου Όρους. Η εικόνα αυτή μπορεί να αξιοποιηθεί διδακτικά από τον εκπαιδευτικό (τα παιδιά παρατηρούν τα μουσικά όργανα που διακρίνονται και ακολουθεί συζήτηση στην τάξη). Η τελευταία αναφορά στο Άγιο Όρος υπάρχει στην υποενότητα: «Θρησκευτικά Μνημεία Παγκόσμιας Κληρονομιάς από την UNESCO» (σ.118). Αφού γίνεται μια σύντομη περιγραφή της αποστολής του Οργανισμού αυτού των Ηνωμένων Εθνών, απαριθμούνται τα θρησκευτικά μνημεία της Ελλάδας που περιλαμβάνονται στον κατάλογο των Μνημείων Παγκόσμιας Κληρονομιάς. Ανάμεσα σε αυτά είναι και το Άγιο Όρος. Συνοψίζοντας τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι η λέξη Άγιο Όρος συναντάται κυρίως σε εικόνες που δείχνουν μοναστήρια και θρησκευτικούς θησαυρούς από «το Περιβόλι της Παναγίας» και πλαισιώνουν τα κείμενα. Οι εικόνες αυτές, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υποστηρίζουν τη μαθησιακή διαδικασία αφού μπορούν να αξιοποιηθούν διδακτικά από τον εκπαιδευτικό.

Η λέξη *φιλανθρωπία* απαντά μονάχα μία φορά (με το επίθετο *φιλόανθρωπος*). Στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Οι πρώτοι χριστιανοί: δυσκολίες και περιπέτειες» και ειδικότερα στην υποενότητα με τίτλο: «Διακρίσεις στην εποχή μας» παρατίθεται ένα κείμενο για τον Νοτιοαφρικάνο ηγέτη Νέλσον Μαντέλα, οποίος χαρακτηρίζεται, μεταξύ άλλων, ως μεγάλος *φιλόανθρωπος* (σ.24).

Η λέξη *ελεημοσύνη* απαντά επίσης μία φορά στο σχολικό εγχειρίδιο. Συγκεκριμένα, στην υποενότητα με τίτλο: «Το άνοιγμα της Εκκλησίας σε όλους χωρίς διάκριση» παρατίθεται ένα κείμενο για τον Ρωμαίο εκατόνταρχο Κορνήλιο τον οποίο επισκέφθηκε ο Απόστολος Πέτρος (σ.21). Εκεί αναφέρεται ότι, αν και ο άνθρωπος αυτός προερχόταν από ειδωλολατρικό περιβάλλον, προσευχόταν συνεχώς στον Θεό

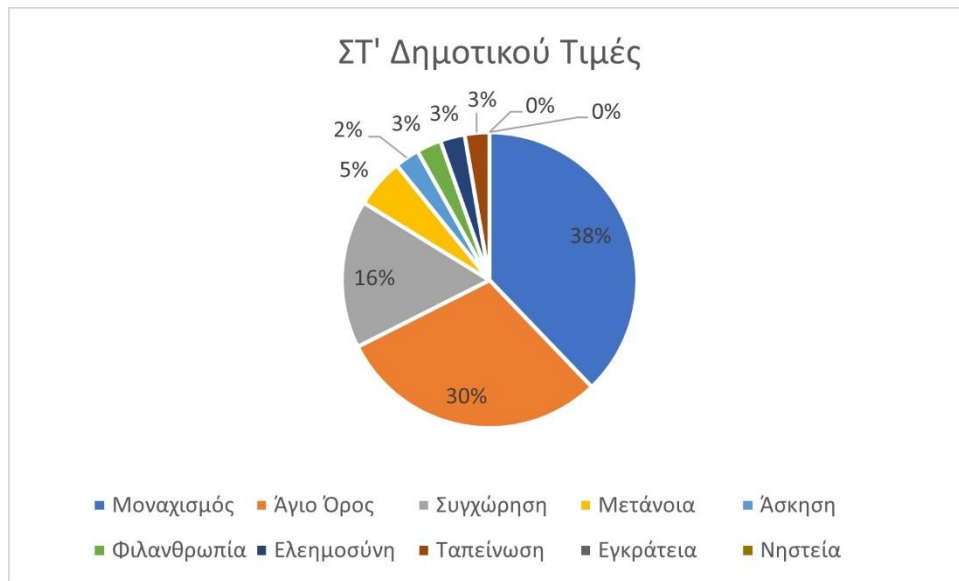
και έκανε πολλές ελεημοσύνες. Το κείμενο αυτό συνοδεύεται από σχετική εικόνα που δείχνει τον Κορνήλιο να πέφτει στα γόνατα βλέποντας μπροστά του έναν άγγελο.

Η λέξη *ταπεινώση* εμφανίζεται μία φορά (με το επίθετο ταπεινός). Στη Θεματική Ενότητα 2 με τίτλο: «Διωγμοί και εξάπλωση του Χριστιανισμού. Πρόσωπα και μαρτυρίες» υπάρχει ένα κείμενο για τον Άγιο Ιγνάτιο Αντιοχείας (σ.29). Εκεί χαρακτηρίζεται από τον ίδιο τον Χριστό ταπεινός όταν Εκείνος τον σήκωσε στα χέρια του, σύμφωνα με την παράδοση της Εκκλησίας («Όποιος δεν υπερηφανεύεται, αλλά είναι ταπεινός σαν αυτό το παιδί, αυτός είναι ο ανώτερος στον καινούριο κόσμο του Θεού»). Το κείμενο συνοδεύεται από σχετική εικόνα με το μαρτύριο του Αγίου στο Κολοσσαίο της Ρώμης (παρουσιάζεται ανάμεσα σε δύο λιοντάρια έτοιμα να τον κατασπαράξουν).

Η λέξη *μετάνοια* εμφανίζεται συνολικά δύο φορές. Στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Η Θεία Ευχαριστία: Πηγή και κορύφωση της ζωής της Εκκλησίας» και στην υποενότητα με τίτλο: «Χαρακτηριστικά στοιχεία της χριστιανικής λατρείας» παρουσιάζονται οι σημαντικότερες λατρευτικές συνήθειες των χριστιανών (άναμμα κεριού, ασπασμός εικόνων, οι πιστοί κάνουν τον Σταυρό τους, στάση του σώματος, κ.ά.). Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται (σ.74) ότι οι πιστοί μετά την ευχή του ιερέα ή όταν εκείνος θυμιατίζει κλίνουν τα γόνατα (γονυκλισία) ή κλίνουν ελαφρά την κεφαλή τους (κεφαλοκλισία) ή κάνουν μετάνοια, με τη συμμετοχή όλου του σώματός τους, από σεβασμό σε όσα τελούνται εκείνη τη στιγμή. Εδώ δηλαδή η λέξη μετάνοια αναφέρεται στην «τυπική» στάση των πιστών στην Εκκλησία κατά τη διάρκεια των Ακολουθιών. Λίγο παρακάτω παρατίθεται ένα απόσπασμα από το Κατηχητικό Βοήθημα «Πάμε Εκκλησία» της Ιεράς Μητρόπολης Δημητριάδος που αναφέρεται στη σημασία της χριστιανικής λατρείας για τους πιστούς (σ.76). Εκεί οι πιστοί χαρακτηρίζονται ως άγιοι, από τη στιγμή που μετέχουν στα λατρευτικά μυστήρια, και αγωνιστές με συγχώρεση και μετάνοια. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο η Ορθόδοξη Λατρεία είναι χώρος συνειδητής συμμετοχής των πιστών και όχι ένα απλό «θέαμα». Η λέξη *συγχώρεση* απαντά συνολικά έξι φορές στο σχολικό εγχειρίδιο. Η πρώτη αναφορά γίνεται στο κείμενο που παραθέσαμε παραπάνω για τη σημασία της χριστιανικής λατρείας για τους πιστούς (σ.76). Στην υποενότητα για το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας παρατίθενται αποσπάσματα (σε νεοελληνική μετάφραση) από τα τέσσερα Ευαγγέλια που αναφέρονται στα λόγια που είπε ο Χριστός στους μαθητές

Του κατά τη διάρκεια του Μυστικού Δείπνου (σ.79) και με τα οποία καθιερώθηκε το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας: « Λάβετε και φάγετε. Αυτό είναι το σώμα μου που τεμαχίζεται για σας, για να συγχωρεθούν οι αμαρτίες σας. Πιείτε από αυτό όλοι, γιατί αυτό είναι το αίμα μου, που επισφραγίζει τη νέα διαθήκη και χύνεται για χάρη όλων, για να τους συγχωρεθούν οι αμαρτίες». Τα αποσπάσματα αυτά συνοδεύονται από σχετικές εικόνες (αγιογραφίες από το Άγιο Όρος, από κατακόμβες στη Ρώμη, πίνακες των Λεονάρντο ντα Βίντσι και Δομίνικου Θεοτοκόπουλου) με θέμα τον Μυστικό Δείπνο. Μπορεί να γίνει διδακτική αξιοποίησή τους από τον εκπαιδευτικό μέσα από την προσεκτική παρατήρησή τους από τους μαθητές και τον εντοπισμό διαφορών. Στην υποενότητα με τίτλο: «Δρώμενα της Θείας Ευχαριστίας μέσα στη Θεία Λειτουργία» παρατίθεται ένα απόσπασμα από τη Διδαχή Η' του άγιου Κοσμά του Αιτωλού που αναφέρεται στη σύναξη των πιστών στον ναό με το κτύπημα της καμπάνας (σ.84). Εκεί ο άγιος επισημαίνει τη σημασία του συχνού εκκλησιασμού των πιστών. Μάλιστα σημειώνει χαρακτηριστικά: «...και όσοι αδελφοί σέβουν μέσα εις την Εκκλησίαν, θέλουν συγχωρηθούν τα αμαρτήματά τους». Η τελευταία αναφορά της λέξης *συγχώρηση* (επαναλαμβάνεται δύο φορές) γίνεται σε ένα κείμενο για την Κυριακή προσευχή (σ.88). Εκεί αναλύονται συνοπτικά τα βασικότερα σημεία του «Πάτερ ημών...». Σύμφωνα με τα λόγια της Κυριακής προσευχής, οι πιστοί ζητούν συγχώρηση για ό,τι άσχημο έχουν πράξει, αφού προηγουμένως έχουν συγχωρήσει κι εκείνοι όσους έχουν φταίξει σε κάτι απέναντί τους.

Τα ποσοτικά δεδομένα της έρευνάς μας του πρώτου και δευτέρου βαθμού κωδικοποίησης αποδίδονται σχηματικά στο παρακάτω γράφημα πίτας, με φθίνουσα σειρά, ως εξής: α) με ποσοστό 38% η λέξη μοναχισμός, β) με ποσοστό 30 % η λέξη Άγιο Όρος, γ) με ποσοστό 16% η λέξη συγχώρηση, δ) με ποσοστό 5% η λέξη μετάνοια, ε) με ποσοστό 2% η λέξη άσκηση, στ') με ποσοστό 3% η λέξη φιλανθρωπία, ζ) με ποσοστό 3% η λέξη ελεημοσύνη, με ποσοστό 3% η λέξη ταπείνωση, η) με ποσοστό 0% η λέξη εγκράτεια, θ) με ποσοστό 0% η λέξη νηστεία.

Γράφημα 5: Ποσοτική ανάλυση δεδομένων ΣΤ' Δημοτικού

Στους γενικούς στόχους που θέτει το Αναλυτικό Πρόγραμμα για τη ΣΤ' τάξη δεν υπάρχει ρητή αναφορά στη χριστιανική άσκηση. Αντίθετα, γίνονται αναφορές σε έννοιες που αποτελούν μορφές αυτής. Ειδικότερα, σύμφωνα με τους γενικούς στόχους, οι μαθητές αναμένεται να εμβαθύνουν σε θεμελιώδεις και διαχρονικές αξίες που αναδείχθηκαν στη ζωή της πρώτης Χριστιανικής Εκκλησίας (μαρτυρία, ενότητα, αγάπη, ελευθερία, αυτοθυσία, ταπείνωση, κ.ά.) και να εξοικειωθούν με τη μελέτη μνημείων πολιτισμού, τόπων και έργων τέχνης (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 50).

Στη συνέχεια, η έρευνά μας αφορούσε έμμεσες αναφορές στην έννοια της άσκησης χωρίς συγκεκριμένες αναφορές σε λέξεις πρώτου ή δευτέρου επιπέδου, σύμφωνα με την κωδικοποίησή μας. Συγκεκριμένα, στη Θεματική Ενότητα 1 με τίτλο: «Οι πρώτοι χριστιανοί: δυσκολίες και περιπέτειες» παρατίθεται ένα κείμενο (σ.15) για τις χριστιανικές κοινότητες αγάπης που ίδρυσαν οι πρώτοι χριστιανοί. Εδώ γίνεται αναφορά στην έμπρακτη αγάπη προς τον πλησίον, ενώ μέσα από αποσπάσματα από τις Πράξεις των Αποστόλων αναδεικνύονται οι αρετές της φιλανθρωπίας και της ελεημοσύνης (παρόλο που δεν αναφέρονται ρητά).

Στη Θεματική Ενότητα 3 που αναφέρεται στην Αγία Γραφή και ειδικότερα στην υποενοότητα για τη σημασία της στο μάθημα των Θρησκευτικών επισημαίνεται ότι, μελετώντας τα κείμενα της Καινής Διαθήκης, μπορούμε να καταλάβουμε και να

εξηγήσουμε καλύτερα τις αξίες της χριστιανικής πίστης που σκοπό έχουν τη μεταμόρφωση της ζωής και του κόσμου όπως είναι η αγάπη, η προσφορά, η αλληλεγγύη, η θυσία, η χαρά, η ελπίδα και ο σεβασμός στη φύση (σ.55). Όλα αυτά είναι χαρακτηριστικά της χριστιανικής άσκησης.

Στη Θεματική Ενότητα 4 με τίτλο: «Ανακαλύπτοντας τα κείμενα της Καινής Διαθήκης» παρατίθεται ένα απόσπασμα από άρθρο στο διαδίκτυο⁴³ που αναφέρεται στον αρχιμανδρίτη π. Ιωάννη Καραμούζη, της Ιεράς Μητρόπολης Χαλκίδας, Ιστιαίας και Βορείων Σποράδων, ο οποίος, από έμπρακτη αγάπη προς τον συνάνθρωπο, προσφέρει σημαντικό έργο στη διακονία των κωφών και βαρήκοων αδελφών του (σσ.64-65).

Στη Θεματική Ενότητα 5 με τίτλο: «Η Θεία Ευχαριστία: Πηγή και κορύφωση της ζωής της Εκκλησίας» και σ' ένα κείμενο με τίτλο: «Εγώ ειμί ο άρτος της ζωής: Το αληθινό ψωμί που χαρίζει ζωή» παρατίθεται ένα απόσπασμα (σ.80) από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη. Εκεί ο Ιησούς, μετά το θαύμα του χορτασμού των πέντε χιλιάδων άρτων απευθύνεται στους Ιουδαίους και λέει, μεταξύ άλλων, ότι ο άρτος που θα δώσει Εκείνος είναι η σάρκα Του, που θα την προσφέρει για τη ζωή του κόσμου. Εδώ αναδεικνύεται η αξία της προσφοράς προς τον συνάνθρωπο, που ο ίδιος ο Ιησούς δίδαξε με το παράδειγμά Του. Λίγο παρακάτω υπάρχει ένα κείμενο με ιστορικά στοιχεία για τη Θεία Ευχαριστία όπου γίνεται αναφορά στις «Αγάπες» (σ.81), τα κοινά τραπέζια των πρώτων χριστιανών, οι οποίοι μοιράζονταν μεταξύ τους ό,τι είχε ο καθένας (κοινοκτημοσύνη).

Μελετώντας τις προσδοκώμενες επάρκειες των μαθητών στο τέλος του Β' Κύκλου (Ε', ΣΤ' τάξη) διαπιστώσαμε ότι απουσιάζει η ρητή αναφορά στη χριστιανική άσκηση. Αντί αυτού, υπάρχουν έμμεσες αναφορές σε αυτήν (μέσα από χαρακτηριστικές λέξεις και φράσεις που την περιγράφουν). Για παράδειγμα, οι μαθητές αναμένεται να προσεγγίζουν βασικές πτυχές της διδασκαλίας του Χριστού και να κρίνουν τη σημασία τους για τη δική τους προσωπική και κοινωνική ζωή, να μελετούν τα γεγονότα της πρώτης Εκκλησίας εντός της ιστορικής και κοινωνικής τους συνάφειας και να αναγνωρίζουν τα χαρακτηριστικά της μαρτυρίας, του αγώνα, της προσφοράς και της θυσίας, να γνωρίζουν τη ζωή αγίων προσώπων του Χριστιανισμού, να

---

⁴³ AMEN, πύλη εκκλησιαστικών ειδήσεων, δημοσίευση 18-3-2012

εντοπίζουν κοινά στοιχεία ανάμεσά τους και να εμπεδώνουν τα χαρακτηριστικά της αγιότητας, να συναισθάνονται τη σημασία της αποστολής και του αγώνα στη ζωή, να εμπνέονται από τις βιβλικές απαντήσεις γύρω από θεμελιώδη ζητήματα οργάνωσης και συμπεριφοράς, να συναισθάνονται και να προβληματίζονται γύρω από τις ηθικές αξίες της ζωής (αγάπη, συμπόνια, κ.ά.) και, τέλος, να αξιολογούν τη σημασία της μετάνοιας και της αλλαγής (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σσ. 59-60).

2.3 Τα αποτελέσματα της έρευνας

Συνοψίζοντας τα παραπάνω ερευνητικά δεδομένα μπορούμε να εξάγουμε ορισμένα συμπεράσματα. Καταρχήν, η έννοια *άσκηση* (με τις ομόριζές της λέξεις *ασκητισμός, ασκητικός, ασκητεύω*) απαντώνται ελάχιστα στα σχολικά εγχειρίδια ενώ η έννοια *μοναχισμός* (με τις ομόριζές της λέξεις *μοναστήρι, μοναστικός, Μονή, μονάζω, μοναχός*) συναντώνται πιο συχνά. Οι παραπάνω λέξεις ανήκουν στο πρώτο επίπεδο ανάλυσης της έρευνάς μας.

Από την ποσοτική ανάλυση των δεδομένων παρατηρούμε ότι η λέξη *άσκηση* έχει τις περισσότερες αναφορές στην Ε' τάξη (ποσοστό 50% σε σχέση με τις υπόλοιπες τάξεις). Η λέξη *μοναχισμός* απαντάται περισσότερο στην Δ' τάξη (σε ποσοστό 60%). Αυτό είναι αναμενόμενο αφού υπάρχει σχετική υποεπινότητα με θέμα τα προσκυνήματα των χριστιανών, όπου γίνονται αναφορές σε σημαντικά μοναστικά κέντρα (Άγιο Όρος, Μετέωρα, κ.ά.). Η λέξη *Άγιο Όρος* έχει τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης στην ΣΤ' τάξη (ποσοστό 52%). Ο λόγος είναι ότι υπάρχει Θεματική Ενότητα αφιερωμένη στα μνημεία και τους τόπους χριστιανικής λατρείας. Ανάμεσα σε αυτά αναφέρεται και το Άγιο Όρος. Μάλιστα αρκετές εικόνες (τοιχογραφίες, ιερά σκεύη, ναοί, κ.ά.) είναι από διάφορες Μονές του Αγίου Όρους.

Η λέξη *φιλανθρωπία* απαντάται σπάνια και κυρίως στην Ε' τάξη (σε ποσοστό 60% σε σχέση με τις υπόλοιπες τάξεις). Η λέξη *ελεημοσύνη* απαντάται ελάχιστα (μόλις τρεις αναφορές συνολικά, οι οποίες ισοκατανέμονται από μία φορά στις τρεις τελευταίες τάξεις- ποσοστό 33%). Η λέξη *νηστεία* έχει τις περισσότερες αναφορές στην Γ' Τάξη (ποσοστό 79%). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι υπάρχει Θεματική Ενότητα σχετική

με το Πάσχα, όπου τα παιδιά μαθαίνουν για την περίοδο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής και τη σημασία της νηστείας. Η λέξη *εγκράτεια* έχει τις λιγότερες αναφορές από όλες αφού συναντάται μόλις 2 φορές και μόνο στην Δ' τάξη.

Η λέξη *ταπείνωση* συναντάται κυρίως στην Δ' τάξη (σε ποσοστό 52% έναντι των υπόλοιπων τάξεων), ιδίως στην υποενοότητα που αναφέρεται στους αγίους (άνδρες και γυναίκες) της Εκκλησίας. Η λέξη *μετάνοια* απαντάται συχνά και μάλιστα κυριαρχεί στην Ε' τάξη (σε ποσοστό 82%). Ο λόγος είναι ότι υπάρχει ολόκληρη Θεματική Ενότητα με τίτλο: «Αναγνωρίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη μας» που αναφέρεται στη μετάνοια, τη συγχώρηση και τη συγγνώμη. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο συναντάται περισσότερο συχνά στην τάξη αυτή και η λέξη *συγχώρηση* (σε ποσοστό 64%).

Α/Α	Έννοιες	Συχνότητα εμφάνισης (ποσοστό %)			
		Γ' Δημοτικού	Δ' Δημοτικού	Ε' Δημοτικού	ΣΤ' Δημοτικού
1	Άσκηση	0%	40%	50%	10%
2	Μοναχισμός	12%	60%	13%	15%
3	Άγιο Όρος	0%	24%	24%	52%
4	Φιλανθρωπία	20%	0%	60%	20%
5	Ελεημοσύνη	0%	34%	33%	33%
6	Νηστεία	79%	0%	21%	0%
7	Εγκράτεια	0%	100%	0%	0%
8	Ταπείνωση	19%	52%	24%	5%
9	Μετάνοια	10%	3%	82%	5%
10	Συγχώρηση	17%	6%	64%	13%

Πίνακας 2: Συχνότητα εμφάνισης (%) των εννοιών σχετικά με τη χριστιανική άσκηση ανά τάξη

Από τις συγκεντρωτικές αναφορές των εννοιών πρώτου και δευτέρου επιπέδου που μελετήσαμε (από όλες τις τάξεις, γράφημα 1) διαπιστώνουμε ότι η πιο συχνά χρησιμοποιούμενη έννοια είναι ο μοναχισμός, σε ποσοστό 32%, ενώ οι λιγότερες αναφορές εντοπίζονται στις λέξεις ελεημοσύνη και εγκράτεια, σε ποσοστό μόλις 1% η καθεμιά. Η έννοια άσκηση απαντάται σε ποσοστό 4%. Επομένως παρατηρούμε σημαντική απόκλιση ανάμεσα στις δύο έννοιες πρώτου επιπέδου (που αποτέλεσαν τις βασικές λέξεις-κλειδιά στην ανάλυση περιεχομένου που κάναμε) ως προς τη συχνότητα εμφάνισής τους. Κατά τη γνώμη μας, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η

έννοια άσκηση είναι ίσως δύσκολη στην κατανόησή της από τους μαθητές του δημοτικού (συναντάνε την έννοια αυτή με διάφορες έννοιες στην καθημερινή τους ζωή, π.χ. σωματική άσκηση-αθλητισμός). Γι' αυτό και απαντάται κυρίως με τις ομόριζές της λέξεις (ασκητής-ασκητεύω-ασκητικός). Αντίθετα, η έννοια μοναχισμός (και οι ομόριζές της λέξεις) κατευθύνει αμέσως τους μαθητές στον χώρο των μοναστηριών και στα πρόσωπα των μοναχών (συναντάται σε όλες τις τάξεις, σε αντίθεση με τη λέξη άσκηση που απουσιάζει από την Γ' τάξη).

Σε κανένα από τα σχολικά εγχειρίδια δεν υπάρχει Θεματική Ενότητα (Θ.Ε) ή υποενότητα που να διαπραγματεύεται αποκλειστικά το θέμα της χριστιανικής άσκησης με συστηματικό και ολοκληρωμένο τρόπο. Αντίθετα, οι έννοιες πρώτου και δευτέρου επιπέδου ανάλυσης, που μελετήσαμε, εντοπίζονται διάσπαρτες σε διάφορα σημεία των βιβλίων. Σε εγχειρίδια κάποιων τάξεων υπάρχουν λέξεις που συναντώνται περισσότερο σε συγκεκριμένες Θεματικές Ενότητες (π.χ. η νηστεία στην Γ' τάξη αναφέρεται κυρίως στην Θ.Ε 7 με θέμα το Πάσχα).

Ακόμα υπάρχουν ολόκληρες Θεματικές Ενότητες που είναι αφιερωμένες σε συγκεκριμένες μορφές άσκησης (π.χ. στην Ε' τάξη η Θ.Ε 4 εστιάζεται στη μετάνοια και στη συγχώρηση). Στην περίπτωση αυτή οι έννοιες διδάσκονται πιο συστηματικά και σφαιρικά, μέσα από μια ποικιλία κειμένων (αποσπάσματα από το Γεροντικό, Ευαγγελικές Περικοπές, αποφθέγματα σημαντικών προσωπικοτήτων-όχι απαραίτητα θρησκευτικών, δραστηριότητες διαφόρων ειδών, κ.ά.). Επίσης ακολουθείται συγκεκριμένη δομή στις υποενότητες που, κατά τη γνώμη μας, συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των εννοιών (π.χ. στη Θ.Ε. 4 της Ε' τάξης οι υποενότητες παρατίθενται με τη σειρά ως εξής: 1. Όλοι κάνουμε λάθη, 2. Μετάνοια και συγχώρηση στη Βίβλο, 3. Συγγνώμη και άφεση στην παράδοση της Εκκλησίας, 4. Από τη συγχώρηση στην αγιότητα).

Για τη διδασκαλία των εννοιών που σχετίζονται με τη χριστιανική άσκηση «αξιοποιείται» διδακτικά στα σχολικά εγχειρίδια όλων των τάξεων το Πρόσωπο του Ιησού αφού Εκείνος αποτελεί Πρότυπο άσκησης: μέσα από γεγονότα από τη ζωή Του (π.χ. στο βιβλίο της Γ' τάξης η σκηνή από τη Γέννηση του Χριστού στον στάβλο, όπου προβάλλεται η έννοια της ταπείνωσης), από το Παράδειγμα Του (π.χ. στο βιβλίο της Ε' τάξης στο κείμενο που αναφέρεται στη σαρανταήμερη νηστεία του Ιησού στην

έρημο, στη συγχώρεση που έδωσε στους σταυρωτές Του και στη σκηνή που έπλυνε τα πόδια των μαθητών Του) και από τη Διδασκαλία Του. Για τον ίδιο λόγο αξιοποιούνται βίοι αγίων (π.χ. Άγιος Κοσμάς Αιτωλός, Άγιος Νικόλαος Πλανάς, κ.ά.), όπου αναδεικνύονται διάφορες μορφές άσκησης (π.χ. ελεημοσύνη, ταπεινότητα, κ.ά.). Η χρησιμοποίηση Παραβολών του Ιησού (π.χ. Του Καλού Σαμαρείτη, του Σπλαχνικού Πατέρα, του Τελώνη και του Φαρισαίου) και η ανάλυσή τους στην τάξη συμβάλλουν στην ανάδειξη ασκητικών εννοιών (π.χ. της συγχώρεσης, της μετάνοιας, κ.ά.).

Οι αναφορές στις σχετικές με τη χριστιανική άσκηση λέξεις εμφανίζονται σε μια ποικιλία κειμένων: αποσπάσματα από παιδικά βιβλία, από Ευαγγελικές Περικοπές, από την Παλαιά Διαθήκη, από Ύμνους της Εκκλησίας, από άρθρα εφημερίδων, κ.ά. Τα κείμενα αυτά, στις περισσότερες περιπτώσεις, συνοδεύονται από σχετικές εικόνες οι οποίες μπορούν να αξιοποιηθούν διδακτικά από τον εκπαιδευτικό για να γίνει γόνιμη συζήτηση με τους μαθητές (υπάρχουν κάποιες δραστηριότητες στα βιβλία για τον σκοπό αυτό). Σχετικά με τη χριστιανική άσκηση (και τις μορφές της) υπάρχουν διαφόρων ειδών δραστηριότητες στα εγχειρίδια, με τις οποίες καλούνται οι μαθητές να ασχοληθούν: βιωματικές, ομαδοσυνεργατικές, διερευνητικές, δημιουργικής έκφρασης. Όσον αφορά το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το Δημοτικό, στους γενικούς στόχους κάθε τάξης δεν υπάρχει ρητή αναφορά στη χριστιανική άσκηση. Γίνονται μόνο έμμεσες αναφορές σε αυτή, κυρίως μέσω των διαφόρων μορφών της (π.χ. σύμφωνα με τους γενικούς στόχους της Γ' τάξης, οι μαθητές αναμένεται να προσεγγίσουν αξίες του Χριστιανισμού που συμβάλλουν στην ανακαίνιση και μεταμόρφωση της ζωής και του κόσμου όπως η αγάπη, η προσφορά, η αλληλεγγύη, κ.ά.). Το ίδιο παρατηρείται και στις προσδοκώμενες επάρκειες των μαθητών στο τέλος κάθε κύκλου (Α', Β').

Από τη συνδυαστική μελέτη των σχολικών εγχειριδίων και του Αναλυτικού Προγράμματος (Α.Π) διαπιστώσαμε ότι υπάρχει αναντιστοιχία ως προς τη διάρθρωση των Θεματικών Ενοτήτων (Θ.Ε) στις Ε', ΣΤ' τάξεις (π.χ. στην Ε' τάξη στο σχολικό εγχειρίδιο η Θ.Ε.1 αναφέρεται στους Προφήτες της Βίβλου ενώ στο Α.Π η αντίστοιχη Θ.Ε αναφέρεται στον Χριστό και τους μαθητές Του. Επίσης στην ΣΤ' τάξη στο σχολικό εγχειρίδιο η Θ.Ε 4 αναφέρεται στα κείμενα της Καινής Διαθήκης ενώ στο Α.Π η

αντίστοιχη ενότητα αναφέρεται στη Θεία Ευχαριστία). Αυτή η αναντιστοιχία θεωρούμε πως δυσχεραίνει σε κάποιο βαθμό το έργο του εκπαιδευτικού.

Τέλος, από την ανάλυση περιεχομένου που κάναμε διαπιστώσαμε πως η έννοια της άσκησης δηλώνεται υπόρρητα σε αρκετά σημεία των εγχειριδίων. Οι έμμεσες αναφορές που εντοπίσαμε (χωρίς να επικεντρωνόμαστε στις λέξεις πρώτου και δευτέρου επιπέδου που χρησιμοποιήσαμε για την κωδικοποίησή μας) είναι οι εξής: η αγάπη (η έμπρακτη και χωρίς όρια προς τον πλησίον), η προσφορά, η έμπρακτη αλληλεγγύη, η ακτημοσύνη, η προσευχή και το πρόσωπο της Παναγίας (σύμφωνα με τον Μητροπολίτη Ιερόθεο (2021, σσ. 517,528), η Θεοτόκος θεωρείται πρότυπο μοναχικής ζωής και είναι Εκείνη που έδειξε τη μέθοδο του ησυχασμού και της θεώσεως). Μάλιστα για τις δύο τελευταίες έμμεσες αναφορές αφιερώνονται ολόκληρες Θεματικές Ενότητες που τις προσεγγίζουν με συστηματικό τρόπο (στη Δ' τάξη η Θ.Ε 1 με τίτλο: «Όταν οι άνθρωποι προσεύχονται» και η Θ.Ε 2 με τίτλο: «Παναγία, η Μητέρα του Χριστού»).

3. Η διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στο Δημοτικό Σχολείο- διδακτική παρέμβαση

3.1 Το διδακτικό σενάριο για τη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης

3.1.1 Περίληψη

Η συγκεκριμένη διδακτική παρέμβαση στηρίχθηκε σε ένα εκπαιδευτικό σενάριο που εκπονήσαμε στα πλαίσια του μαθήματος «Φιλοσοφικές και ψυχοπαιδαγωγικές τάσεις της σύγχρονης σχολικής Θρησκευτικής Αγωγής», του Π.Μ.Σ. «Κοινωνική Θεολογία και Επιστήμες του Ανθρώπου», του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας του Ε.Κ.Π.Α με διδάσκουσα την Επίκουρη Καθηγήτρια κυρία Ιωάννα Κομνηνού. Ο τίτλος του σεναρίου αυτού ήταν: «Διδάσκοντας για τον ναό. Μια μελέτη περίπτωσης για τον Ιερό Ναό Αγίας Παρασκευής Χαλκίδας». Η δομή του ακολουθεί τα σενάρια που έχουν καταγραφεί ως εφαρμογές σε Πρότυπα και Πειραματικά Σχολεία (Κομνηνού, 2018). Το παρόν εκπαιδευτικό σενάριο έχει ως θεματικό αντικείμενο τη χριστιανική άσκηση. Η ανάγκη που επιδιώκει να θεραπεύσει είναι η διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στο δημοτικό σχολείο μέσα από το μάθημα των Θρησκευτικών. Απευθύνεται σε μαθητές της Ε΄ τάξης και η εκτιμώμενη διάρκειά του είναι 10 διδακτικές ώρες. Ως μελέτη περίπτωσης πήραμε έναν τοπικό άγιο της Εύβοιας, τον Άγιο Ιάκωβο Τσαλίκη. Βασικός σκοπός της παρούσας διδακτικής παρέμβασης είναι οι μαθητές να προσεγγίσουν με βιωματικό τρόπο την έννοια της χριστιανικής άσκησης μέσα από τη ζωή και τη διδασκαλία του Γέροντα Ιακώβου. Η μεθοδολογία που ακολουθείται στηρίζεται στις αρχές του δομισμού (κονστρουκτιβισμού) και στην κριτική προσέγγιση.

3.1.2 Η ανάγκη- Η φιλοσοφία της διδακτικής παρέμβασης

Η ανάγκη στην οποία φιλοδοξεί να ανταποκριθεί η παρούσα διδακτική παρέμβαση αφορά τη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Επειδή το εκπαιδευτικό σενάριο επρόκειτο να εφαρμοστεί σε δημοτικό σχολείο της Χαλκίδας, επιλέξαμε να αξιοποιήσουμε διδακτικά, ως μελέτη περίπτωσης, τον βίο, τη διδασκαλία και το έργο ενός τοπικού αγίου της Εύβοιας, του Γέροντος Ιακώβου Τσαλίκη. Πρόκειται για έναν άγιο ο οποίος, από τη σχολική του ακόμα ηλικία, έδειξε την αγάπη του για την εκκλησιαστική ζωή. Όλος του ο βίος ήταν υπόδειγμα

χριστιανικής άσκησης αφού καλλιέργησε τις «σημαντικότερες» μορφές της όπως τη φιλανθρωπία, την ελεημοσύνη, τη νηστεία, την εγκράτεια και την αγάπη.

Το εκπαιδευτικό σενάριο που αναπτύσσουμε παρακάτω εναρμονίζεται με τη φιλοσοφία του Αναλυτικού Προγράμματος διαδικασίας, πάνω στο οποίο στηρίζεται το νέο Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα των Θρησκευτικών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τον Stenhouse (όπως αναφέρεται στην Κομνηνού, 2018, σ.54), το Αναλυτικό Πρόγραμμα που βασίζεται στη διαδικασία ορίζεται ως μία απόπειρα συνάντησης των αρχών και χαρακτηριστικών μιας εκπαιδευτικής πρότασης σε μια φόρμα που να είναι ανοιχτή στην κριτική έρευνα και αποτελεσματικά μεταφράσιμη στην πράξη. Συνοπτικά, τα βασικά χαρακτηριστικά ενός Προγράμματος Σπουδών διαδικασίας είναι η πρακτική εφαρμογή των επιδιωκόμενων σχολικών γνώσεων και δεξιοτήτων στην καθημερινή ζωή των μαθητών, η οργάνωση των περιεχομένων γύρω από θέματα και ζητήματα σχετικά με τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών, η δημιουργία εμπειριών μάθησης που να έχουν προσωπικό νόημα για τα παιδιά και η εμπλοκή των μαθητών σε συμμετοχικές και ομαδοσυνεργατικές δραστηριότητες ούτως ώστε αυτοί να γίνουν κριτικά σκεπτόμενα άτομα και φορείς μετασχηματισμού (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σσ. 37-38).

Γενικός σκοπός της παρούσας διδακτικής παρέμβασης είναι τα παιδιά να προσεγγίσουν πολύπλευρα και με βιωματικό τρόπο την έννοια της χριστιανικής άσκησης. Θεωρούμε ότι ο παραπάνω σκοπός υπηρετείται καλύτερα μέσα από μια μελέτη περίπτωσης: τον βίο και τη διδασκαλία του Όσιου Ιάκωβου Τσαλίκη. Το πλαίσιο αυτό συμβαδίζει με τους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς του νέου Προγράμματος Σπουδών για το μάθημα των Θρησκευτικών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης όπου, μεταξύ άλλων, επιδιώκεται η διερεύνηση πτυχών και όψεων της τοπικής θρησκευτικής ιστορίας και παράδοσης, με στόχο τη γνώση, τη διαφύλαξη και την ανανέωση της τοπικής πολιτισμικής κληρονομιάς (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2014, σ. 20). Ακόμα επιδιώκεται ο προβληματισμός και η έμπρακτη ευαισθητοποίηση απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα της εποχής καθώς επίσης και η ανάπτυξη οικολογικής συνείδησης, όπως και η διαφύλαξη του φυσικού περιβάλλοντος (Υπουργείο

Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 4).⁴⁴

Σο παρόν εκπαιδευτικό σενάριο επιχειρείται μια προσαρμογή στις νέες απαιτήσεις του μαθήματος των Θρησκευτικών του Δημοτικού, σύμφωνα με τις οποίες «το μάθημα οφείλει να αξιοποιεί τα ενδιαφέροντα, τις προσλαμβάνουσες έννοιες, παραστάσεις και εικόνες των παιδιών, να έχει παιγνιώδη και συμμετοχικό χαρακτήρα και να αφουγκράζεται τα ερωτήματα αυτής της κρίσιμης ηλικίας...» (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 5). Επειδή είναι σχεδιασμένο για να εφαρμοστεί στην Ε΄ τάξη, έγινε προσπάθεια να αξιοποιηθούν βασικά στοιχεία της προεφηβικής ηλικίας, όπως η κατανόηση του χρόνου, της ευθύνης, η σημασία των σχέσεων και των κανόνων, η αίσθηση του χώρου κ.ά.. Επίσης η διδακτική παρέμβαση εναρμονίζεται με τον βασικό σκοπό του μαθήματος των Θρησκευτικών στον Β΄ κύκλο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (Ε΄-ΣΤ΄ τάξη), σύμφωνα με τον οποίο οι μαθητές προσεγγίζουν και κατανοούν βασικές όψεις του κόσμου της θρησκείας: ιερά κείμενα, ιδεοτυπικές μορφές ή αγιολογικά-ανθρωπολογικά πρότυπα, αποτυπώσεις, μνημεία και πραγματώσεις (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 40). Στα πλαίσια του παραπάνω σκοπού αξιοποιείται διδακτικά, ως μελέτη περίπτωσης, ένας τοπικός άγιος, ο Όσιος Ιάκωβος Τσαλίκης.

Ειδικότερα, το σενάριο εναρμονίζεται με τους γενικούς στόχους της Ε΄ τάξης όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρεται πως οι μαθητές θα πρέπει να εμβαθύνουν σε όψεις της διδασκαλίας του Ιησού Χριστού (αγάπη προς τους εχθρούς, ελεημοσύνη, συγχώρηση, χάρη και νόμος, μετάνοια κ.ά.) συνδέοντάς τες με προσωπικές τους εμπειρίες και βιώματα. Ακόμα θα πρέπει να βελτιώσουν τις ικανότητές τους για εύρεση, παρουσίαση και επεξεργασία πληροφοριών, προβληματισμό, διάλογο, συνεργασία και δημιουργική έκφραση γύρω από τα θρησκευτικά ζητήματα

---

⁴⁴ Ο χριστιανικός ασκητισμός, μέσω της ελεημοσύνης και της φιλανθρωπίας, αποτελεί έμπρακτη ευαισθητοποίηση απέναντι στα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα. Ο Όσιος Ιάκωβος Τσαλίκης διακρίθηκε ιδιαίτερα σε αυτές τις μορφές άσκησης ενώ παράλληλα επέδειξε μεγάλη αγάπη και φροντίδα για το φυσικό περιβάλλον (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σσ. 77-79, 95)

(Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2017, σ. 41).

Από την αναζήτηση που πραγματοποιήσαμε στο διαδίκτυο δεν εντοπίσαμε κάποια διδακτική παρέμβαση που να πραγματεύεται αποκλειστικά τη χριστιανική άσκηση στο δημοτικό σχολείο. Υπάρχει εκπαιδευτικό σενάριο για τον μοναχισμό το οποίο είναι αναρτημένο στην Πλατφόρμα Ψηφιακών Διδακτικών Σεναρίων ΑΙΣΩΠΟΣ και απευθύνεται σε μαθητές της Γ' Γυμνασίου⁴⁵. Επίσης εντοπίσαμε μια αναφορά πάνω στην κατανόηση εννοιών της μοναχικής ζωής στο εκπαιδευτικό σενάριο που συνέγραψαν οι Μιχαήλ Αλέξανδρος και Κουκλατζίδου Μαρία με τίτλο: «Παιδικά χαμόγελα στο Περιβόλι της Παναγίας», το οποίο απευθύνεται σε μαθητές της Δ' τάξης (Ομάδα διδασκόντων, 2017, σσ. 29-57). Η προστιθέμενη αξία επομένως του εκπαιδευτικού σεναρίου, που δημιουργήσαμε, είναι ότι επιχειρεί να καλύψει το κενό που υπάρχει στη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Στην παρούσα διδακτική παρέμβαση αξιοποιήθηκαν οι νέες τεχνολογίες μέσω προβολής βίντεο στον διαδραστικό πίνακα της τάξης για τη ζωή, το έργο και τη διδασκαλία του Γέροντος Ιάκωβου Τσαλίκη. Επιπρόσθετα, αξιοποιήθηκε το βίωμα των παιδιών μέσα από την πραγματοποίηση εκπαιδευτικής επίσκεψης στον Ιερό Ναό Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Χαλκίδας. Εκεί ο Εφημέριος του ναού συζήτησε με τους μαθητές για το νόημα της χριστιανικής άσκησης και τις επιμέρους μορφές της (ελεημοσύνη, φιλανθρωπία, νηστεία, εγκράτεια) καθώς και πώς εκείνοι μπορούν να βοηθήσουν στην πράξη τους συνανθρώπους τους. Πραγματοποιήθηκε, τέλος, επίσκεψη στην τάξη του αρχιμανδρίτη π.Συμεών Ηλιοδρομίτη, ο οποίος είναι υπεύθυνος του Γηροκομείου της Ιεράς Μητροπόλεως Χαλκίδας, και μίλησε στα παιδιά για τον άγιο Ιάκωβο, καθώς και για την Ιερά Μονή του Οσίου Δαβίδ (όπου ανήκει ως μοναχός).

Η παρούσα διδακτική παρέμβαση βασίζεται στη θεωρία του κονστρουκτιβισμού. Σύμφωνα με την Κομνηνού, ο κονστρουκτιβισμός συνιστά περισσότερο μια φιλοσοφική προσέγγιση της διδασκαλίας, που βάζει στο κέντρο της τον μαθητή και

---

⁴⁵ <https://aesop.iep.edu.gr/node/21875> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης 8/7/2022)

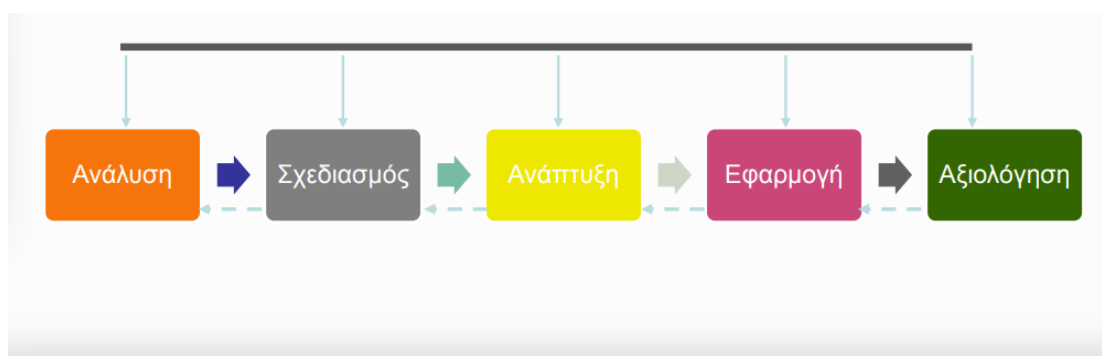
την κοινωνική διάδραση για την οικοδόμηση της νέας γνώσης. Επίσης προωθεί μια μάθηση μεστή νοημάτων. Εδώ ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι αυτός του διευκολυντή της διαδικασίας οικοδόμησης της γνώσης, διδάσκοντας πληροφορίες που να έχουν ενδιαφέρον και προσωπικό νόημα για τους μαθητές (Κομνηνού, 2018, σ. 38). Βασική του αρχή αποτελεί το γεγονός ότι οι γνώσεις κάθε ατόμου δεν είναι μία απλή καταγραφή της πραγματικότητας αλλά μια εποικοδόμηση αυτής (Οργανισμός επιμόρφωσης εκπαιδευτικών, 2007, σ. 35). Επίσης το παρόν εκπαιδευτικό σενάριο ακολουθεί την κριτική προσέγγιση, επειδή ως βασική του επιδίωξη έχει την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των μαθητών. Βασικά στοιχεία της προωθημένης αυτής μορφής σκέψης είναι η επιλογή, η ικανότητα για ακριβή, συνεπή και αντικειμενική ανάλυση και αξιολόγηση πληροφοριών, απόψεων και πηγών που στηρίζουν την επιλογή, καθώς και η βούληση για αμφισβήτηση και επανεξέταση του προσωπικού αξιολογικού συστήματος (Ματσαγγούρας, 2001, σ. 80). Βασικές δεξιότητες που αναπτύσσουν οι μαθητές με την κριτική σκέψη είναι η λογική, η αυτογνωσία, η τιμιότητα, η ευρύτητα πνεύματος, η πειθαρχία και η αποφασιστικότητα (Οικονόμου, Η κριτική σκέψη).

Οι θεωρητικές κατευθύνσεις που ακολουθεί το παρόν σενάριο διδασκαλίας συμβαδίζουν με το νέο Πρόγραμμα Σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης το οποίο, μεταξύ άλλων, δίνει έμφαση: α) στην καλλιέργεια κινήτρων για ενεργοποίηση της συμμετοχής των μαθητών, β) στην καλλιέργεια επικοινωνίας και κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, γ) στην αξιοποίηση των προηγούμενων γνώσεων και εμπειριών των μαθητών, δ) στην υποστήριξή τους για επιστημονικού και μορφωτικού χαρακτήρα κατακτήσεις, ε) στον σχεδιασμό και την οργάνωση ευκαιριών για πλούσιες εμπειρίες μάθησης. Μάλιστα στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών προτείνονται η κριτική και η κονστрукτιβιστική παιδαγωγική προσέγγιση ως εκείνες που εξυπηρετούν καλύτερα τους παιδαγωγικούς σκοπούς και τους διδακτικούς στόχους του (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σ. 104).

3.1.3 Μέθοδος

Το παρόν εκπαιδευτικό σενάριο αναπτύσσεται με βάση τις σχεδιαστικές αρχές του ADDIE process. Το συγκεκριμένο μοντέλο εκπαιδευτικού σχεδιασμού είναι μια

διαδικασία πέντε σταδίων που παρέχει μια δομική αλληλουχία για τη δημιουργία αποτελεσματικού εκπαιδευτικού υλικού. Τα στάδια αυτά είναι τα εξής: ανάλυση, σχεδιασμός, ανάπτυξη, εφαρμογή, αξιολόγηση. Ειδικότερα, στο στάδιο της ανάλυσης ορίζεται το διδακτικό πρόβλημα, αναγνωρίζονται τα χαρακτηριστικά των μαθητών (προϋπάρχουσες γνώσεις, δεξιότητες κ.ά.) και ορίζονται οι διδακτικοί στόχοι. Στο στάδιο του σχεδιασμού ορίζεται το περιεχόμενο της διδακτικής παρέμβασης και η ροή των δραστηριοτήτων, επιλέγονται ο τρόπος και τα εργαλεία αξιολόγησης ενώ επιλέγονται τα αναγκαία μέσα (υλικοτεχνική υποδομή). Στο στάδιο της ανάπτυξης δημιουργούνται οι μαθησιακές δραστηριότητες και γίνεται εφαρμογή των τεχνολογικών μέσων υποστήριξης του σεναρίου. Στο στάδιο της εφαρμογής υλοποιείται η διδακτική παρέμβαση. Τέλος, στο στάδιο της αξιολόγησης διενεργείται αξιολόγηση της πορείας (διαμορφωτική αξιολόγηση) και των αποτελεσμάτων της (τελική αξιολόγηση) (Κομνηνού, 2018, σ. 196) .

Εικόνα 1: Οι φάσεις του μοντέλου ADDIE process (Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Κομνηνού, 2020)

3.1.4 Η διδακτική παρέμβαση

Τίτλος του διδακτικού σεναρίου:

Η διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης στο δημοτικό σχολείο μέσα από μια μελέτη περίπτωσης: ο Άγιος Ιάκωβος Τσαλίκης.

Διάρκεια διδακτικού σεναρίου:

10 διδακτικές ώρες

3.1.4.1 Ένταξη του διδακτικού σεναρίου στο πρόγραμμα σπουδών/προαπαιτούμενες γνώσεις

Το παρόν εκπαιδευτικό σενάριο απευθύνεται σε μαθητές της Ε΄ δημοτικού και ανταποκρίνεται στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα των Θρησκευτικών της

υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Στο σχολικό εγχειρίδιο της Ε' τάξης υπάρχουν αναφορές σε μορφές της χριστιανικής άσκησης. Για παράδειγμα, στην 4^η Θεματική Ενότητα με τίτλο: «Αναγνωρίζοντας και διορθώνοντας τα λάθη μας» υπάρχει η έννοια της συγχώρησης και της μετάνοιας στην ασκητική παράδοση της Εκκλησίας (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, σσ. 46,48,51-54,56). Επίσης στην 5^η Θεματική Ενότητα με τίτλο: «Η Εκκλησία του Χριστού μπαίνει στην ιστορία» υπάρχουν αναφορές στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες όπου επικρατούσε η ειλικρινής αγάπη με κύριο χαρακτηριστικό της την ταπείνωση⁴⁶. Επίσης αναφέρεται η ελεημοσύνη με την έννοια της έμπρακτης προσφοράς σε όσους έχουν ανάγκη (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, σσ. 68-69).

Οι μαθητές σε προηγούμενες τάξεις έχουν έρθει σε επαφή με έννοιες που σχετίζονται με τη χριστιανική άσκηση, όπως η νηστεία, η φιλανθρωπία, η ελεημοσύνη, ο μοναχισμός, η εγκράτεια, η ταπείνωση, η μετάνοια και η συγχώρηση.

3.1.4.2 Ομάδα στόχος

Η ομάδα στόχος είναι μαθητές της Ε2 τάξης, ηλικίας 10 ετών, και των δύο φύλων, που φοιτούν στο 9^ο Δημοτικό Σχολείο Χαλκίδας και προέρχονται από ένα αστικό περιβάλλον. Πρόκειται για ένα 12/θεσιο σχολείο από τα πολυπληθέστερα σε αριθμό παιδιών της πόλης. Βρίσκεται σε μία περιοχή όπου διαμένουν οικογένειες με μέσο-υψηλό οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο. Το συγκεκριμένο σχολείο συνορεύει με τον ναό της περιοχής (Ιερός Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου). Έτσι, συχνά πραγματοποιούνται εκεί εκπαιδευτικές επισκέψεις από όλες τις τάξεις του σχολείου, είτε στα πλαίσια του εκκλησιασμού των μαθητών (π.χ. λίγο πριν τις διακοπές των Χριστουγέννων και του Πάσχα, όταν φιλοξενούνται στον ναό ιερά λείψανα αγίων από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, κ.ά.) είτε προγραμμάτων project σχετικά με τον χριστιανικό ναό. Επίσης αρκετά παιδιά συμμετέχουν εξωσχολικά στις δραστηριότητες του ναού (π.χ. κατηχητικά σχολεία, κυριακάτικες Θείες Λειτουργίες,

---

⁴⁶ Στο σημείο αυτό διαφαίνεται η αγάπη με την χριστιανική- ασκητική της έννοια εφόσον εμπεριέχει την έννοια της ταπείνωσης η οποία είναι θεμελιώδης διάσταση του ασκητισμού. Ο Άγιος Ιάκωβος Τσαλίκης έλεγε χαρακτηριστικά ότι πρέπει να έχουμε υπακοή, ταπείνωση και αγάπη στην ψυχή μας αφού χωρίς αγάπη δεν μπορούμε να σωθούμε (Ένας σύγχρονος άγιος. Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος, 2018, σ. 152)

περιφορά Επιταφίου, άλλες εορτές και εκδηλώσεις κ.ά.). Με άλλα λόγια, οι μαθητές του σχολείου έχουν πλούσιες θρησκευτικές εμπειρίες. Το σύνολο των μαθητών της τάξης είναι 19 παιδιά από τα οποία 9 αγόρια και 10 κορίτσια. Η πλειοψηφία των μαθητών είναι Έλληνες ενώ υπάρχουν και από άλλες χώρες (Αλβανία) 4 παιδιά. Στην τάξη επίσης υπάρχει και ένας μαθητής με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (είναι τυφλός) και για τον λόγο αυτό βρίσκεται σε καθημερινή βάση εκπαιδευτικός παράλληλης στήριξης που κάθεται μαζί του και τον βοηθάει.

3.1.4.3 Σκοπός του διδακτικού σεναρίου

Βασικός σκοπός της παρούσας διδακτικής παρέμβασης είναι η πολύπλευρη και με βιωματικό τρόπο προσέγγιση της έννοιας της χριστιανικής άσκησης με έμφαση σε ορισμένες βασικές μορφές της, όπως είναι η φιλανθρωπία, η ελεημοσύνη, η νηστεία και η εγκράτεια. Η προσέγγιση αυτή γίνεται με τη διδακτική αξιοποίηση μιας μελέτης περίπτωσης: του βίου, της διδασκαλίας και του γενικότερου έργου του Άγιου Ιάκωβου Τσαλίκη.

3.1.4.4 Στόχοι του διδακτικού σεναρίου

Για τους διδακτικούς στόχους του σεναρίου εφαρμόστηκε μια γνωστή και αναγνωρίσιμη ταξινόμια όπως αυτή του Bloom αναθεωρημένη από τους Anderson&Krathwohl. Σύμφωνα με τον Bloom, οι εκπαιδευτικοί στόχοι διακρίνονται σε τρεις τομείς: α) τον γνωστικό που αφορά τις διεργασίες της γνώσης, β) τον συναισθηματικό που αφορά τις στάσεις και γ) τον ψυχοκινητικό που αφορά τις δεξιότητες (Οικονόμου, Εκπαιδευτικοί στόχοι: Ταξινόμια Bloom, χ.χ.). Η χρήση μιας αναγνωρίσιμης ταξινόμιας κρίθηκε αναγκαία για τον ακριβή σχεδιασμό του σεναρίου.

Οι στόχοι που τέθηκαν για την παρούσα διδακτική παρέμβαση είναι οι εξής:

A) Γνωστικός τομέας. Οι μαθητές να είναι ικανοί να:

- 1) Αναπαράγουν τα σημαντικότερα στοιχεία από τον βίο του Οσίου Ιάκωβου Τσαλίκη.
- 2) Συνοψίζουν τις βασικότερες μορφές άσκησης στις οποίες διακρίθηκε ο άγιος (π.χ. νηστεία, ελεημοσύνη, εγκράτεια, κ.ά.).
- 3) Εξηγούν την έννοια της χριστιανικής άσκησης.

4) Αναγνωρίζουν βασικές μορφές της χριστιανικής άσκησης (φιλανθρωπία, ελεημοσύνη, νηστεία, εγκράτεια, αγάπη).

5) Συνδέουν τις παραπάνω μορφές χριστιανικής άσκησης με προβλήματα και καταστάσεις της σύγχρονης ζωής.

6) Διατυπώνουν προηγούμενες γνώσεις και εμπειρίες, που τυχόν έχουν, πάνω στο υπό διερεύνηση θέμα.

B) Τομέας στάσεων. Οι μαθητές να είναι ικανοί να:

1) Αισθάνονται αγάπη και σεβασμό απέναντι στον συνάνθρωπο και ιδιαίτερα σε όσους έχουν ανάγκη.

2) Αποδέχονται τη χριστιανική άσκηση ως τρόπο ζωής, που βοηθάει τον άνθρωπο να αντιμετωπίσει τις σύγχρονες προκλήσεις της εποχής και να έρθει πιο κοντά στον Θεό.

3) Αντιπαραβάλλουν τον σύγχρονο καταναλωτικό και ευδαιμονιστικό τρόπο ζωής με το πνεύμα της χριστιανικής άσκησης.

4) Συζητούν για τα σημαντικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος άνθρωπος.

5) Οργανώνουν δράσεις φιλανθρωπίας και ελεημοσύνης.

6) Δικαιολογούν τη σημασία του γεγονότος ότι ένας τόσο σπουδαίος άγιος έζησε και έδρασε στον τόπο τους.

7) Συνεργάζονται για την επιτυχία του σεναρίου.

Γ) Τομέας δεξιοτήτων. Οι μαθητές να είναι ικανοί να:

1) Παράγουν ένα έργο της αρεσκείας τους (κείμενο, ποίημα, παρουσίαση μέσω ηλεκτρονικού υπολογιστή, κ.ά.) σχετικά με τον Άγιο Ιάκωβο.

2) Εφαρμόζουν στοιχεία από τη χριστιανική άσκηση στην προσωπική τους ζωή.

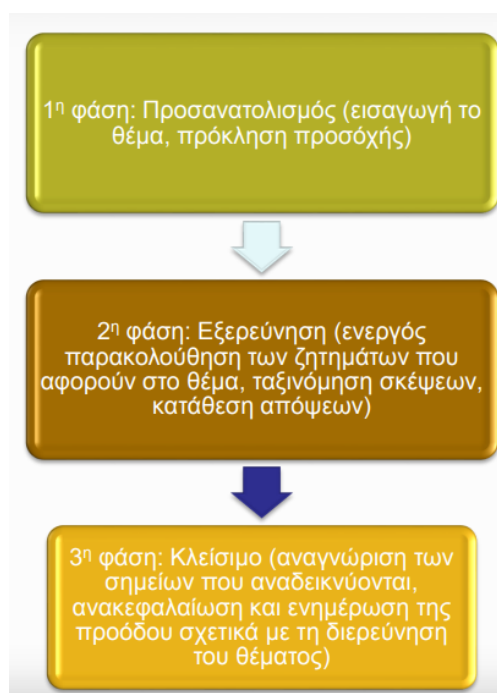
3) Κρίνουν στοιχεία από τη διδασκαλία του Γέροντα με βάση προσωπικές μαρτυρίες πιστών που τον έζησαν από κοντά.

4) Χρησιμοποιούν αποτελεσματικά τις Νέες Τεχνολογίες.

5) Κρίνουν την επιτυχία του εκπαιδευτικού σεναρίου μέσα από διαδικασίες αυτοαξιολόγησης.

3.1.4.5 Μοντέλο διδασκαλίας

Ένα διδακτικό μοντέλο περιλαμβάνει όλες εκείνες τις διδακτικές στρατηγικές που σχηματοποιούν τις θεωρητικές αρχές, έχουν τη μορφή διδακτικής πορείας και μπορούν να (επανα)χρησιμοποιηθούν σε ποικίλες περιστάσεις. Για την οργάνωση της παρούσας διδακτικής παρέμβασης αξιοποιήθηκε κυρίως το μοντέλο συζητήσεων (discussion model) των Eggen & Kauchak. Το συγκεκριμένο μοντέλο αποσκοπεί στο να βοηθήσει τους μαθητές να μοιράζονται σκέψεις και απόψεις, καθώς επίσης και να εμπλέκονται σε ανώτατου επιπέδου διεργασίες σκέψης (Κομνηνού, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, 2020). Έτσι οι μαθητές ενθαρρύνονται να σκέπτονται σε βάθος ένα θέμα και να αναπτύσσουν δεξιότητες σκέψης. Το μοντέλο αυτό αποτελείται από τρεις φάσεις, οι οποίες αποδίδονται σχηματικά παρακάτω.

Εικόνα 2: Μοντέλο συζητήσεων (discussion model) των Eggen & Kauchak (Κομνηνού, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, 2020)

Για τις ανάγκες του σεναρίου εφαρμόζεται μία ποικιλία τεχνικών διδασκαλίας, οι σημαντικότερες από τις οποίες είναι οι εξής:

α) Ιδεοθύελλα. Αποτελεί μια δοκιμασμένη διαλογική τεχνική που βοηθάει στην προσέγγιση και την ερμηνεία ενός κειμένου ή μιας κατάστασης (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σ. 116). Με τον καταιγισμό ιδεών επιδιώκεται αφενός να ασχοληθεί η τάξη και να προετοιμαστεί

για το βασικό θέμα του σεναρίου, αφετέρου να σχηματίσει ο εκπαιδευτικός μια εικόνα σχετικά με το τι γνωρίζουν οι μαθητές για το κεντρικό θέμα.

β) εκπαιδευτική επίσκεψη. Αποτελεί μία σημαντική πηγή μάθησης αφού τα παιδιά αντλούν πολύτιμες εμπειρίες από τον χώρο που θα επισκεφθούν (Οργανισμός επιμόρφωσης εκπαιδευτικών, 2007, σ. 137).

γ) Σκέψου, Συζήτησε, Μοιράσου (TPS). Αποτελεί μια τεχνική συνεργατικής μάθησης που εισάγει την έννοια του «χρόνου για σκέψη και στοχασμό» στη διαδικασία της συνεργασίας. Θεωρείται θεμελιώδης τεχνική για την ανάπτυξη και την εξέλιξη της συνεργατικής τάξης (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σσ. 117-118). Η τεχνική αυτή συμβάλλει στην προώθηση θετικής αλληλεξάρτησης, στην καλλιέργεια της ατομικής ευθύνης, στη διασφάλιση ισότιμης συμμετοχής όλων των μαθητών και στην ταυτόχρονη αλληλεπίδρασή τους.

δ) Μελέτη περίπτωσης. Πρόκειται για μια τεχνική που ασχολείται με τη μελέτη μιας πραγματικής κατάστασης. Δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να παράγουν μια γενική περιγραφή των βιωμάτων, των σκέψεων και των συναισθημάτων των προσώπων και των καταστάσεων που μελετούν. Με αυτό τον τρόπο κατανοούν τις έννοιες πιο καθαρά και παραστατικά αντί για μια απλή παρουσίαση αφηρημένων αρχών και εννοιών (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σ. 126). Στο παρόν εκπαιδευτικό σενάριο επιλέξαμε ως μελέτη περίπτωσης τον Άγιο Ιάκωβο Τσαλίκη προκειμένου να διδάξουμε την έννοια της χριστιανικής άσκησης.

3.1.4.6 Πόροι-υλικοτεχνική υποδομή

Το εκπαιδευτικό σενάριο υλοποιείται στην αίθουσα διδασκαλίας, όπου υπάρχει ηλεκτρονικός υπολογιστής συνδεδεμένος με διαδραστικό πίνακα και με πρόσβαση στο διαδίκτυο. Επίσης υλοποιείται στον χώρο του Ιερού Ναού Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Χαλκίδας, όπου μεταβαίνουν οι μαθητές προκειμένου να τους μιλήσει ο εφημέριος του ναού για το νόημα της χριστιανικής άσκησης, καθώς επίσης και για να βοηθήσουν στην ετοιμασία πακέτων με είδη πρώτης ανάγκης (τρόφιμα, ρουχισμός, κ.ά.) τα οποία θα δοθούν σε άπορους ανθρώπους της περιοχής. Οι Τεχνολογίες

Πληροφορικής και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) αξιοποιούνται ως μαθησιακός πόρος κατά τη διάρκεια της μαθησιακής πορείας, όπου αυτό προβλέπεται από το σενάριο (Κομνηνού, 2018, σσ. 183-184).

Ειδικότερα χρησιμοποιείται η εφαρμογή youtube για την προβολή βίντεο. Πρόκειται για μια από τις πιο δημοφιλείς εφαρμογές του είδους, την οποία μάλιστα χρησιμοποιούμε αρκετά συχνά στην τάξη στα περισσότερα μαθήματα. Μέσω του youtube θα προβληθεί βίντεο στους μαθητές σχετικά με τον Άγιο Ιάκωβο Τσαλίκη.

Ακόμα αξιοποιείται το λογισμικό δημιουργίας συννεφόλεξου Wordart, με τη βοήθεια του οποίου θα καταγραφούν οι σκέψεις και οι απόψεις των παιδιών σχετικά με την έννοια της χριστιανικής άσκησης (τεχνική της ιδεοθύελλας). Η συγκεκριμένη εφαρμογή είναι διαδικτυακή (on line) και θα προσπελαστεί μέσω του φυλλομετρητή Google Chrome. Είναι πολύ απλή στη χρήση της ενώ οι μαθητές είναι εξοικειωμένοι με αυτήν αφού τη χρησιμοποιούμε συχνά στην τάξη.

Τέλος, χρησιμοποιείται η εφαρμογή Google Earth με την οποία τα παιδιά θα περιηγηθούν στα μέρη που έζησε και έδρασε ο άγιος (με ιδιαίτερη αναφορά στην Ιερά Μονή του Οσίου Δαυίδ στη Βόρεια Εύβοια, στην οποία ήταν μοναχός ,αρχικά, και στη συνέχεια ηγούμενος, ενώ εκεί βρίσκεται και ο τάφος του). Και αυτό το λογισμικό είναι on line και επομένως θα προσπελαστεί μέσω του φυλλομετρητή Google Chrome, ενώ οι μαθητές είναι εξοικειωμένοι με αυτό αφού το χρησιμοποιούμε κατά τη διδασκαλία του μαθήματος της Γεωγραφίας.

3.1.4.7 Προϋποθέσεις υλοποίησης του σεναρίου-δυσκολίες

Προϋποθέσεις υλοποίησης του σεναρίου είναι η εξοικείωση των εκπαιδευτικών και των μαθητών με την ομαδοσυνεργατική μέθοδο όπως επίσης και με τη χρήση ΤΠΕ (Κομνηνού, 2018, σ. 184).

Τα παιδιά δυσκολεύονται να κατανοήσουν την έννοια της χριστιανικής άσκησης. Στις προηγούμενες τάξεις έχουν διδαχθεί αποσπασματικά ορισμένες μορφές του ασκητισμού. Η έννοια της άσκησης απαιτεί γερές θεολογικές βάσεις προκειμένου να προσεγγιστεί στις σωστές της διαστάσεις, κάτι που είναι δύσκολο για τους μαθητές του δημοτικού να κατέχουν. Για τον λόγο αυτό επιχειρείται στο παρόν σενάριο να υλοποιηθεί με βιωματικό τρόπο και παίρνοντας ως παράδειγμα έναν συγκεκριμένο

άγιο, ο οποίος μάλιστα «ανήκει» στην τοπική Εκκλησία και έχει πρόσφατα αγιοκαταταχθεί (μόλις το 2018).

Μια άλλη δυσκολία για την υλοποίηση τέτοιου είδους εκπαιδευτικών σεναρίων είναι η έλλειψη διδακτικού χρόνου αφού το μάθημα των Θρησκευτικών διδάσκεται μονάχα μία ώρα την εβδομάδα. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να αναζητηθούν εναλλακτικοί τρόποι για την εξεύρεση των απαιτούμενων διδακτικών ωρών⁴⁷.

3.1.4.8 Ανάπτυξη του σεναρίου

Α' φάση: εισαγωγή-προβληματισμός των μαθητών (2 διδακτικές ώρες)

Στην αρχή ενημερώσαμε τους μαθητές για το εκπαιδευτικό σενάριο με το οποίο επρόκειτο να ασχοληθούμε. Ειδικότερα, τους πληροφορήσαμε πως θα διαπραγματευθούμε ένα βασικό θέμα για τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό, την έννοια της χριστιανικής άσκησης και για τον λόγο αυτό θα μελετήσουμε έναν νέο άγιο της Εκκλησίας μας, ο οποίος μάλιστα έζησε και έδρασε στην Εύβοια, τον Γέροντα Ιάκωβο Τσαλίκη. Επίσης τους ενημερώσαμε για τον σκοπό, τους στόχους και τη χρονική διάρκεια του σεναρίου. Με αυτό τον τρόπο εισαγάγαμε τα παιδιά ομαλά στο υπό διερεύνηση θέμα.

Έπειτα προβάλαμε στον διαδραστικό πίνακα της τάξης αποσπάσματα από το ντοκιμαντέρ με τίτλο: «Γέρων Ιάκωβος Τσαλίκης 1920-1991)», παραγωγής 1998 το οποίο είναι αναρτημένο στην εφαρμογή youtube (<https://www.youtube.com/watch?v=W TzV10dRxk>). Στο ντοκιμαντέρ αυτό περιγράφεται ο βίος του αγίου, ακούγονται μαρτυρίες ανθρώπων που τον έζησαν από κοντά ενώ παρουσιάζονται σκηνές από τα μέρη στα οποία έζησε και έδρασε. Το παραπάνω βίντεο λειτούργησε σαν ερέθισμα στους μαθητές για το θέμα με το οποίο θα ασχοληθούν. Η δραστηριότητα αυτή ανταποκρίνεται στους στόχους Α-1, Α-2 και Γ-3, τους οποίους έχουμε θέσει γι' αυτή τη διδακτική παρέμβαση.

---

⁴⁷ Από το σχολικό έτος 2021-2022 έχει εισαχθεί σε όλες τις τάξεις του Δημοτικού το καινοτόμο πρόγραμμα των Εργαστηρίων Δεξιότητων, το οποίο αντικατέστησε τις ώρες της Ευέλικτης Ζώνης. Σε αντίθεση με την τελευταία, τα Εργαστήρια Δεξιότητων είναι αρκετά «αυστηρά» ως προς τον χρονικό προγραμματισμό και τα θέματα που διαπραγματεύονται. Επομένως δεν υπάρχει τόσο μεγάλη ευχέρεια στο να αξιοποιούνται ώρες από αυτά για την πραγματοποίηση άλλων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, όπως π.χ. της εφαρμογής του παρόντος εκπαιδευτικού σεναρίου.

Στη συνέχεια, αξιοποιώντας την τεχνική της ιδεοθύελλας (brainstorming) ζητήσαμε από τα παιδιά, με βάση τα όσα είδαν και άκουσαν στο ντοκιμαντέρ, να αναφέρουν σκέψεις και ιδέες πάνω στη φράση «Άγιος Ιάκωβος Τσαλίκης», την οποία σημειώσαμε με έντονα γράμματα στον πίνακα. Με τη βοήθεια της εφαρμογής Wordart (<https://wordart.com>) καταγράψαμε όλες τις λέξεις που είπαν οι μαθητές χωρίς να τις σχολιάσουμε. Μέσα από γόνιμο διάλογο έγινε ένα πρώτο ξεκαθάρισμα της «θύελλας ιδεών» και επιχειρήθηκε να εντοπιστούν οι ομοιότητες και οι αντιθέσεις στις ιδέες που είχαν καταγραφεί. Στο τέλος καταλήξαμε στις ιδέες των μαθητών που κυριάρχησαν στη συζήτηση και που θα αποτελέσουν τους άξονες διαπραγμάτευσης του θέματος (λέξεις που χαρακτηρίζουν τον άγιο και σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τη χριστιανική άσκηση, π.χ. ελεημοσύνη, νηστεία, φιλανθρωπία, εγκράτεια, κ.ά.). Στη φάση αυτή επίσης διερευνήθηκαν τυχόν προηγούμενες γνώσεις και εμπειρίες των μαθητών πάνω στην κεντρική έννοια του σεναρίου (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σ. 116). Η δραστηριότητα αυτή ανταποκρίνεται στον στόχο Α-6.

Β' φάση: Επεξεργασία κειμένου για τη ζωή και το έργο του Γέροντα Ιάκωβου Τσαλίκη (1 διδακτική ώρα)

Μοιράσαμε στους μαθητές μία φωτοτυπία με τον βίο του Άγιου Ιάκωβου. Το κείμενο το είχαμε διασκευάσει κατάλληλα από το παιδικό βιβλίο της Άννας Ιακώβου με τίτλο: «Ήταν κάποτε παιδιά. Ο άγιος Γέροντας Ιάκωβος Τσαλίκης» (Ιακώβου, 2017, σσ. 29-37). Συγχρόνως τους μοιράσαμε από ένα φύλλο δραστηριοτήτων. Αφού οι μαθητές διάβασαν το κείμενο, και με βάση όσα μπόρεσαν να ανακαλέσουν στη μνήμη τους από το βίντεο που παρακολούθησαν στην προηγούμενη φάση, κλήθηκαν να απαντήσουν στις δραστηριότητες. Εμείς παρεμβαίναμε κάθε φορά που αυτοί χρειάζονταν τη βοήθειά μας. Ακολούθησε συζήτηση των απαντήσεων στην τάξη. Στο τέλος τα παιδιά κλήθηκαν να εντοπίσουν τα μέρη όπου έζησε και έδρασε ο άγιος με τη βοήθεια της εφαρμογής Google Earth και να περιηγηθούν εικονικά σε αυτά. Η συγκεκριμένη δραστηριότητα ανταποκρίνεται στους στόχους Α-1, Β-7, Γ-4.

Γ' φάση: εκπαιδευτική επίσκεψη στον ναό (3 διδακτικές ώρες)

Ακολούθησε η πραγματοποίηση εκπαιδευτικής επίσκεψης στον Ιερό Ναό Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, ο οποίος συνορεύει με το σχολείο μας. Εκεί ο εφημέριος μίλησε στα παιδιά για τη σημασία της χριστιανικής άσκησης, συνδέοντάς

την με τον βίο του Αγίου Ιακώβου. Επίσης μας μίλησε για το σημαντικό φιλανθρωπικό έργο που επιτελεί η ενορία με στόχο την ανακούφιση όσων έχουν ανάγκη. Στη συνέχεια παρουσίασε στους μαθητές τα είδη πρώτης ανάγκης που συλλέγονται στον ναό για το καθημερινό συσσίτιο και τους πληροφόρησε για το πώς μπορούν οι ίδιοι να βοηθήσουν (τους μοίρασε σχετικό ενημερωτικό φυλλάδιο). Δυστυχώς, λόγω των περιορισμών που είχαν επιβληθεί ενάντια στη διασπορά του κορωνοϊού δεν κατέστη δυνατόν να μεταβούμε στην αίθουσα του συσσιτίου προκειμένου να βοηθήσουμε στη συσκευασία των πακέτων με τρόφιμα, τα οποία θα επιδίδονταν στη συνέχεια σε οικογένειες που είχαν ανάγκη. Τέλος ο ιερέας μίλησε στα παιδιά για το θέμα της νηστείας. Με τη συγκεκριμένη δραστηριότητα τα παιδιά κατανόησαν βιωματικά τις έννοιες της φιλανθρωπίας, της ελεημοσύνης και της αγάπης, οι οποίες αποτελούν βασικές μορφές της χριστιανικής άσκησης. Η συγκεκριμένη δραστηριότητα ανταποκρίνεται στους στόχους Β-1, Β-2, Β-5.

Δ' φάση: Ενημέρωση για το φιλανθρωπικό έργο της Εκκλησίας -οργάνωση φιλανθρωπικής δράσης από τους μαθητές (3 ώρες)

Πριν από τη συγκεκριμένη φάση προβάλαμε στον διαδραστικό πίνακα της τάξης την ιστοσελίδα της Ιεράς Μητροπόλεως Χαλκίδας, Ιστιαίας και Βορείων Σποράδων ([Ιερά Μητρόπολη Χαλκίδος \(imchalkidos.gr\)](http://www.imchalkidos.gr)), όπου περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, η φιλανθρωπική δραστηριότητα της Μητρόπολης και τα Εκκλησιαστικά Ιδρύματα που λειτουργούν υπό την εποπτεία της. Μετά από συζήτηση στην τάξη συναποφασίσαμε να καλέσουμε στο σχολείο τον υπεύθυνο του Γηροκομείου της Ιεράς Μητροπόλεως Χαλκίδας «Ο Όσιος Ιωάννης ο Ρώσος», αρχιμανδρίτη π. Συμεών Ηλιοδρομίτη. Πράγματι, ο π. Συμεών ανταποκρίθηκε άμεσα στην πρόσκληση και μίλησε στα παιδιά αρχικά για τον βίο και την προσωπικότητα του Αγίου Ιακώβου⁴⁸. Στη συνέχεια μας ενημέρωσε για το σημαντικό έργο που επιτελείται στο Γηροκομείο (αριθμός τροφίμων που διαβιούν εκεί, δραστηριότητες που πραγματοποιούνται, κ.ά.) ενώ προβλήθηκε στον διαδραστικό πίνακα και σχετικό βίντεο⁴⁹. Ακολούθησε συζήτηση στην τάξη, όπου τα παιδιά ανέφεραν δικά τους βιώματα από περιπτώσεις ανθρώπων

⁴⁸ Ο π. Συμεών ανήκει οργανικά στην Ιερά Μονή του Οσίου Δαβίδ στην Εύβοια

⁴⁹ Το βίντεο είναι διαθέσιμο στο youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=wTvCNGw8SAU> (ημερομηνία τελευταίας προσπέλασης 9/7/2022).

που τους ζητούσαν βοήθεια και έθεσαν αρκετά ερωτήματα στον π. Συμεών, τα οποία εκείνος απάντησε με πολλή προθυμία.

Στη συνέχεια οι μαθητές ανταποκρίθηκαν στην προτροπή μας να εκφράσουν έμπρακτα την αγάπη τους προς τους ανθρώπους της τρίτης ηλικίας και έφτιαξαν ζωγραφιές, τις οποίες αποστείλαμε στο Γηροκομείο. Οι παραπάνω δραστηριότητες ανταποκρίνονται στους στόχους Β-1, Β-2, Β-5, Γ-2, Γ-3.

Ε' φάση: αξιολόγηση (1 διδακτική ώρα)

Η αξιολόγηση είναι μια διαδικασία ενσωματωμένη στο σύνολο της διδακτικής και μαθησιακής διαδρομής, αδιαχώριστη από όλες τις φάσεις της, που βοηθάει τον εκπαιδευτικό, σε κάθε στιγμή, να διαπιστώσει αν πέτυχε τους σκοπούς και τους στόχους του μαθήματος. Παρέχει όλες εκείνες τις μεθόδους και τα εργαλεία που είναι απαραίτητα ώστε εκείνος να παρατηρεί νηφάλια, να μετράει αντικειμενικά και να περιγράφει άρτια την ατομική και ομαδική πρόοδο των μαθητών του όπως επίσης και τη διαδικασία μάθησης σε όλες τις παραμέτρους της (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σ. 245). Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι η αξιολόγηση είναι ένα απαραίτητο εργαλείο διδασκαλίας.

Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης διδακτικής παρέμβασης έγινε χρήση της διαμορφωτικής αξιολόγησης. Σύμφωνα με τον Ματσαγγούρα (2011) αυτή η μορφή αξιολόγησης είναι μια σημαντική φάση που ολοκληρώνει τη διδακτική διαδικασία. Η σπουδαιότητά της οφείλεται στο γεγονός ότι πληροφορεί, παρωθεί και ανατροφοδοτεί το μαθητή κατά την πορεία της μάθησης. Από την άλλη ανατροφοδοτεί και τον εκπαιδευτικό, αφού του υποδεικνύει αν πρέπει να συνεχίσει το μάθημα, τι πρέπει να επαναλάβει, σε τι να επιμείνει, και πώς να διαμορφώσει, τελικά, τη διδακτική του προσέγγιση.

Στα πλαίσια της διαμορφωτικής αξιολόγησης του εκπαιδευτικού σεναρίου επιλέξαμε τη μέθοδο της τριγωνποίησης των δεδομένων. «Η τριγωνποίηση μπορεί να οριστεί ως η χρήση δύο ή περισσότερων μεθόδων συλλογής στοιχείων για τη μελέτη κάποιας πλευράς της ανθρώπινης συμπεριφοράς... Οι τεχνικές τριγωνποίησης στις

κοινωνικές επιστήμες επιχειρούν να σχεδιάσουν, ή να εξηγήσουν, πιο ολοκληρωμένα, τον πλούτο και την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, εξετάζοντάς την από περισσότερες οπτικές γωνίες, και το κάνουν χρησιμοποιώντας και ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα». Ιδιαίτερα στον χώρο της εκπαίδευσης, όπου η διαδικασία διδασκαλίας – μάθησης είναι σύνθετη και περίπλοκη, μια μονο-μεθοδική προσέγγιση αποδίδει περιορισμένα και, σε ορισμένες περιπτώσεις, παραπλανητικά αποτελέσματα (Cohen & Manion, 2000, σσ. 321-329). Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο προτιμάται η μέθοδος της τριγωνοποίησης των δεδομένων.

Η τριγωνοποίηση των δεδομένων έγινε με τρεις διαφορετικούς τρόπους: α) παρατήρηση της διδασκαλίας από τον εκπαιδευτικό που εκπόνησε το σενάριο μέσω συμπλήρωσης σχετικής φόρμας αξιολόγησης, β) αυτοαξιολόγηση της όλης προσπάθειας από τους μαθητές μέσω συμπλήρωσης σχετικού ερωτηματολογίου στην τάξη, γ) ετεροπαρατήρηση από την εκπαιδευτικό παράλληλης στήριξης μέσω συμπλήρωσης κατάλληλης φόρμας.

Στο τέλος κάθε παιδί ατομικά κλήθηκε να δημιουργήσει κάτι σχετικό με τον Άγιο Ιάκωβο: να αναπαραστήσει μια σκηνή από τον βίο του, που του έκανε εντύπωση, να γράψει στίχους προκειμένου να μελοποιηθούν σε τραγούδι, να γράψει ένα κείμενο με τις εντυπώσεις και τα συναισθήματά του, κ.ά. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η διαφοροποίηση της διδασκαλίας, ενώ συγχρόνως αντλούμε χρήσιμα συμπεράσματα για την επιτυχία του σεναρίου. Επίσης δημιουργήσαμε διαδραστικές ασκήσεις στην εκπαιδευτική πλατφόρμα e-class προκειμένου να γίνει αξιολόγηση των γνώσεων που κατέκτησαν οι μαθητές. Οι συγκεκριμένες ασκήσεις έχουν το πλεονέκτημα ότι παρέχουν άμεση ανατροφοδότηση σε αυτούς αφού, μετά τη συμπλήρωσή τους, εξάγονται απευθείας τα αποτελέσματα της προσπάθειάς τους. Τόσο οι ατομικές δημιουργίες των παιδιών όσο και οι διαδραστικές ασκήσεις αποτελούν μέρος της τελικής αξιολόγησης του σεναρίου.

3.1.4.9 Αποτελέσματα της αξιολόγησης του σεναρίου

Αφού ολοκληρώσαμε την εφαρμογή της διδακτικής παρέμβασης, επιχειρήσαμε να αξιολογήσουμε την αποτελεσματικότητά της. Για τον σκοπό αυτό λάβαμε υπόψη μας τρεις παραμέτρους: α) τους συμμετέχοντες μαθητές, β) την προσωπική μας παρατήρηση, γ) τον εξωτερικό εκπαιδευτικό-παρατηρητή.

Οι πηγές που συλλέξαμε τα δεδομένα μας ήταν: α) το ερωτηματολόγιο ετεροπαρατήρησης που συμπλήρωσε η εκπαιδευτικός της παράλληλης στήριξης, η οποία παρακολούθησε όλες τις φάσεις διεξαγωγής της παρέμβασης, β) τα ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν από τους μαθητές, γ) το φύλλο αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού, που υλοποίησε το σενάριο, δ) τις διαδραστικές ασκήσεις στην πλατφόρμα e-class με σκοπό να αξιολογηθούν οι γνώσεις που κατέκτησαν οι μαθητές.

Συγκεκριμένα, για τις ανάγκες της ετεροπαρατήρησης αξιοποιήθηκε ένα σταθμισμένο ερωτηματολόγιο, το οποίο χρησιμοποιείται από το Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας του ΕΚΠΑ. Χωρίζεται σε δύο μέρη, από τα οποία το πρώτο χρησιμοποιεί την πεντάβαθμη κλίμακα Likert με τις εξής διαβαθμίσεις: 1) Μη ικανοποιητική, 2) Ικανοποιητική, 3) Πολύ καλή, 4) Εξαιρετική, 5) Δεν παρατηρήθηκε/σχόλια. Τα θέματα που αξιολογήθηκαν ήταν τα εξής: το περιβάλλον μάθησης, η διαχείριση της τάξης, η ικανότητα επικοινωνίας, οι μορφές διδασκαλίας και η εμπλοκή των μαθητών, η ικανότητα ευελιξίας και ανταπόκρισης στις ανάγκες των μαθητών, η συνοχή της διδασκαλίας και η διαχείριση του διδακτικού χρόνου, η αξιολόγηση των μαθητών κατά τη διδασκαλία.

Στο δεύτερο μέρος παρατίθενται ερωτήσεις ανοικτού τύπου που αφορούν τις αλληλεπιδράσεις εκπαιδευτικού-μαθητών (και μαθητών μεταξύ τους), προβλήματα συμπεριφοράς των μαθητών, τα δυνατά και αδύνατα σημεία του μαθήματος, παρατηρήσεις-προτάσεις, κ.ά.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ερωτηματολογίων (συνδυασμός αποτελεσμάτων ερωτηματολογίου μαθητών και εκπαιδευτικού-ετεροπαρατηρητή (Κομνηνού, 2018, σ. 204)), η αλληλεπίδραση εκπαιδευτικού-μαθητών ήταν αρκετά καλή με κύρια χαρακτηριστικά τον αλληλοσεβασμό, την αγάπη, την εμπιστοσύνη και την αποδοχή με αποτέλεσμα την προαγωγή της μαθησιακής διαδικασίας. Τα ίδια τα παιδιά μεταξύ τους αντιμετώπιζαν το ένα το άλλο με ευγένεια και κατανόηση. Ο εκπαιδευτικός μετέδιδε ενθουσιασμό για τη διδακτέα ύλη ενώ και οι μαθητές, από την πλευρά τους, έδειχναν να εκτιμούν ιδιαίτερα την αξία της και να θεωρούν το μάθημα σημαντικό. Συμμετείχαν ενεργά στο μάθημα εκφράζοντας απόψεις και γνώμες (σε ποσοστό 84%) ενώ αναφέρονταν ιδιαίτερα στα σημεία που τους έκαναν εντύπωση. Οι προσδοκίες

για τη μάθηση διατηρούνταν, από κοινού από τον εκπαιδευτικό και τους μαθητές, σε υψηλό επίπεδο.

Είχαν διαμορφωθεί από τον εκπαιδευτικό σαφή και κατανοητά πρότυπα συμπεριφοράς, τα οποία ακολουθούνταν από τους μαθητές. Συγχρόνως εκείνος ήταν σε ετοιμότητα να παρακολουθεί τις μαθητικές συμπεριφορές. Σύμφωνα με την εκπαιδευτικό-ετεροπαρατηρητή, δεν παρουσιάστηκαν προβλήματα συμπεριφοράς των μαθητών κατά τη διάρκεια της διδακτικής παρέμβασης. Από τις απαντήσεις των μαθητών το 46% θεωρούσε ότι γινόταν φασαρία στην τάξη ενώ το ίδιο ποσοστό απάντησε «όχι»⁵⁰.

Χρησιμοποιήθηκε ποικιλία μορφών διδασκαλίας όπως ο μονόλογος, ο διάλογος, η επίδειξη, η ατομική και η ομαδοσυνεργατική μέθοδος. Οι ερωτήσεις που έθετε ο εκπαιδευτικός ήταν υψηλής ποιότητας, και προκαλούσαν το ενδιαφέρον των μαθητών (77% απάντησαν ότι τις κατανοούσαν) . Επίσης οι μαθητές διατύπωσαν πολλές ερωτήσεις. Ο εκπαιδευτικός κατάφερε να εμπλέξει τους περισσότερους μαθητές στη συζήτηση απευθύνοντάς τους συχνά τον λόγο (σε σχετική ερώτηση απάντησαν 54% «ναι»). Μάλιστα η συζήτηση χαρακτηριζόταν πραγματική (γνήσια) αφού ο εκπαιδευτικός παρέμβαινε μόνο όπου χρειαζόταν και άφηνε τον διάλογο να εξελιχθεί. Σε ερώτηση αν μονολογούσε, το 77% των μαθητών απάντησαν «όχι».

Σύμφωνα με την εκπαιδευτικό-ετεροπαρατηρητή, όλοι οι μαθητές ασχολούνταν ενεργά με τις δραστηριότητες του σεναρίου και εργαζόταν σε ομάδες όταν το μάθημα προσφερόταν. Σε ερώτηση εάν ο εκπαιδευτικός παρακινούσε τους μαθητές να δουλέψουν, εκείνοι απάντησαν σε ποσοστό 46% «ναι» και 46 % «όχι» ενώ σε ερώτηση εάν ήταν πρόθυμοι οι συμμαθητές τους να συνεργαστούν μαζί τους, το 58% απάντησε «δεν ξέρω» (έναντι 25% «ναι»).

Η διδασκαλία ήταν πολύ καλά σχεδιασμένη και δομημένη με πλούσιο υλικό (από το διαδίκτυο, με προσωπικές μαρτυρίες, με βιωματικό τρόπο) το οποίο ήταν κατάλληλα προσαρμοσμένο στην ηλικία των παιδιών. Επίσης ήταν οργανωμένη με τέτοιο τρόπο που αξιοποιούσε τα βιώματά τους. Σε σχετική ερώτηση αν συζητούσαν για δικές τους

---

⁵⁰ Η φασαρία που παρατηρήθηκε στην τάξη ήταν αναμενόμενη και σε λογικά πλαίσια αφού η διδακτική παρέμβαση βασιζόταν στη βιωματική μάθηση και τη συζήτηση, δεν ήταν δηλαδή ένα «τυπικό» μάθημα.

εμπειρίες για το θέμα, το 61% των μαθητών απάντησε «ναι». Σε ερώτηση αν ο εκπαιδευτικός τους ενημέρωσε για τους στόχους της διδακτικής παρέμβασης, το 69% απάντησε «ναι» ενώ σε μια άλλη ερώτηση για το εάν χρησιμοποιούσε παραδείγματα, το 92% απάντησε «ναι».

Όπου χρειαζόταν, ο εκπαιδευτικός έκανε τροποποιήσεις στο σχέδιο του μαθήματος, απαντούσε στις απορίες των μαθητών και τις εκμεταλλευόταν για να διευρύνει τη μάθησή τους. Σε ερώτηση εάν χρησιμοποιούσε τις ιδέες των μαθητών, το 69% απάντησε «ναι». Η δομή του μαθήματος ήταν πολύ συνεκτική και διευκόλυνε τον αναστοχασμό ενώ γινόταν με ικανοποιητικό ρυθμό που κάλυπτε τις ανάγκες των μαθητών.

Ο εκπαιδευτικός παρακολουθούσε ενεργά και συστηματικά την πρόοδο των μαθητών, την οποία και αξιολόγησε. Επίσης προσέφερε υψηλής ποιότητας και χρονικά σωστή ανατροφοδότηση στα παιδιά.

Ως δυνατό σημείο του εκπαιδευτικού σεναρίου αξιολογήθηκαν οι μαρτυρίες ανθρώπων που είχαν συναναστραφεί τον Άγιο Ιάκωβο (εκφράστηκαν μέσα από το ντοκιμαντέρ που παρακολούθησαν τα παιδιά). Το αδύνατο σημείο ήταν η κακή ποιότητα του ήχου σε ένα βίντεο, που παρουσίασε στην αρχή ο εκπαιδευτικός, με αποτέλεσμα να μη μπορούν οι μαθητές να το παρακολουθήσουν ικανοποιητικά. Υπήρχε όμως εναλλακτική λύση (προβλήθηκε άλλο βίντεο σχετικό με τον Άγιο Ιάκωβο) και το εμπόδιο παρακάμφθηκε.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, η διδακτική παρέμβαση κρίθηκε επιτυχημένη αφού οι μαθητές απέκτησαν γνώσεις για έναν Άγιο της περιοχής τους και άλλαξαν στάσεις και αξίες προς όφελός τους. Σε σχετική ερώτηση αν νομίζουν ότι έμαθαν πράγματα, το 92% των μαθητών απάντησε «ναι» ενώ στην ερώτηση εάν πέρασαν τελικά καλά, το 92% επίσης απάντησε «ναι».

Σύμφωνα με το φύλλο αυτοαξιολόγησης που συμπληρώσαμε, είχαμε διατυπώσει ξεκάθαρους στόχους. Ο σχεδιασμός μας ήταν αναλυτικός ενώ υπήρχαν δραστηριότητες που δεν κατέστη δυνατόν να υλοποιηθούν λόγω στενότητας χρόνου (π.χ. παιχνίδι ρόλων, τεχνική debate, κ.ά.) και γι' αυτό τον λόγο δεν τα συμπεριλάβαμε στο σενάριο. Αξιοποιήθηκαν ισόρροπα η πληροφόρηση, η βιωματική

μάθηση και η δράση ενώ οι εξηγήσεις και οι οδηγίες που δώσαμε ήταν σαφείς. Οι ερωτήσεις μας απευθύνονταν κυρίως στο συναίσθημα και την κριτική σκέψη των μαθητών ενώ εκείνοι εξέφραζαν ελεύθερα τις απόψεις τους. Χρησιμοποιήσαμε παραδείγματα από την καθημερινή ζωή ενώ αξιοποιήσαμε τις ιδέες των μαθητών για να βγάλουμε συμπεράσματα. Οι περισσότεροι μαθητές ήταν ενεργητικοί, δεσμευμένοι στη μαθησιακή διαδικασία και εργάστηκαν γι' αυτό. Κατάφεραν να εμβαθύνουν στο νόημα της χριστιανικής άσκησης μέσα από τον βίο του Αγίου Ιακώβου και τις συζητήσεις που διεξήχθησαν με τους δύο ιερωμένους που συναντήσαμε. Οι στόχοι που είχαμε θέσει επιτεύχθηκαν. Τα παιδιά έμαθαν για έναν τοπικό άγιο και για τη σημασία της χριστιανικής άσκησης στη σημερινή εποχή. Αυτό που μας δυσκόλεψε περισσότερο ήταν η έλλειψη του απαραίτητου διδακτικού χρόνου προκειμένου να υλοποιηθεί μια εκτεταμένη διδακτική παρέμβαση, όπως ήταν η δική μας, αφού τα περιθώρια για την ολοκλήρωση της διδακτέας ύλης είναι πιεστικά (Κομνηνού, 2018, σ. 204).

Το κλίμα στην τάξη ήταν καλό και οι μαθητές συνεργάστηκαν πρόθυμα για την υλοποίηση του σεναρίου. Η διάθεσή μας ήταν ενθουσιώδης και είχαμε την εντύπωση ότι επικοινωνούμε με τα παιδιά. Τους δίναμε την κατάλληλη ενθάρρυνση για να μιλήσουν όλοι και να πουν ελεύθερα την άποψή τους χωρίς τον φόβο αν θα είναι «λάθος».⁵¹

Τέλος, σημαντικά στοιχεία για την ολοκληρωμένη αξιολόγηση της διδακτικής μας παρέμβασης προέκυψαν από τα αποτελέσματα των διαδραστικών ασκήσεων στην εκπαιδευτική πλατφόρμα e class. Η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών έλυσε σωστά τις ασκήσεις οι οποίες αξιολογούσαν βασικές γνώσεις που προσέλαβαν από το εκπαιδευτικό σενάριο.

3.1.4.10 Περιορισμοί του σεναρίου-επέκταση

Στο παρόν διδακτικό σενάριο θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μια δραστηριότητα που να αξιοποιεί την τεχνική του debate. Συγκεκριμένα, θα μπορούσαν οι μαθητές

---

⁵¹ Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση μαθητή, ο οποίος αφού συμπλήρωσε το φύλλο εργασίας για τον Άγιο Ιάκωβο, ρώτησε αν ο βαθμός από το γραπτό του θα μετρήσει στη βαθμολογία τριμήνου. Φυσικά του απαντήσαμε ότι δεν έχει καμία σχέση το διδακτικό αυτό σενάριο με την όποια βαθμολογία στο μάθημα των Θρησκευτικών.

να χωριστούν με τυχαίο τρόπο σε δύο ομάδες. Η μία ομάδα θα ανέλυε τα επιχειρήματά της για τη σημασία της χριστιανικής άσκησης στη ζωή μας ενώ η άλλη θα τασσόταν εναντίον της και θα υποστήριζε τα πλεονεκτήματα του σύγχρονου καταναλωτικού και ευδαιμονιστικού τρόπου ζωής. Η αντιγνωμία (debate) είναι μια τεχνική ανταλλαγής αντίθετων απόψεων μεταξύ ομάδων ή ατόμων που τα βοηθάει να εξασκηθούν στον διάλογο, στην ανεύρεση επιχειρηματολογίας και στην τεχνική της πειθούς. Επίσης βοηθάει στη διατύπωση ακραίων απόψεων και γνώμων μέσα σε ένα ασφαλές πλαίσιο, που προσφέρει το σχολείο. Η αντιγνωμία αποτελεί μέρος της διερευνητικής διεργασίας ενός θέματος και συνοδεύεται από συμπεράσματα και συζήτηση στην τάξη (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σ. 157). Οι λόγοι που δεν χρησιμοποιήσαμε την παραπάνω τεχνική είναι αφενός η έλλειψη εμπειρίας μας πάνω στην εν λόγω τεχνική και αφετέρου το γεγονός ότι οι μαθητές δεν είναι εξοικειωμένοι στην αντιλογία. Επίσης υπήρχε η πίεση του διδακτικού χρόνου.

Θα μπορούσαμε να πραγματοποιήσουμε εκπαιδευτική επίσκεψη στην Ιερά Μονή του Οσίου Δαυίδ στη Βόρεια Εύβοια, όπου έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του ο άγιος. Εκεί τα παιδιά θα είχαν την ευκαιρία να επισκεφθούν το κελί του αγίου και να προσκυνήσουν τον τάφο του. Επίσης θα μπορούσαν να πάρουν συνέντευξη από τον Ηγούμενο της Μονής, ο οποίος έζησε από κοντά τον Γέροντα. Τέλος, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί διδακτικά το παιχνίδι ρόλων (role playing) με σκηνές από τον βίο του αγίου. Η τεχνική αυτή έχει το πλεονέκτημα ότι οι μαθητές αποκτούν τη δυνατότητα να εκφράζονται με ασφάλεια, χωρίς να εκθέτουν τον εαυτό τους, αφού καλύπτονται πίσω από τον ρόλο τους (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σ. 155). Λόγω έλλειψης χρόνου δεν συμπεριλάβαμε την τεχνική αυτή στη διδακτική παρέμβαση.

3.1.4.11 Συμπεράσματα από την υλοποίηση της διδακτικής παρέμβασης

Το παρόν εκπαιδευτικό σενάριο επιχειρεί να προσεγγίσει πολύπλευρα και με βιωματικό τρόπο την έννοια της χριστιανικής άσκησης μέσα από μια μελέτη περίπτωσης: τον Άγιο Ιάκωβο Τσαλίκη. Η διαπραγμάτευση του θέματος γίνεται με την όσο το δυνατόν ενεργότερη συμμετοχή των μαθητών και με βιωματικό τρόπο.

Αυτή η πολύπλευρη προσέγγιση της χριστιανικής άσκησης, με αποκορύφωμα την εκπαιδευτική επίσκεψη που πραγματοποιήσαμε στον Ιερό Ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Χαλκίδα και τη συζήτηση στην τάξη με τον υπεύθυνο του Εκκλησιαστικού Γηροκομείου της Ιεράς Μητρόπολης Χαλκίδας «Ο Όσιος Ιωάννης ο Ρώσσος» θεωρούμε ότι είναι το δυνατό σημείο της συγκεκριμένης διδακτικής παρέμβασης. Η προστιθέμενη αξία του σεναρίου είναι η διαπραγμάτευση, στα πλαίσια του δημοτικού σχολείου, της θεμελιώδους, για τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό, έννοιας της χριστιανικής άσκησης, μέσα από τη διδακτική αξιοποίηση ενός τοπικού αγίου, του Γέροντος Ιάκωβου Τσαλίκη.

4. Συμπεράσματα-προτάσεις

Η χριστιανική άσκηση, σε όλες τις μορφές και εκδηλώσεις της, καταλαμβάνει κεντρική θέση στην ορθόδοξη παράδοση και θεωρείται ουσιώδης διάσταση της χριστιανικής πίστης. Δίνει δυναμική στη ζωή του χριστιανού αφού μέσα από την άσκηση πηγάζει η σωτηρία του. Μέσα από αυτήν ο άνθρωπος ενώνεται με τον Θεό και τους αδελφούς του. Γι' αυτό δεν έχει σχέση με κατήφεια αλλά με χαρά. Επίσης αποτελεί κοινό στοιχείο όλων ανεξαιρέτως των χριστιανών (ιερωμένων, μοναχών και λαϊκών). Συνδέεται πολύ στενά με το Μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, το οποίο αποτελεί κορυφαία στιγμή στην εκκλησιαστική ζωή των πιστών.

Ο ορθόδοξος μοναχισμός θεωρείται η αυθεντικότερη και πληρέστερη έκφραση του ασκητικού πνεύματος της Εκκλησίας. Μάλιστα ο μοναχός αποτελεί πρότυπο άσκησης για τους πιστούς αφού μιμείται επακριβώς τις συμβουλές του Ευαγγελίου. Η συμβολή του στον πολιτισμό υπήρξε καθοριστική. Τα μοναστήρια για αρκετούς αιώνες αποτελούσαν (και αποτελούν) κέντρα πολιτιστικής δημιουργίας και επιτέλεσης παιδευτικού έργου (π.χ. μέσα από τη διάδοση γραπτών μνημείων της αρχαιότητας). Σημαντική ήταν η συμβολή του στην ιεραποστολή, στους αγώνες εναντίον των αιρέσεων και στην υπεράσπιση της Ορθοδοξίας. Η μεγαλύτερη προσφορά του μοναχισμού στον σύγχρονο κόσμο είναι ότι λειτουργεί ως αντίδοτο στην έλλειψη αγιότητας που παρατηρείται σήμερα.

Ο σύγχρονος πολιτισμός χαρακτηρίζεται ευδαιμονιστικός αφού στοχεύει στην ικανοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερων υλικών αναγκών από τα άτομα. Επομένως η ελευθερία του ανθρώπου περιορίζεται στο να αποκτήσει υλικά αγαθά. Τότε θεωρείται επιτυχημένος. Στον μεταμοντέρνο κόσμο ο άνθρωπος είναι αλλοτριωμένος από τον Θεό, τη φύση, τον συνάνθρωπο και από τον ίδιο του τον εαυτό ενώ χαρακτηρίζεται από φιλαυτία. Η ορθόδοξη άσκηση στρέφεται ενάντια στο ατομικό θέλημα. Έρχεται ως απάντηση στα προβλήματα της σύγχρονης εποχής και αποτελεί αντιπρόταση στο κυρίαρχο καταναλωτικό πνεύμα της.

Η χριστιανική παιδαγωγική ενδιαφέρεται για τη μελέτη της ανάπτυξης της ανθρώπινης οντότητας ως προσώπου όπως επίσης και για τη μελέτη του περιβάλλοντος όπου το άτομο αναπτύσσεται, δηλαδή την κοινότητα. Η χριστιανική

άσκηση δεν είναι ένα ατομικό γεγονός αλλά είναι κοινωνία και συμμετοχή στη ζωή της Εκκλησίας. Η ορθόδοξη παράδοση αποσκοπεί στο πρόσωπο και όχι στο άτομο. Το πεδίο έρευνας και μελέτης της χριστιανικής παιδαγωγικής είναι το μάθημα των Θρησκευτικών. Επομένως, μέσα από το μάθημα αυτό επιχειρούμε να διδάξουμε την άσκηση στους μαθητές.

Το ερευνητικό πρόβλημα που θέσαμε από την αρχή ήταν αν η χριστιανική άσκηση διδάσκεται συστηματικά, σφαιρικά και ολοκληρωμένα στο Δημοτικό Σχολείο ή μόνο αποσπασματικά. Για τον σκοπό αυτό μελετήσαμε τόσο το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών του Δημοτικού όσο και τα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών όλων των τάξεων. Η μέθοδος που ακολουθήσαμε ήταν αυτή της ανάλυσης περιεχομένου. Το μεθοδολογικό αυτό εργαλείο εντάσσεται στην Κριτική Επιστήμη της Αγωγής. Για τις ανάγκες της έρευνάς μας αξιοποιήσαμε τόσο την ποιοτική όσο και την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου προκειμένου να εξασφαλίσουμε αντικειμενικότητα και εγκυρότητα στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων και στην εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Επίσης εφαρμόσαμε τόσο την εννοιολογική όσο και τη σχεσιακή ανάλυση δεδομένων. Οι έννοιες που σχετίζονται με τη χριστιανική άσκηση οργανώθηκαν και μελετήθηκαν σε δύο επίπεδα ανάλυσης. Εξετάσαμε επίσης τις υπόρρητες έννοιες, λέξεις δηλαδή που αναφέρονται στην άσκηση (ή εννοούνται από τα συμφραζόμενα στα κείμενα) και δεν ανήκουν στις λέξεις πρώτου ή δευτέρου επιπέδου που κωδικοποιήσαμε.

Από τα δεδομένα, που αντλήσαμε, επιχειρήσαμε να απαντήσουμε στα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή. Ειδικότερα, διαπιστώσαμε ότι οι έννοιες που σχετίζονται με τη χριστιανική άσκηση (σύμφωνα με την κωδικοποίηση πρώτου και δευτέρου επιπέδου που κάναμε) είναι οι εξής: *άσκηση, μοναχισμός, Άγιο Όρος, φιλανθρωπία, ελεημοσύνη, νηστεία, εγκράτεια, ταπείνωση, μετάνοια, συγχώρηση*. Οι έννοιες που σχετίζονται με την άσκηση και δηλώνονται υπόρρητα είναι οι εξής: *προσευχή, αγάπη (έμπρακτη, χωρίς όρια), αλληλεγγύη, Παναγία*. Οι έννοιες που αναδεικνύονται περισσότερο είναι ο *μοναχισμός, η συγχώρηση και η μετάνοια*. Αντίθετα, οι έννοιες που απαντώνται λιγότερο συχνά είναι η *άσκηση, η φιλανθρωπία, η ελεημοσύνη και η εγκράτεια*. Στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών του Δημοτικού δεν υπάρχει ρητή αναφορά στη χριστιανική άσκηση (στους γενικούς στόχους κάθε

τάξης, στα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα και στις προσδοκώμενες επάρκειες κάθε κύκλου). Υπάρχουν όμως αναφορές σε ορισμένες από τις αρετές της άσκησης.

Το γενικό συμπέρασμα που εξαγάγαμε από την έρευνα είναι ότι η χριστιανική άσκηση δε διδάσκεται με συστηματικό και ολοκληρωμένο τρόπο στο Δημοτικό. Αντίθετα, γίνονται σποραδικές αναφορές σε αυτή ενώ τονίζονται κάποιες μορφές της, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο (π.χ. στην Ε' τάξη υπάρχει ολόκληρη ενότητα για τη μετάνοια και τη συγχώρηση).

Στη συνέχεια, κάναμε μια απόπειρα να διδάξουμε την άσκηση συστηματικά και οργανωμένα, εκπονώντας, εφαρμόζοντας και αξιολογώντας ένα εκπαιδευτικό σενάριο που απευθυνόταν σε μαθητές της Ε' Δημοτικού. Από τα αποτελέσματα της αξιολόγησης της διδακτικής μας παρέμβασης διαπιστώσαμε ότι τα παιδιά μπορούν να κατανοήσουν επαρκώς την έννοια της χριστιανικής άσκησης, μέσα από το παράδειγμα του Άγιου Ιάκωβου Τσαλίκη, και με βιωματικό τρόπο. Μάλιστα έδειξαν ενθουσιασμό καθόλη τη διάρκεια υλοποίησης της παρέμβασης, έκαναν συνεχώς ερωτήσεις, δείχνοντας ζωηρό ενδιαφέρον, προβληματίστηκαν και ανέφεραν δικά τους βιώματα. Οι περιορισμοί που διαπιστώσαμε οφείλονταν στην έλλειψη επαρκούς διδακτικού χρόνου προκειμένου να υλοποιηθούν τέτοιας έκτασης εκπαιδευτικά σενάρια.

Θεωρούμε ότι στα σχολικά εγχειρίδια θα μπορούσε να υπάρχει καλύτερη διάρθρωση της ύλης ώστε να περιλαμβάνεται (τουλάχιστον στις δύο τελευταίες τάξεις) χωριστή Θεματική Ενότητα αφιερωμένη αποκλειστικά στη χριστιανική άσκηση. Μέσα από ποικιλία κειμένων και δραστηριοτήτων, που θα αναφερόταν στην άσκηση και τις αρετές της, θα δινόταν η δυνατότητα στον εκπαιδευτικό να τη διδάξει συστηματικά, οργανωμένα και όχι αποσπασματικά.

Επίσης, θα μπορούσαν να σχεδιαστούν και να εφαρμοστούν επιπλέον εκπαιδευτικά σενάρια με θέμα τη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης. Θα μπορούσαν, για παράδειγμα να αξιοποιηθούν διδακτικά και άλλοι άγιοι (είτε σύγχρονοι είτε παλαιότερων εποχών) οι οποίοι με τον βίο τους και το έργο τους αποτελούν ασκητικά πρότυπα. Σε μια επόμενη εργασία θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί συγκριτική

μελέτη των εκπαιδευτικών σεναρίων ώστε να ερευνηθεί η αποτελεσματικότητά τους ως προς τη διδασκαλία της χριστιανικής άσκησης.

Σε μια επόμενη μελέτη θα μπορούσε να γίνει συγκριτική αντιμετώπιση των ισχυόντων Αναλυτικών Προγραμμάτων και σχολικών εγχειριδίων με αυτά που χρησιμοποιούνταν στο παρελθόν ως προς το θέμα της διδασκαλίας της χριστιανικής άσκησης. Με αυτό τον τρόπο θα αναδεικνύονταν ομοιότητες και διαφορές ενώ θα εξαγονταν χρήσιμα συμπεράσματα ως προς τον τρόπο προσέγγισης της χριστιανικής άσκησης. Η συγκριτική αυτή μελέτη θα ήταν χρήσιμη και για έναν άλλο λόγο: τα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών που χρησιμοποιούνται σήμερα βασίζονται σε Προσωρινό Έντυπο υλικό και αποτελούν Φακέλους του Μαθήματος, συνεπώς δεν είναι βιβλία με την κλασική έννοια που γνωρίζουμε.

Θεωρούμε, τέλος ότι χρειάζεται να διοργανώνονται σχετικές επιμορφωτικές δράσεις για τους εκπαιδευτικούς οι οποίες θα τους ευαισθητοποιούν στη σημασία της χριστιανικής άσκησης και στο επίκαιρο νόημά της στη σύγχρονη μετανεωτερική εποχή. Με αυτό τον τρόπο θα αποκτήσουν γνώσεις και στάσεις για να διδάξουν την έννοια της άσκησης στους μαθητές με αποτελεσματικό και ουσιαστικό τρόπο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Cohen, L., & Manion, L. (2000). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. (Χ. Μητσοπούλου, & Μ. Φιλοπούλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Αγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως. (2017). *Το γνώθι σαυτόν. Κείμενα αυτογνωσίας*. Αθήνα: Άθως.
- Αρχιμ. Κανέλος, Μ. (2018). *Η θεωρία της αλλοτρίωσης στον Τζορτζ Όργουελ και η σύγχρονη αλλοτρίωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Η υπέρβαση της Ορθόδοξης Επικοινωνιακής Θεολογίας (Διδακτορική διατριβή)*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανάκτηση Μάρτιος 5, 2022, από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/45322>.
- Γαϊτάνης, Β. (2017). *Είναι και Αγάπη*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Γαϊτάνης, Β. (2020). *Homo Mediator και Homo Theologicus. Διαλεκτική των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας και Θεολογία της Κοινωνίας. Διαστάσεις και δυνατότητες μιας ορθόδοξης «επικοινωνιακής θεολογίας» στο μεταμοντέρνο κόσμο*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Γαϊτάνης, Β. (2021). *Δοκίμια Επικοινωνιακής Θεολογίας*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Γλάρος, Α. (2000). *Θεία Παιδαγωγία. Παιδαγωγικά στοιχεία στο Μεγάλο Κανόνα του Ανδρέα Κρήτης*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2011). *Η γοητεία του ασκητισμού*. Αθήνα: Έννοια.
- Δεληκωσταντής, Κ. (1997). *Το ήθος της ελευθερίας. Φιλοσοφικές απορίες και θεολογικές αποκρίσεις*. Αθήνα: Δόμος.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2007). *Φιλοσοφική ανθρωπολογία. Περιπέτειες του ανθρωπολογικού στοχασμού. (Τόμ. Α')*. ΑΘΗΝΑ: ΕΝΝΟΙΑ.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2009). *Η παιδεία ως πολιτισμός του προσώπου*. Αθήνα: Έννοια.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2009). *Η Σχολική Θρησκευτική Αγωγή. Μεταξύ Παιδαγωγικής και Θεολογίας*. Αθήνα: Έννοια.

- Δεληκωσταντής, Κ. (2013). *Ο πολιτισμός της αλληλεγγύης. Κοινωνιολογικές προεκτάσεις και θεολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Έννοια.
- Ένας σύγχρονος άγιος. *Ο όσιος Ιάκωβος (Τσαλίκης). Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος*. (2018). Λίμνη Ευβοίας: Έκδοση των πατέρων της Ιεράς Μονής Οσίου Δαυίδ Γέροντος.
- Θαυμαστά γεγονότα και συμβουλές του Γέροντος Πορφυρίου όπως τα άκουσαν, τα είδαν και τα έζησαν μερικά από τα πνευματικά του παιδιά. (Γ' εκδ.). (2009). Μήλεσι Αττικής: Η Μεταμόρφωσις του Σωτήρος, Μήλεσι Αττικής.
- Ιακώβου, Ά. (2017). *Ήταν κάποτε παιδιά. Ο άγιος Γέροντας Ιάκωβος Τσαλίκης* (Γ' εκδ.). Αθήνα: Άθως.
- Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου. (2021). *Η Αγία Γνώση: "Τα ωραία των ένδον"*. Άγιο Όρος: Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου.
- Ινστιτούτο τεχνολογίας υπολογιστών & εκδόσεων. (2017, Φεβρουάριος). *Εισαγωγική επιμόρφωση για την εκπαιδευτική αξιοποίηση των ΤΠΕ. Επιμόρφωση Β1 επιπέδου ΤΠΕ*. Ανάκτηση Ιανουάριος 19, 2021, από Συνεργατικά και άλλα εργαλεία γενικής χρήσης (1ο μέρος): <https://e-pimorfosi.cti.gr/moodle-b1/mod/folder/view.php?id=8418>
- Ινστιτούτο τεχνολογίας υπολογιστών και εκδόσεων. (2017, Σεπτέμβριος). *Εισαγωγική επιμόρφωση για την εκπαιδευτική αξιοποίηση των ΤΠΕ. Επιμόρφωση Β1 επιπέδου*. Ανάκτηση Ιανουάριος 19, 2021, από Κατηγοριοποίηση εκπαιδευτικών περιβαλλόντων-Moodle: <https://e-pimorfosi.cti.gr/moodle-b1/course/view.php?id=35#section-2>
- Ιωσήφ, Μ. (2004). *Οδηγός για την πνευματική ζωή κατά τη διδαχή παλαιών και σύγχρονων νηπτικών Πατέρων* (Δεύτερη εκδ.). Αθήνα: Π.Κυριακίδη.
- Κ.Δεληκωσταντής (Επιμ.). (2004). *Η Ορθοδοξία ως πρόταση ζωής*. Αθήνα: Ακρίτας.
- Καρατσούλης, π. (2016, Σεπτέμβριος). *Εξομολόγηση και προσωποκεντρική ψυχοθεραπεία. Μια θεολογική προσέγγιση στο έργο του Carl Rogers* (μεταπτυχιακή εργασία). Ανάκτηση Απρίλιος 27, 2022, από ΠΕΜΠΤΟΥΣΙΑ:

https://www.pemptousia.gr/vivliothiki/karatsoulis_book/mobile/index.html#p=1

- Καρδαμάκης, π. (1993). *Ορθόδοξη πνευματικότητα* (β εκδ.). Αθήνα: Ακρίτας.
- Κομνηνού, Ι. (2018). *Η χριστιανική αγωγή στον 21ο αιώνα. Θεωρία και πράξη. Τόμος Α'.* Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.
- Κοσμόπουλος, Α. (2019, Ιούλιος 27). *Η παιδεία ως σχέση προσώπων σήμερα.*
Ανάκτηση Απρίλιος 27, 2022, από ΠΕΜΠΤΟΥΣΙΑ:
<https://www.pemptousia.gr/2019/07/i-pedia-os-schesi-prosopon-simera/>
- Κρικιώνης, Χ. Θ. (2010). *Ο Ορθόδοξος Μοναχισμός: Φορέας πνευματικότητας, κοινωνικής προσφοράς, και παράγων πολιτισμού ή άρνηση ζωής;* Αθήνα: Αποστολική Διακονία.
- Λόγος Ασκητικός του Αββά Ιωάννου καθηγουμένου των μοναχών του όρους Σινά. (χ.χ.). Ιερά Μονή Παρακλήτου.
- Μαντζαρίδης, Γ. (2004). *Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού.* Θεσσαλονίκη: Π.Πουρναράς.
- Μαντζαρίδης, Γ. (2003). *Κείμενα Πατερικής Ηθικής.* Θεσσαλονίκη: Π.Πουρναράς.
- Ματσαγγούρας, Η. (2001). *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας, τ.Β'. στρατηγικές διδασκαλίας. Η Κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη .* Αθήνα: Gutenberg.
- Μητροπολίτης Αργολίδος Νεκτάριος. (2020). *Θα' μαστε μαζί. Συντροφιά με τον άγιο Εφραίμ τον Κατουνακιώτη.* Ναύπλιο: Επιστροφή.
- Μητροπολίτου Ιερόθεου. (2021). *Η Αγία Γνώση. "Τα ωραία των ένδον".* Καρυές, Άγιον Όρος: Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου.
- Μοναχού Μωυσέως Αγιορείτου. (χ.χ.). *Άσκηση και άνεση* (δεύτερη εκδ.). Αθήνα: Τήνος.
- Μπέγζος, Μ. (1996). *Ψυχολογία της θρησκείας* (ΣΤ' εκδ.). Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.

- Μπέγζος, Μ. (2002). *Αμφίσημη Εκκοσμίκευση. Φιλοσοφική Ανθρωπολογία της Θρησκείας* (4η εκδ., Τόμ. Β'). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπέγζος, Μ. (2004). *Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία της Θρησκείας. Από το μεσαιωνικό εκχριστιανισμό στο νεωτερικό αποχριστιανισμό της Ευρώπης*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μπέγζος, Μ. (2006). *Εισαγωγή στη Θρησκευολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπλατσιώτη, Α. (2015, Ιανουάριος 15). *ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ Β ΕΠΙΠΕΔΟΥ*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 21, 2021, από <https://dmitakos.blogspot.com/>
- Μπονίδης, Κ. (2009). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και "παραδείγματα" ανάλυσης. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 13. Ανάκτηση Μάιος 10, 2022, από <http://ikee.lib.auth.gr/record/211181/?ln=el>
- Μπουμπούλη, Π. (2020). *Ανία και απελπισία στην φιλοσοφία του Κίργκεργκωρ ως προϋποθέσεις ψυχαγωγίας και θεάματος στον μεταμοντέρνο κόσμο. Η υπέρβαση της ορθόδοξης επικοινωνιακής θεολογίας. (Διδακτορική διατριβή)*. Αθήνα: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ανάκτηση Μάρτιος 5, 2022, από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/46964>
- Νικολαΐδης, Κ. (2015, Δεκέμβριος 8). *Το μάθημα των Θρησκευτικών ως μάθημα ενός "προσωποκεντρικού πολιτισμού"*. Ανάκτηση Απρίλιος 26, 2022, από ΠΕΜΠΤΟΥΣΙΑ: <https://www.pemptousia.gr/2015/12/tprom/>
- Νικολαΐδης, Κ. (2016, Ιανουάριος 14). *Μάθημα Θρησκευτικών: ένας χώρος πολιτισμού του Προσώπου*. Ανάκτηση Απρίλιος 26, 2022, από ΠΕΜΠΤΟΥΣΙΑ: <https://www.pemptousia.gr/2016/01/mathima-thriskeftikon-enas-choros-politismou-tou-prosopou/>
- Οικονόμου, Β. (χ.χ.). *Εκπαιδευτικοί στόχοι: Ταξινομία Bloom*. Ανάκτηση Μάρτιος 16, 2021, από Η τεχνολογία στην εκπαίδευση: <https://economu.wordpress.com/%ce%b5%ce%ba%cf%80%ce%b1%ce%b9%>

ce%b4%ce%b5%cf%85%cf%84%ce%b9%ce%ba%cf%8c-
%cf%85%ce%bb%ce%b9%ce%ba%cf%8c/%ce%b5%ce%ba%cf%80%ce%b1%ce%
b9%ce%b4%ce%b5%cf%85%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%bf%ce%af-
%cf%83%cf%84%cf%8c%cf%87%ce%bf%ce%b9-%cf%8

Οικονόμου, Β. (χ.χ.). *Κριτική σκέψη*. Ανάκτηση Ιανουάριος 16, 2021, από Η
τεχνολογία στην εκπαίδευση:

<https://economu.wordpress.com/%ce%b5%ce%ba%cf%80%ce%b1%ce%b9%ce%b4%ce%b5%cf%85%cf%84%ce%b9%ce%ba%cf%8c-%cf%85%ce%bb%ce%b9%ce%ba%cf%8c/%ce%ba%cf%81%ce%b9%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae-%cf%83%ce%ba%ce%ad%cf%88%ce%b7/>

Ομάδα διδασκόντων. (2017). *Διδακτικά σενάρια για το μάθημα των Θρησκευτικών*.
Ανάκτηση Μάιος 7, 2022, από academia.edu:

https://www.academia.edu/33168886/%CE%94%CE%99%CE%94%CE%91%CE%9A%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%91_%CE%A3%CE%95%CE%9D%CE%91%CE%A1%CE%99%CE%91_%CE%93%CE%B9%CE%B1_%CF%84%CE%BF_%CE%BC%CE%AC%CE%B8%CE%B7%CE%BC%CE%B1_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%98%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%BA%CE%B

Οργανισμός επιμόρφωσης εκπαιδευτικών. (2007). *Σύγχρονες διδακτικές
προσεγγίσεις για την ανάπτυξη κριτικής-δημιουργικής σκέψης για την
πρωτοβάθμια εκπαίδευση*. (Β. Κουλαϊδής, Επιμ.) Αθήνα: Ο.Ε.Π.Ε.Κ.

Παπαδόπουλος, Σ. (1999). *Μοναχισμός "Όρος δυσανάβατον": Γένεση, μορφές.
Λόγος υπάρξεως, εκτίμηση, αποτίμηση*. Άγιον Όρος. Αθήνα: Αποστολική
Διακονία.

Πόποβιτς, Ά. (2019). *Δογματική. Ορθόδοξη Φιλοσοφία της αλήθειας*. (Α.
Γεωργόπουλος, Μεταφρ.) Καρυές, Άγιον Όρος: Ιερά Μεγίστη Μονή
Βατοπαιδίου.

Σκουτέρης, Κ. (1990). *Ο Μοναχικός βίος αυθεντική πραγμάτωση του Ορθόδοξου
ήθους, στα Πρακτικά Πανελλην. Μοναστικού Συνεδρίου, επιμέλεια Σπ.
Κοντογιάννη έκδ. Ι.Μ. Μετεώρων*.

- Σπαλιώρας, Κ. (2021, Ιούνιος). Εκπαιδευτική ηγεσία και χριστιανική παιδαγωγική. Η εφαρμογή τους στη σχολική διαδικασία και τα προγράμματα σπουδών (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία). Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Σχολή Κοινωνικών, Ανθρωπιστικών Επιστημών και Τεχνών. Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής. Ανάκτηση Μάιος 25, 2022, από <https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/25743/4/Spalioras%20KonstantinosMsc2021.pdf>
- Στεφανοπούλου, Σ., Τσατήρη, Μ., & Κουμζής, Ι. (2017). Ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων της Γλώσσας Δ' Δημοτικού σχετικά με την ανάδειξη των Δικαιωμάτων του Παιδιού και την ευαισθητοποίηση των μαθητών απέναντι σε αυτά. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*(6). doi:10.12681/hjre.10834
- Τάτσης, Δ. (2008). *Πνευματικός κώδικας Γέροντος Παΐσιου*. Κόνιτσα.
- Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2011). *Οδηγός εκπαιδευτικού θρησκευτικά δημοτικού, γυμνασίου*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2014). Νέο σχολείο. Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου. (αναθεωρημένη έκδοση). Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Ανάκτηση Φεβρουάριος 21, 2021, από <http://e-thriskaftika.sch.gr/PSThriskaftikon1.pdf>
- Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2014). Ανάκτηση Φεβρουάριος 14, 2021, από Νέο Σχολείο. Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου: <http://e-thriskaftika.sch.gr/PSThriskaftikon1.pdf>
- Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (χ.χ.). Ανακαλύπτουμε κείμενα, μνημεία, τόπους και γεγονότα. Θρησκευτικά Ε' Δημοτικού. (Αναθεωρημένη 10-0242). Αθήνα: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων "Διόφαντος". Ανάκτηση Μάιος 7, 2022, από <http://ebooks.edu.gr/ebooks/v2/classcoursespdf.jsp?classcode=K05>

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων-Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2017, Ιούνιος 12). *Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού-Γυμνασίου*. Ανάκτηση Μάιος 07, 2022, από Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής: <http://iep.edu.gr/el/thriskeftika-programmata-spoudon>

Χρυσστόμου Κουτλουμουσιανού Ιερομονάχου. (2002). *Κόσμος και έρημος.Σπουδή στην ασκητική γραμματεία του έκτου αιώνα*. Καρυές, Άγιον Όρος: Ιερά Μονή Κουτλουμουσίου Άγιον Όρος.

Παράρτημα

Στο παράρτημα παρατίθενται τα εξής:

- 1) Το φύλλο αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού.
- 2) Το φύλλο αξιολόγησης του εκπαιδευτικού σεναρίου από τους μαθητές.
- 3) Τα ποσοτικά δεδομένα από την αποδελτίωση των απαντήσεων των μαθητών στο ερωτηματολόγιο αυτοαξιολόγησης.
- 4) Το κείμενο για τον βίο του Αγίου Ιακώβου, που απετέλεσε αντικείμενο επεξεργασίας από τους μαθητές, και το φύλλο εργασίας που το συνόδευε.
- 5) Το φύλλο ετεροπαρατήρησης της διδασκαλίας.
- 6) Φωτογραφίες από την εκπαιδευτική επίσκεψη που πραγματοποιήσαμε στον Ιερό Ναό Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στη Χαλκίδα.
- 7) Μέρος των διαδραστικών ασκήσεων στην πλατφόρμα e class.
- 8) Εικόνες από την εικονική περιήγηση στα μέρη που έζησε ο Άγιος Ιάκωβος μέσω της εφαρμογής Google Earth.

1) Φύλλο αυτοαξιολόγησης του εκπαιδευτικού (προσαρμογή από παράδειγμα παρατήρησης της διδασκαλίας (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σ. 252))

A. Η ρεαλιστικότητα του σχεδιασμού μου

- 1) Ποιοι ήταν οι στόχοι μου; Πόσο ξεκάθαρα τους είχα διατυπώσει;
.....
.....
.....
.....
- 2) Ο σχεδιασμός μου ήταν εκτεταμένος ή αδρομερής;
.....
- 3) Πόσα και ποια πράγματα δεν χώρεσαν στον χρόνο;
.....
.....
.....
.....

4) Πώς το χειρίστηκα;

.....
.....
.....

B. Η υλοποίηση της διδασκαλίας μου

5) Ποιες διδακτικές αποφάσεις μου αποδείχτηκαν ορθές και ποιες πρέπει να επανεξεταστούν;

.....
.....
.....
.....

6) Υπήρχε ισορροπία πληροφόρησης, βιωματικής μάθησης και δράσης;

.....

7) Μήπως μίλησα πολύ; Έδωσα σαφείς οδηγίες και εξηγήσεις;

.....

8) Τι χαρακτήρα είχαν οι ερωτήσεις μου; Απευθύνονταν και στο συναίσθημα, στον στοχασμό και στις διαθέσεις των μαθητών;

.....
.....
.....

9) Οι μαθητές εξέφρασαν απόψεις ή απλώς είπαν ότι «ήθελα» να ακούσω;

.....

10) Χρησιμοποίησα παραδείγματα; Έδωσα τις απαραίτητες εξηγήσεις;

Εκμεταλλεύτηκα τις ιδέες τους; Βγάλαμε συμπεράσματα;

.....
.....
.....
.....

11) Ποια μέσα χρησιμοποίησα;

.....
.....

12) Πόσο ενεργητικοί και δεσμευμένοι ήταν οι μαθητές μου στη διαδικασία;

Δούλεψαν όλοι;

.....
.....
.....

13) Κατάφεραν οι μαθητές μου να εμβαθύνουν; Πόσο τους βοήθησα;

.....
.....
.....

14) Υπήρξαν «προεκτάσεις» του θέματος σε ζητήματα που τους αφορούν;

.....
.....
.....

15) Πέτυχα τους στόχους της ενότητας; Τι έμαθαν οι μαθητές μου;

.....
.....
.....

16) Τι με δυσκόλεψε περισσότερο; Πώς σκέφτομαι να το αντιμετωπίσω;

.....
.....
.....
.....

Γ. Η ατμόσφαιρα της τάξης μου

17) Υπήρχε καλό «κλίμα» στην τάξη; Πόσο πρόθυμα συνεργάστηκαν οι μαθητές μου; Πόσο τους παρακίνησα γι' αυτό;

.....
.....
.....
.....

18) Ποια ήταν η διάθεσή μου;

.....

19) Είχα την αίσθηση ότι επικοινωνώ με τους μαθητές μου;

.....
.....

20) Τους ενθάρρυνα όσο έπρεπε;

.....

21) Ποιες λεπτομέρειες της συμπεριφοράς μου και των μαθητών μου χρειάζονται προσοχή;

.....
.....
.....
.....

2) Φύλλο αξιολόγησης του εκπαιδευτικού σεναρίου από τους μαθητές (ανώνυμο)

(προσαρμογή από παράδειγμα παρατήρησης μιας συγκεκριμένης διδασκαλίας και του δασκάλου από τους μαθητές (Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2011, σ. 253)).

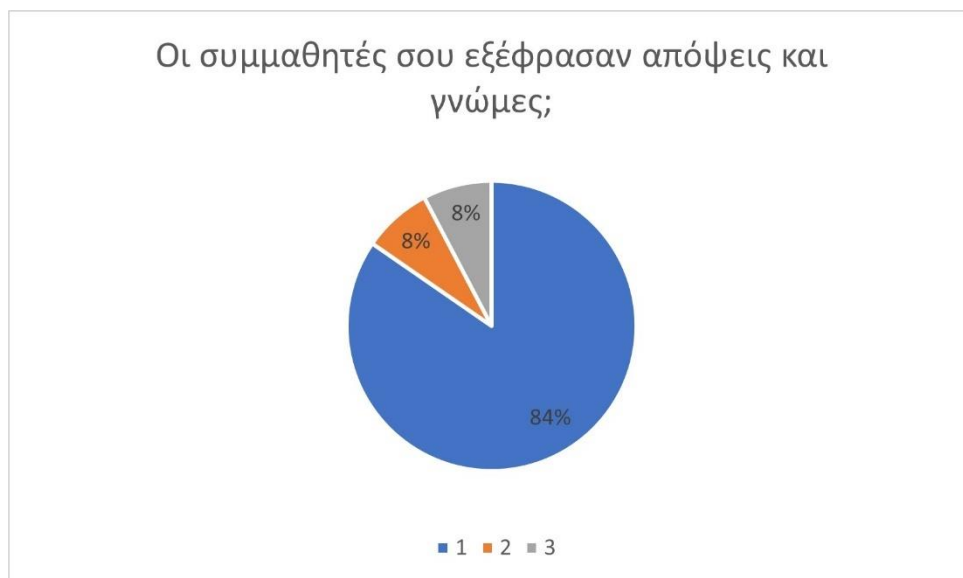
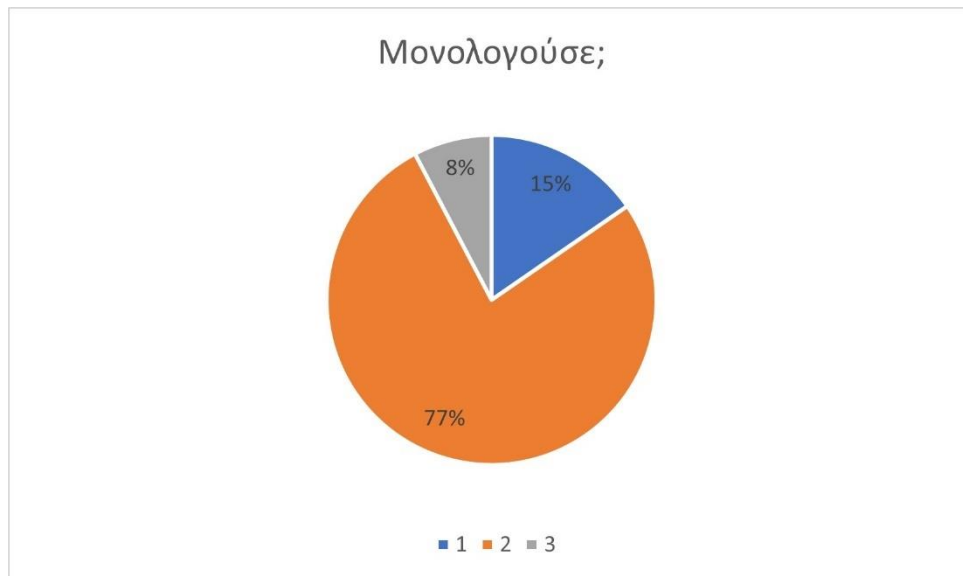
Σε αυτό το εκπαιδευτικό σενάριο	Ναι	Όχι	Δεν ξέρω
Ο δάσκαλος σας ενημέρωσε για τους στόχους της δουλειάς;			
Απηύθυνε τον λόγο σε όλους τους μαθητές;			
Μονολογούσε;			
Καταλάβαινες τις ερωτήσεις του;			
Χρησιμοποιούσε παραδείγματα;			
Οι συμμαθητές σου εξέφρασαν απόψεις και γνώμες;			

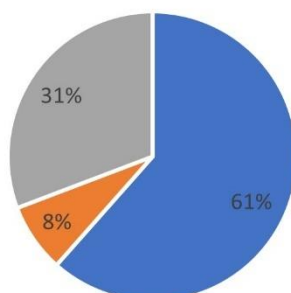
Ο δάσκαλος χρησιμοποιούσε τις ιδέες των μαθητών;			
Παρακινούσε τους μαθητές να δουλέψουν;			
Υπήρχαν σημεία της διδασκαλίας που δεν καταλάβαινες;			
Υπήρχαν σημεία της διδασκαλίας που βαρέθηκες;			
Υπήρχε ησυχία στην τάξη;			
Οι συμμαθητές σου ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν;			
Συζητήσατε για δικές σας εμπειρίες σχετικά με το θέμα;			
Νομίζεις πως έμαθες πράγματα;			
Τελικά πέρασες καλά;			

Παρακάτω μπορείς να δημιουργήσεις κάτι σχετικά με τον Άγιο Ιάκωβο Τσαλίκη που σου έκανε μεγαλύτερη εντύπωση και σε εκφράζει περισσότερο. Μπορείς, για παράδειγμα, να ζωγραφίσεις, να γράψεις ένα μικρό κείμενο σχετικά με τον Άγιο ή να συνθέσεις ένα ποίημα.

3) Ποσοτικά δεδομένα από την αποδελτίωση των απαντήσεων των μαθητών στο φύλλο αυτοαξιολόγησης
(Τιμές: 1=Ναι, 2=Όχι, 3= Δεν ξέρω)

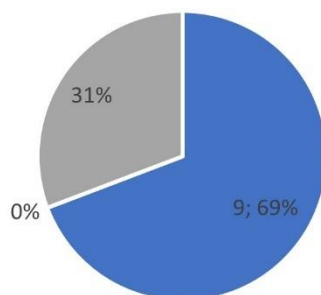

Συζητήσατε για δικές σας εμπειρίες σχετικά με το θέμα;

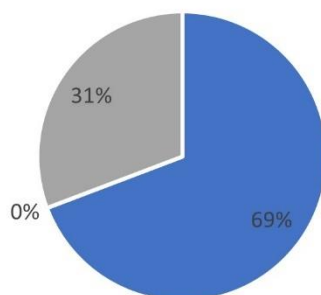
■ 1 ■ 2 ■ 3

Ο δάσκαλος σας ενημέρωσε για τους στόχους της δουλειάς;

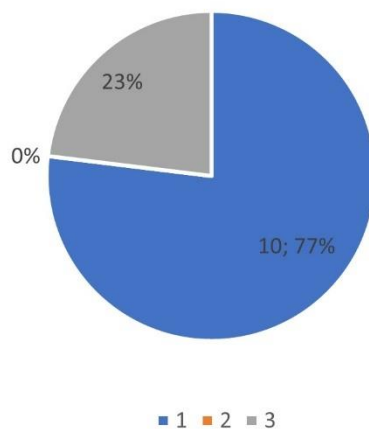
■ 1 ■ 2 ■ 3

Ο δάσκαλος χρησιμοποιούσε τις ιδέες των μαθητών;

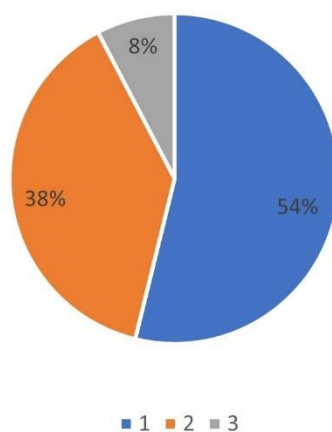

■ 1 ■ 2 ■ 3

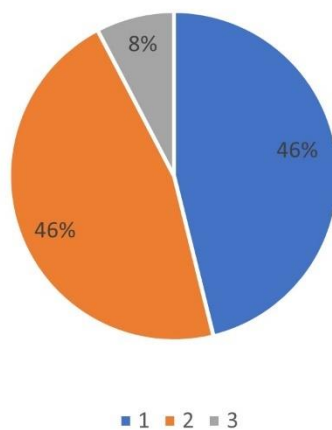
Καταλάβαινες τις ερωτήσεις του;

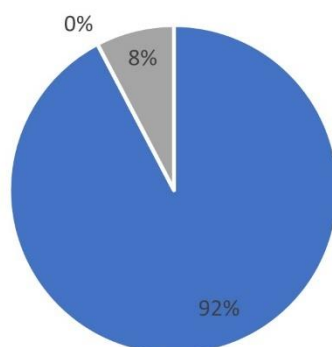
Απηύθυνε τον λόγο σε όλους τους μαθητές;

Παρακινούσε τους μαθητές να δουλέψουν;

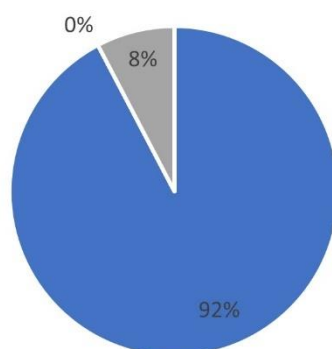

Νομίζεις πως έμαθες πράγματα;

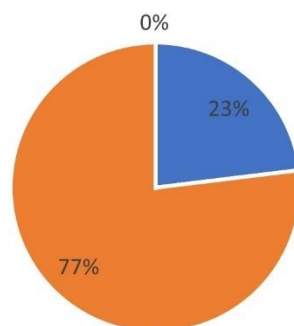
■ 1 ■ 2 ■ 3

Τελικά πέρασες καλά;

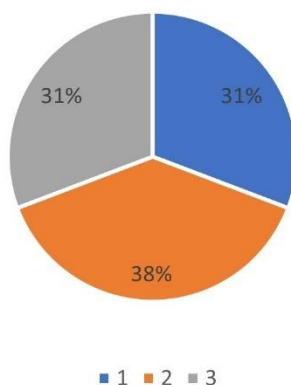
■ 1 ■ 2 ■ 3

Υπήρχαν σημεία της διδασκαλίας που βαρέθηκες;

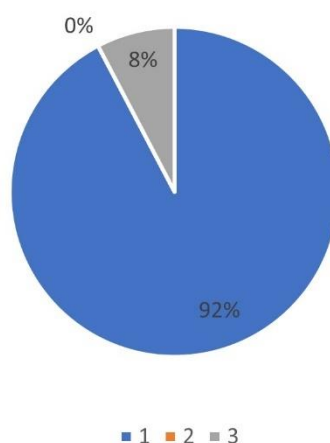

■ 1 ■ 2 ■ 3

Υπήρχαν σημεία της διδασκαλίας που δεν καταλάβαινες;

Χρησιμοποίησε παραδείγματα;

4) Κείμενο με τον βίο του Αγίου Ιακώβου για επεξεργασία στην τάξη

«Στο πέρασμα των χρόνων»

(Συνοπτικός βίος του Γέροντος Ιάκωβου Τσαλίκη)

Διασκευή από το βιβλίο της Άννας Ιακώβου: «Ήταν κάποτε παιδιά. Ο άγιος Γέροντας Ιάκωβος Τσαλίκης», εκδόσεις Άθως, Γ' έκδοση, Αθήνα, 2017

Ο πατήρ Ιάκωβος γεννήθηκε στο Λιβίσι της Μικράς Ασίας στις 5 Νοεμβρίου του 1920. Η μητέρα του Θεοδώρα ήταν από το Λιβίσι ενώ ο πατέρας του, Σταύρος από τη Ρόδο.

Με τη Μικρασιατική καταστροφή ο μικρός Ιάκωβος ήρθε δυο χρονών προσφυγάκι στην Ελλάδα. Η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στο χωριό Φαράκλα της Βορείου Εύβοιας.

Τελείωσε το δημοτικό σχολείο το 1933. Δεν συνέχισε όμως τις σπουδές του στο γυμνάσιο αφού η οικογένειά του ήταν φτωχή και δεν μπορούσε να ανταποκριθεί σε τέτοια έξοδα. Έτσι το παιδί άρχισε να δουλεύει κοντά στον πατέρα του χτίστης.

Όταν ο πατήρ Ιάκωβος τελείωσε τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις και πάντρεψε τις αδερφές του, σκεφτόταν τον κατάλληλο τόπο για να πάει εκεί να μονάσει. Στην αρχή είχε αποφασίσει να πάει στους Αγίους Τόπους όπου μάλιστα εκεί είχε αγιάσει κάποιος πρόγονός του.

Προτού όμως ξεκινήσει για το ταξίδι του, θεώρησε απαραίτητο να ζητήσει την ευλογία και τη βοήθεια του οσίου Δαυίδ από το ομώνυμο μοναστήρι της Βόρειας Εύβοιας. Αναχώρησε πολύ πρωί από το χωριό του και λίγο πριν το μεσημέρι έφτασε στην Ιερά Μονή. Αν και την είχε επισκεφθεί αρκετές φορές κατά το παρελθόν, αυτή τη φορά την είδε αλλιώς. Έμοιαζε όμορφη και μεγαλοπρεπής ενώ ο τόπος γύρω από το μοναστήρι ήταν κατάφυτος και μικρά σπιτάκια βρίσκονταν τριγύρω σχηματίζοντας μια πολιτεία. Έξω από το μοναστήρι είδε να τον περιμένει ένας σεβάσμιος γέροντας. Ο Ιάκωβος τον ρώτησε τι ήταν αυτά τα σπιτάκια και ο γέροντας του απάντησε πως ήταν η πολιτεία των ασκητών. Βλέποντας αυτό το θαύμα ο Ιάκωβος αποφάσισε να μείνει για πάντα εκεί.

Αμέσως είδε τον γέροντα να εξαφανίζεται από μπροστά του ενώ και το τοπίο άλλαξε. Στη θέση του είδε έναν άγριο λόγγο, δυο-τρία ετοιμόρροπα κελιά με μισογκρεμισμένες σκεπές και το Καθολικό⁵² του μοναστηριού, που έμοιαζε με παραμελημένο εξωκλήσι. Μόλις μπήκε στον ναό να προσκυνήσει την εικόνα του αγίου Δαυίδ, στο πρόσωπό του αναγνώρισε τον Γέροντα, που πριν λίγο είχαν μιλήσει έξω από το μοναστήρι.

Έτσι ο Ιάκωβος έδωσε υπόσχεση στον εαυτό του πως θα υπηρετήσει τον άγιο Δαυίδ με όλη του την καρδιά. Στο μοναστήρι εκείνη την εποχή ζούσανε τρία γεροντάκια

---

⁵² Ο κεντρικός ναός του μοναστηριού

κατά το ιδιόρρυθμο σύστημα. Δηλαδή ο καθένας μοναχός είχε το κελί του, την κουζίνα του, τα τρόφιμά του. Ηγούμενος ήταν ο πατήρ Νικόδημος ο οποίος έμενε στο χωριό Λίμνη ως εφημέριος κι ανέβαινε στο μοναστήρι σε τακτά χρονικά διαστήματα. Ο γέροντας Νικόδημος γρήγορα κατάλαβε πως ο Ιάκωβος θα αναγεννούσε το μοναστήρι. Γι' αυτό δεν άργησε να τον κάνει μοναχό αναθέτοντάς του και όλες τις ευθύνες του μοναστηριού.

Μεγάλες δυσκολίες δημιούργησε στον Ιάκωβο η απουσία του Ηγούμενου Νικόδημου. Για να πάρει την ευχή του για οτιδήποτε χρειαζόταν το μοναστήρι, ο ίδιος πήγαινε με πολύ κόπο και δυσκολίες στο χωριό Λίμνη. Με σκληρή προσωπική εργασία και χωρίς καμία βοήθεια από τους υπόλοιπους μοναχούς ο γέροντας Ιάκωβος έφτιαξε τα ερειπωμένα κελιά, διόρθωσε τις σκεπές, έβαλε κηρυκτικά για τις ανάγκες των πατέρων και για ελεημοσύνη.

Ο γέροντας Νικόδημος μίλησε στον Μητροπολίτη Χαλκίδας Γρηγόριο για τον νέο μοναχό και εκείνος τον χειροτόνησε ιερέα. Ο Γέροντας Ιάκωβος έκανε στο μοναστήρι όλες τις ακολουθίες ενώ τις Κυριακές λειτουργούσε στα γειτονικά χωριά. Καθώς περπατούσε για να πάει στα διάφορα μέρη, είχε στην τσέπη του σπόρους από τα κουκουνάκια των πεύκων και τους έσπερνε σε όλη τη γύρω περιοχή. Με αυτόν τον τρόπο ο άγιος Ιάκωβος φύτεψε το πυκνόφυτο δάσος που μέχρι πρόσφατα στόλιζε το μοναστήρι⁵³.

Στις πολλές δυσκολίες που αντιμετώπισε ο πατήρ Ιάκωβος στα χρόνια που θα ακολουθούσαν και στην προσπάθειά του να αναστηλώσει το μοναστήρι, είχε βοηθό και προστάτη πάντα τον άγιο Δαυίδ. Η σχέση μεταξύ τους ήταν συγκλονιστική. Συχνά ο Γέροντας Ιάκωβος έλεγε πως με τον όσιο Δαυίδ «είχαν φτιάξει» ένα πρωτότυπο τηλέφωνο. Ό,τι κι αν ήθελε, πήγαινε και το έλεγε στο αυτί του αγίου κι εκείνος με τη σειρά του στο αυτί της Παναγίας και η Παναγία στο αυτί του Χριστού.

Ο άγιος Δαυίδ ήτανε το στήριγμα για τον Γέροντα Ιάκωβο σε όλες τις δύσκολες στιγμές του και στα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε. Ο άγιος Ιάκωβος «κοιμήθηκε» στις 21 Νοεμβρίου 1991, ανήμερα της εορτής των Εισοδίων της

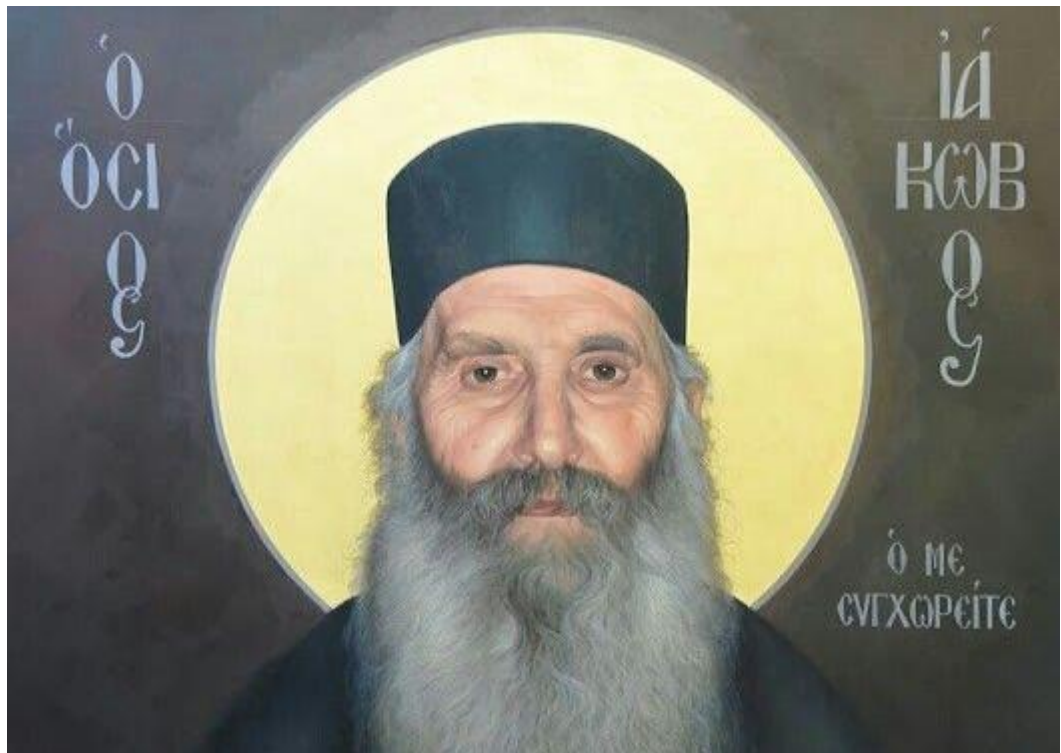
⁵³ Μέχρι τις καταστροφικές πυρκαγιές του 2021 στη Βόρεια Εύβοια

Θεοτόκου προδομένος από την καρδιά του, μια καρδιά που ήταν γεμάτη αγάπη για τον συνάνθρωπο.

Ο άγιος Ιάκωβος δεν πέταξε και χάθηκε στον ουρανό, στου παραδείσου την αγκάλη δεν ξεχάστηκε, μήτε καρφώθηκε αμίλητος πάνω σε εικόνες και τοιχογραφίες εκκλησιάς. Ο άγιος Ιάκωβος είναι δίπλα μας, ολοζώντανος.

5) Φύλλο δραστηριοτήτων για τον Άγιο Ιάκωβο Τσαλίκη

ΦΥΛΛΟ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

(για επεξεργασία του κειμένου «Στο πέρασμα των χρόνων» από το βιβλίο της Άννας Ιακώβου: «Ήταν κάποτε παιδιά. Ο άγιος Γέροντας Ιάκωβος Τσαλίκης», εκδόσεις Άθως, Γ' έκδοση, Αθήνα, 2017)

Μελετάμε το κείμενο που αναφέρεται στον βίο του άγιου Ιάκωβου Τσαλίκη και ασχολούμαστε με τις παρακάτω δραστηριότητες

- 1) Πού γεννήθηκε ο Γέροντας; Ποιοι ήταν οι γονείς του;

.....
.....
.....

2) Αφού τελείωσε το δημοτικό συνέχισε τις σπουδές του; Δικαιολογώ την απάντησή μου

.....
.....
.....

3) Περιγράψω με δικά μου λόγια την πρώτη συνάντηση του Γέροντα Ιακώβου με τον Όσιο Δαυίδ

.....
.....
.....
.....
.....
.....

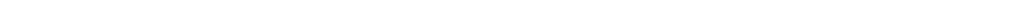
4) Σε τι κατάσταση βρήκε το μοναστήρι ο Γέροντας Ιάκωβος; Πώς αντιμετώπισε τις δυσκολίες;

.....
.....
.....
.....

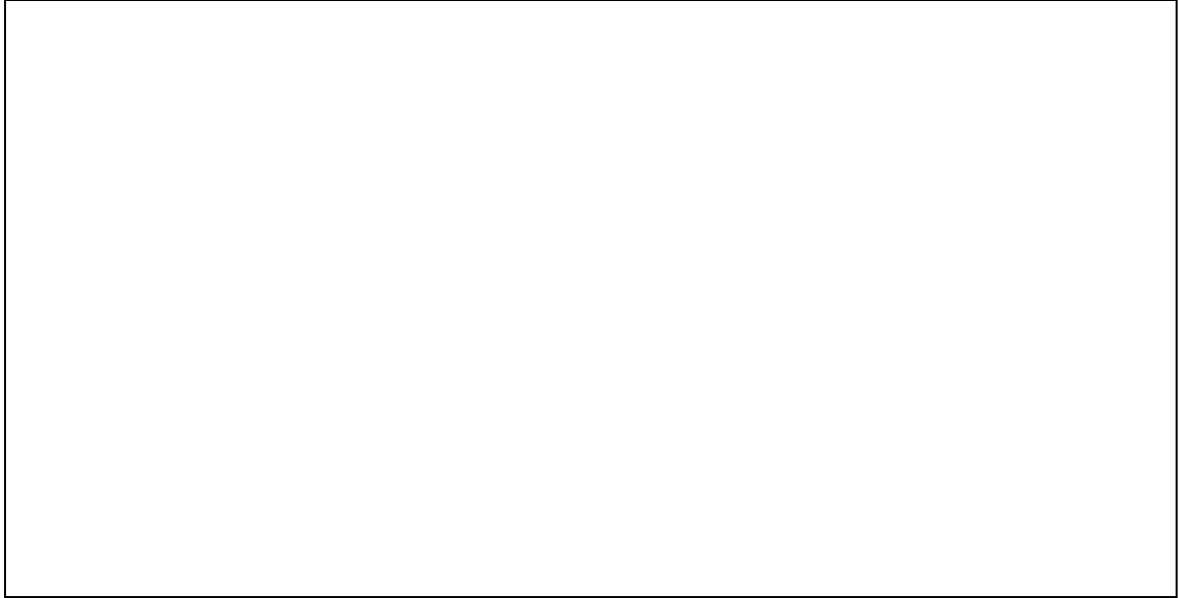
5) Με βάση αυτά που διάβασα χαρακτηρίζω το έργο και την προσωπικότητα του Γέροντα Ιακώβου

.....
.....
.....
.....

6) Φτιάχνω την ιστοριογραμμή με τις σημαντικότερες ημερομηνίες από τον βίο του αγίου

- 7) Ζωγραφίζω όποιο περιστατικό από τη ζωή του αγίου, που διάβασα, μου έκανε μεγαλύτερη εντύπωση.

A large empty rectangular box with a thin black border, intended for drawing a scene from the life of a saint.

6) Φόρμα ετεροπαρατήρησης της διδασκαλίας

Αξιολόγηση της διδασκαλίας - 1^ο μέρος

Δημιουργώντας περιβάλλον μάθησης

Για κάθε στοιχείο αξιολόγησης της διδασκαλίας να βάλετε ένα ☐ ή ένα ☐ στο πλαίσιο όπου νομίζετε ότι περιγράφει καλύτερα τη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού και τις συνθήκες που επικρατούν στην τάξη στο μάθημα που παρακολουθήσατε.

Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια
Αλληλεπιδράσεις εκπαιδευτικού - μαθητών	☐ Οι αλληλεπιδράσεις του εκπαιδευτικού με μερικούς μαθητές είναι αρνητική, μειωτική, ειρωνική ή ακατάλληλη ως προς την ηλικία ή την κουλτούρα των μαθητών. Οι μαθητές δείχνουν έλλειψη σεβασμού (απαξία) για τον εκπαιδευτικό.	☐ Οι αλληλεπιδράσεις του εκπαιδευτικού με τους μαθητές είναι σε γενικές γραμμές ικανοποιητικές. Περιστασιακά, όμως ο εκπαιδευτικός, παρουσιάζει ασυνέπειες, ελιτισμό ή έλλειψη σεβασμού για τα πολιτισμικά στοιχεία των μαθητών. Οι μαθητές επιδεικνύουν περιορισμένο σεβασμό στο πρόσωπο του εκπαιδευτικού.	☐ Οι αλληλεπιδράσεις του εκπαιδευτικού με τους μαθητές είναι αρκετά καλές με εμφανή στοιχεία ενδιαφέροντος, ζεστασιάς και αλληλοσεβασμού. Οι αλληλεπιδράσεις είναι σε αρμονία με τα ηλικιακά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μαθητών.	☐ Οι αλληλεπιδράσεις του εκπαιδευτικού με τους μαθητές είναι άριστες. Ο εκπαιδευτικός δείχνει γνήσιο ενδιαφέρον και σεβασμό σε κάθε μαθητή ατομικά. Οι μαθητές σέβονται τον εκπαιδευτικό ως δάσκαλο και ως άτομο.	☐
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια

<p>Αλληλεπιδράσεις μεταξύ μαθητών</p>	<p>☐</p> <p>Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μαθητών χαρακτηρίζονται από ανταγωνισμό, συγκρούσεις, ειρωνεία και προσβολές. Ο εκπαιδευτικός αδυνατεί να τους ελέγξει.</p>	<p>☐</p> <p>Οι μαθητές δεν αλληλοεπιδρούν ούτε θετικά ούτε αρνητικά μεταξύ τους.</p>	<p>☐</p> <p>Οι μαθητές αντιμετωπίζουν σένα τον άλλο με ευγένεια και κατανόηση. Στη διαμόρφωση του κλίματος αυτού συμβάλλει σε ικανοποιητικό βαθμό ο εκπαιδευτικός.</p>	<p>☐</p> <p>Οι μαθητές εκδηλώνουν έντονο ενδιαφέρον ένα για τον άλλο και συνεργάζονται αρμονικά μεταξύ τους. Στη διαμόρφωση του κλίματος αυτού συμβάλλει σε αποφασιστικό βαθμό ο εκπαιδευτικός.</p>	<p>☐</p>
<p>Στοιχείο Αξιολόγησης</p>	<p>(1) Μη ικανοποιητική</p>	<p>(2) Ικανοποιητική</p>	<p>(3) Πολύ καλή</p>	<p>(4) εξαιρετική</p>	<p>Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια</p>
<p>Η στάση απέναντι στη διδασκόμενη ύλη</p>	<p>☐</p> <p>Ο εκπαιδευτικός και οι μαθητές εμφανίζουν αρνητική στάση ως προς τη διδασκόμενη ύλη, που υποδηλώνει ότι θεωρούν τη διδασκόμενη ύλη μη σημαντική ή ότι τους επιβάλλεται από τρίτους.</p>	<p>☐</p> <p>Ο εκπαιδευτικός προσπαθεί να μεταδώσει στους μαθητές το αίσθημα ότι η διδασκόμενη ύλη είναι σημαντική. Τον χαρακτηρίζει όμως έλλειψη βεβαιότητας και παράλληλα η στάση του έχει μικρή αποδοχή από τους μαθητές.</p>	<p>☐</p> <p>Ο εκπαιδευτικός μεταδίδει ενθουσιασμό για τη διδασκόμενη ύλη και οι μαθητές δείχνουν να αντιλαμβάνονται την αξία της.</p>	<p>☐</p> <p>Ο εκπαιδευτικός μεταδίδει ενθουσιασμό για τη διδασκόμενη ύλη. Οι μαθητές μέσα από την ενεργό συμμετοχή τους, την περιέργεια και την προσοχή στις λεπτομέρειες δείχνουν ότι εκτιμούν ιδιαίτερα την αξία της διδασκόμενης ύλης.</p>	<p>☐</p>
<p>Στοιχείο Αξιολόγησης</p>	<p>(1) Μη ικανοποιητική</p>	<p>(2) Ικανοποιητική</p>	<p>(3) Πολύ καλή</p>	<p>(4) εξαιρετική</p>	<p>Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια</p>

Οι προσδοκίες για μάθηση και επιτεύγματα	☐	☐	☐	☐	☐
	Οι διδακτικοί στόχοι, οι δραστηριότητες, οι αλληλεπιδράσεις και το κλίμα της τάξης διαμορφώνουν πολύ μέτριες προσδοκίες για τα επιτεύγματα των μαθητών.	Οι διδακτικοί στόχοι, οι δραστηριότητες, οι αλληλεπιδράσεις και το κλίμα της τάξης διαμορφώνουν αντιφατικές προσδοκίες για τα επιτεύγματα των μαθητών.	Οι διδακτικοί στόχοι, οι δραστηριότητες, οι αλληλεπιδράσεις και το κλίμα της τάξης διαμορφώνουν υψηλές προσδοκίες για τα επιτεύγματα των μαθητών.	Από κοινού εκπαιδευτικός και μαθητές έχουν δημιουργήσει και συντηρούν υψηλές προσδοκίες για τη μάθηση κάθε μαθητή.	

Διαχείριση της τάξης

Για κάθε στοιχείο αξιολόγησης της διδασκαλίας να βάλετε ένα ☐ ή ένα ☑ στο πλαίσιο όπου νομίζετε ότι περιγράφει καλύτερα τη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού και τις συνθήκες που επικρατούν στην τάξη στο μάθημα που παρακολουθήσατε.

Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια
Πρότυπα συμπεριφοράς	☐	☐	☐	☐	☐
	Ο εκπαιδευτικός δεν έχει διαμορφώσει πρότυπα συμπεριφοράς κατά τη διάρκεια του μαθήματος και οι μαθητές έχουν συγκεχυμένη αντίληψη για το πώς πρέπει να	Ο εκπαιδευτικός έχει διαμορφώσει πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία είναι σαφή, κατανοητά και καλύπτουν αρκετές καταστάσεις. Οι περισσότεροι μαθητές τα ακολουθούν.	Ο εκπαιδευτικός έχει διαμορφώσει πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία είναι σαφή, κατανοητά και καλύπτουν αρκετές καταστάσεις. Όλοι οι μαθητές τα ακολουθούν.	Τα πρότυπα συμπεριφοράς είναι σαφή, κατανοητά, καλύπτουν όλες σχεδόν τις καταστάσεις και το σύνολο των μαθητών τα ακολουθεί. Τα πρότυπα αυτά έχουν διαμορφωθεί με τη	

	συμπεριφέρονται στην τάξη.			συμμετοχή των μαθητών.	
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια
Παρακολούθηση της συμπεριφοράς των μαθητών	☐ Η συμπεριφορά των μαθητών δεν παρακολουθείται, ο εκπαιδευτικός δεν αντιλαμβάνεται τι κάνουν οι μαθητές.	☐ Ο εκπαιδευτικός παρακολουθεί, σε γενικές γραμμές, τη συμπεριφορά των μαθητών, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις δεν αντιλαμβάνεται τη δράση τους.	☐ Ο εκπαιδευτικός είναι σε ετοιμότητα και παρακολουθεί χωρίς εξαιρέσεις τις μαθητικές συμπεριφορές.	☐ Η παρακολούθηση των μαθητών είναι λεπτομερής και έχει προληπτικό χαρακτήρα. Οι μαθητές παρακολουθούν όχι μόνο τη δική τους συμπεριφορά, αλλά και των συμμαθητών τους, διορθώνοντας ο ένας τον άλλο.	☐
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια
Αντιμέπιση της κακής συμπεριφοράς των μαθητών	☐ Ο εκπαιδευτικός δεν αντιδρά στην αρνητική συμπεριφορά ή η αντίδραση του είναι ανισοβαρής (άλλοτε χαλαρή και άλλοτε υπερβολικά κατασταλακτική), ή δεν σέβεται την αξιοπρέπεια των μαθητών.	☐ Ο εκπαιδευτικός αντιδρά στην αρνητική συμπεριφορά με άνισα όμως αποτελέσματα (ορισμένες φορές οι μαθητές δεν συμμορφώνονται), ή δεν λαμβάνει χώρα κάποια σοβαρή διασπαστική συμπεριφορά.	☐ Η αντίδραση του εκπαιδευτικού στην αρνητική συμπεριφορά είναι κατάλληλη και με σεβασμό στην αξιοπρέπεια του μαθητή, ή η συμπεριφορά των μαθητών είναι εν γένει σωστή.	☐ Η αντίδραση του εκπαιδευτικού στην αρνητική συμπεριφορά είναι πολύ αποτελεσματική και διακρίνεται για την ευαισθησία της ως προς τις ανάγκες κάθε μαθητή, ή η συμπεριφορά των μαθητών είναι απολύτως	☐

				σωστή.	
--	--	--	--	--------	--

Ικανότητα επικοινωνίας

Για κάθε στοιχείο αξιολόγησης της διδασκαλίας να βάλετε ένα ☐ ή ένα ☐ στο πλαίσιο όπου νομίζετε ότι περιγράφει καλύτερα τη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού και τις συνθήκες που επικρατούν στην τάξη στο μάθημα που παρακολουθήσατε.

Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια
Οδηγίες και επεξηγήσεις	☐ Οι οδηγίες και οι επεξηγήσεις που δίνει ο εκπαιδευτικός κατά τη διδασκαλία του μαθήματος δημιουργούν σύγχυση στους μαθητές.	☐ Οι οδηγίες και οι επεξηγήσεις που δίνει ο εκπαιδευτικός είναι υπερβολικά λεπτομερειακές ή προκαλούν αρχικώς μια σύγχυση αλλά στη συνέχεια διασαφηνίζονται.	☐ Οι οδηγίες και οι επεξηγήσεις που δίνει ο εκπαιδευτικός είναι σαφείς στους μαθητές και περιέχουν το κατάλληλο βαθμό λεπτομερειών.	☐ Οι οδηγίες και οι επεξηγήσεις που δίνει ο εκπαιδευτικός είναι σαφείς στους μαθητές και προλαμβάνουν πιθανές παρανοήσεις.	☐
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια
Προφορικός και γραπτός λόγος	☐ Ο εκπαιδευτικός μιλά χαμηλόφωνα και δεν ακούγεται απ' όλους τους μαθητές ή ο γραπτός λόγος του είναι δυσανάγνωστος. Ο προφορικός και ο γραπτός του λόγος περιέχει	☐ Ο εκπαιδευτικός ακούγεται απ' όλους τους μαθητές και ο γραπτός λόγος του είναι ευανάγνωστος. Ο προφορικός και ο γραπτός του λόγος	☐ Ο προφορικός και ο γραπτός λόγος του εκπαιδευτικού είναι καθαρός και σωστός. Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί είναι	☐ Ο προφορικός και ο γραπτός λόγος του εκπαιδευτικού είναι σωστός, εκφραστικός, με σωστά επιλεγμένο λεξιλόγιο που εμπλουτίζει το μάθημα.	☐

	αρκετά γραμματικά και συντακτικά λάθη. Χρησιμοποιεί ακατάλληλο λεξιλόγιο, ασαφές, ή χρησιμοποιούμενο με λάθος τρόπο, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση στους μαθητές.	σπάνια περιέχει γραμματικά και συντακτικά λάθη. Το λεξιλόγιο χρησιμοποιείται σωστά είναι όμως περιορισμένο ή ακατάλληλο για την ηλικία ή το γνωστικό υπόβαθρό των μαθητών.	κατάλληλο για την ηλικία και τα ενδιαφέροντα των μαθητών.		
--	--	--	---	--	--

Μορφές διδασκαλίας – εμπλοκή των μαθητών

Για κάθε στοιχείο αξιολόγησης της διδασκαλίας να βάλετε ένα ή ένα στο πλαίσιο όπου νομίζετε ότι περιγράφει καλύτερα τη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού και τις συνθήκες που επικρατούν στην τάξη στο μάθημα που παρακολουθήσατε.

Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια
Εισήγηση	☐	☐	☐	☐	☐
	Η παρουσίαση του μαθήματος είναι ακατάλληλη και ασαφής ή γίνεται με χρήση φτωχών παραδειγμάτων και αναλογιών.	Η παρουσίαση του μαθήματος είναι ανισοβαρής. Κάποια τμήματα παρουσιάζονται αρκετά καλά με επιτυχημένα παραδείγματα, ενώ κάποια άλλα παρουσιάζονται ασαφώς ή με δυσνόητο τρόπο.	Η παρουσίαση του μαθήματος είναι αρκετά καλή και δίνει καλά με τις υπάρχουσες γνώσεις και εμπειρίες των μαθητών.	Η παρουσίαση του μαθήματος είναι πολύ καλή και συνδέεται πολύ καλά με τις υπάρχουσες γνώσεις και εμπειρίες των μαθητών. Οι μαθητές συνεισφέρουν στην παρουσίαση του μαθήματος.	
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια

<p>Διαλογική μορφή διδασκαλίας, ποιότητα των ερωτήσεων</p>	☐ <p>Οι ερωτήσεις του εκπαιδευτικού είναι όλες, σχεδόν, χαμηλής ποιότητας.</p>	☐ <p>Οι ερωτήσεις του εκπαιδευτικού είναι τόσο χαμηλής όσο και υψηλής ποιότητας. Σχετικά λίγες προκαλούν το ενδιαφέρον των μαθητών για να τις απαντήσουν.</p>	☐ <p>Οι περισσότερες από τις ερωτήσεις του εκπαιδευτικού είναι υψηλής ποιότητας. Ο εκπαιδευτικός αφήνει επαρκή χρόνο στους μαθητές για να τις απαντήσουν. Οι περισσότερες ερωτήσεις προκαλούν το ενδιαφέρον των μαθητών.</p>	☐ <p>Όλες σχεδόν οι ερωτήσεις του εκπαιδευτικού είναι υψηλής ποιότητας και παρέχεται επαρκής χρόνος στους μαθητές για να τις απαντήσουν. Σχεδόν όλες οι ερωτήσεις προκαλούν το ενδιαφέρον των μαθητών. Οι μαθητές διατυπώνουν πολλές ερωτήσεις.</p>	☐
<p>Στοιχείο Αξιολόγησης</p>	<p>(1) Μη ικανοποιητική</p>	<p>(2) Ικανοποιητική</p>	<p>(3) Πολύ καλή</p>	<p>(4) εξαιρετική</p>	<p>Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια</p>
<p>Διαλογική μορφή διδασκαλίας, τεχνική κατά τις συζητήσεις</p>	☐ <p>Η συζήτηση που γίνεται στην τάξη είναι κυρίως αφηγηματικού χαρακτήρα (απαιτεί απομνημόνευση). Ο εκπαιδευτικός παρεμβάλλεται σε όλες τις ερωτήσεις και απαντήσεις.</p>	☐ <p>Ο εκπαιδευτικός κάνει προσπάθειες να εμπλέξει τους μαθητές σε πραγματική συζήτηση, χωρίς επιτυχία σε αρκετές περιπτώσεις.</p>	☐ <p>Στην τάξη αναπτύσσεται πραγματική συζήτηση. Ο εκπαιδευτικός, όταν πρέπει, δεν παρεμβάλλεται και αφήνει το διάλογο να εξελιχθεί.</p>	☐ <p>Οι μαθητές αναλαμβάνουν σημαντικό μέρος της ευθύνης για την επιτυχία της συζήτησης. Εισάγουν θέματα προς συζήτηση και παρουσιάζουν τις θέσεις τους χωρίς να έχουν ανάγκη τη συνδρομή του εκπαιδευτικού.</p>	☐
<p>Στοιχείο Αξιολόγησης</p>	<p>(1) Μη ικανοποιητική</p>	<p>(2) Ικανοποιητική</p>	<p>(3) Πολύ καλή</p>	<p>(4) εξαιρετική</p>	<p>Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια</p>
<p>Εμπλοκή των μαθητών στη συζήτηση</p>	☐ <p>Μόνο λίγοι μαθητές συμμετέχουν στη συζήτηση.</p>	☐ <p>Ο εκπαιδευτικός επιχειρεί να εμπλέξει όλους τους</p>	☐ <p>Ο εκπαιδευτικός επιτυγχάνει να εμπλέξει</p>	☐ <p>Το σύνολο των μαθητών εμπλέκονται στη συζήτηση. Οι μαθητές από</p>	☐

		μαθητές στη συζήτηση, με περιορισμένα όμως αποτελέσματα.	τους περισσότερους μαθητές στη συζήτηση.	μόνοι τους διασφαλίζουν ότι όλοι θα ακουστούν κατά τη συζήτηση.	
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια
Δραστηριότητες	☐ Οι δραστηριότητες δεν είναι κατάλληλες για την ηλικία και τις γνώσεις των μαθητών. Οι μαθητές τις θεωρούν αγγαρεία.	☐ Κάποιες από τις δραστηριότητες είναι κατάλληλες για την ηλικία και τις γνώσεις των μαθητών και μερικοί μαθητές ενεργά με αυτές.	☐ Οι περισσότερες από τις δραστηριότητες είναι κατάλληλες για την ηλικία και τις γνώσεις των μαθητών. Σχεδόν όλοι οι μαθητές ασχολούνται ενεργά με αυτές.	☐ Όλοι οι μαθητές ασχολούνται ενεργά με τις δραστηριότητες. Οι μαθητές με δική τους πρωτοβουλία ξεκινούν ή υιοθετούν δραστηριότητες και σχέδια εργασίας για να κατανοήσουν καλύτερα το περιεχόμενο του μαθήματος.	☐
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια
Εργασία σε ομάδες	☐ Οι μαθητές δεν εργάζονται σε ομάδες παρόλο που το μάθημα προσφέρεται ή οι ομάδες που σχηματίζονται είναι ακατάλληλες ως προς τη δομή τους ή τους επιδιωκόμενους διδακτικούς στόχους.	☐ Οι μαθητές εργάζονται σε ομάδες όταν το μάθημα προσφέρεται. Όμως οι ομάδες δεν είναι καλά διαμορφωμένες με αποτέλεσμα να είναι μέτρια επιτυχείς στην προώθηση των διδακτικών στόχων του μαθήματος.	☐ Οι μαθητές εργάζονται σε ομάδες όταν το μάθημα προσφέρεται. Οι ομάδες είναι κατάλληλες και παραγωγικές σε σχέση με τους διδακτικούς στόχους του μαθήματος.	☐ Οι μαθητές εργάζονται σε ομάδες όταν το μάθημα προσφέρεται. Οι ομάδες είναι κατάλληλες και παραγωγικές σε σχέση με τους διδακτικούς στόχους του μαθήματος. Οι ομάδες αλληλοβοηθούνται με στόχο την βέλτιστη κατανόηση του περιεχομένου του μαθήματος.	☐
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια
Πρόσθετο διδακτικό υλικό και	☐	☐	☐	☐	☐

πηγές πληροφοριών	Το πρόσθετο διδακτικό υλικό και οι πηγές πληροφοριών δεν είναι κατάλληλες σε σχέση με τους διδακτικούς στόχους ή δεν επιτυγχάνουν να κινήσουν το ενδιαφέρον των μαθητών.	Το πρόσθετο διδακτικό υλικό και οι πηγές πληροφοριών είναι εν μέρει κατάλληλες σε σχέση με τους διδακτικούς στόχους ή επιτυγχάνουν να κινήσουν το ενδιαφέρον ενός μικρού αριθμού μαθητών.	Το πρόσθετο διδακτικό υλικό και οι πηγές πληροφοριών είναι κατάλληλες σε σχέση με τους διδακτικούς στόχους και επιτυγχάνουν να κινήσουν το ενδιαφέρον των περισσότερων μαθητών.	Το πρόσθετο διδακτικό υλικό και οι πηγές πληροφοριών είναι κατάλληλες σε σχέση με τους διδακτικούς στόχους και επιτυγχάνουν να κινήσουν το ενδιαφέρον όλων των μαθητών. Οι μαθητές ζητούν πρόσθετες πληροφορίες και υλικό για να διευρύνουν τη νοηματοδότηση του μαθήματος.	
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια
Νοηματοδότηση του μαθήματος	☐ Ο εκπαιδευτικός δε συνδέει τη διδακτέα ύλη με πράγματα ή καταστάσεις που είναι σχετικές με τα βιώματα των μαθητών.	☐ Ο εκπαιδευτικός αρκετές φορές συνδέει τη διδακτέα ύλη με πράγματα ή καταστάσεις που είναι σχετικές με τα βιώματα των μαθητών.	☐ Ο εκπαιδευτικός συχνά συνδέει τη διδακτέα ύλη με πράγματα ή καταστάσεις που είναι σχετικές με τα βιώματα των μαθητών.	☐ Ο εκπαιδευτικός οργανώνει τη διδασκαλία με τέτοιο τρόπο που να προωθεί τη σύνδεση της διδακτέας ύλης με πράγματα ή καταστάσεις που είναι σχετικές με τα βιώματα των μαθητών.	☐

Ικανότητα ευελιξίας και ανταπόκρισης στις ανάγκες των μαθητών

Για κάθε στοιχείο αξιολόγησης της διδασκαλίας να βάλετε ένα ☐ ή ένα ☑ στο πλαίσιο όπου νομίζετε ότι περιγράφει καλύτερα τη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού και τις συνθήκες που επικρατούν στην τάξη στο μάθημα που παρακολουθήσατε.

Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια
-----------------------------	-----------------------------	--------------------------	----------------------	-----------------------	----------------------------------

Προσαρμογή του μαθήματος	☐	☐	☐	☐	☐
	Ο εκπαιδευτικός παραμένει προσκολλημένος στο σχέδιο του μαθήματος, ακόμη και όταν μια αλλαγή του εμφανώς θα βελτίωνε την ποιότητα της διδασκαλίας.	Ο εκπαιδευτικός επιχειρεί να αναπροσαρμόσει το μάθημα, όταν χρειάζεται, με αποτελέσματα που δεν είναι πάντοτε επιτυχή.	Ο εκπαιδευτικός κάνει μικρές τροποποιήσεις στο σχέδιο μαθήματος, όταν χρειάζεται, με επιτυχή αποτελέσματα.	Ο εκπαιδευτικός κάνει μικρές και μεγάλες τροποποιήσεις στο σχέδιο μαθήματος, όταν χρειάζεται, με επιτυχή αποτελέσματα.	
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια
Ανταπόκριση στις απορίες των μαθητών	☐	☐	☐	☐	☐
	Ο εκπαιδευτικός αγνοεί ή παρακάμπτει τις απορίες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών.	Ο εκπαιδευτικός προσπαθεί να απαντήσει στις απορίες και να καλύψει τα ενδιαφέροντα των μαθητών, με άνισα αποτελέσματα.	Ο εκπαιδευτικός απαντά στις απορίες και καλύπτει τα ενδιαφέροντα των μαθητών.	Ο εκπαιδευτικός απαντά στις απορίες και καλύπτει τα ενδιαφέροντα των μαθητών. Επιπλέον, εκμεταλλεύεται τις απορίες των μαθητών για να διευρύνει τη μάθησή τους.	
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια
Επιμονή στη μάθηση όλων των μαθητών, ευρύτητα διδακτικού «ρεπερτορίου»	☐	☐	☐	☐	☐
	Όταν ένας μαθητής έχει δυσκολίες στη μάθηση ο εκπαιδευτικός τον εγκαταλείπει ή κατηγορεί το περιβάλλον του μαθητή για τις αδυναμίες που παρουσιάζει. Χρησιμοποιεί συστηματικά την ίδια διδακτική στρατηγική χωρίς	Ο εκπαιδευτικός προσπαθεί να βοηθήσει όλους τους μαθητές ακόμη και αυτούς που έχουν δυσκολίες στη μάθηση. Εντούτοις, όταν προσπαθεί να παρουσιάσει το μάθημα με	Ο εκπαιδευτικός επιμένει στη μάθηση όλων των μαθητών και χρησιμοποιεί διαφορετικούς τρόπους παρουσίασης του μαθήματος για τους μαθητές που	Ο εκπαιδευτικός επιμένει στη μάθηση όλων των μαθητών και χρησιμοποιεί εξειδικευμένους τρόπους παρουσίασης του μαθήματος για τους μαθητές που παρουσιάζουν δυσκολίες στη	

	να λαμβάνει υπόψη του τις ανάγκες των μαθητών.	διαφορετικούς τρόπους η προσπάθεια του αυτή δεν είναι πάντα επιτυχημένη.	παρουσιάζουν δυσκολίες στη μάθηση. Οι παρουσιάσεις αυτές έχουν, κατά κανόνα, θετικά αποτελέσματα .	μάθηση. Οι παρουσιάσεις αυτές είναι πολύ επιτυχείς και συνοδεύονται από πρόσθετες πηγές πληροφοριών πέρα από αυτές που υπάρχουν στο σχολείο.	
--	--	--	--	--	--

Συνοχή της διδασκαλίας – Διαχείριση του διδακτικού χρόνου

Για κάθε στοιχείο αξιολόγησης της διδασκαλίας να βάλετε ένα ☐ ή ένα ☐ στο πλαίσιο όπου νομίζετε ότι περιγράφει καλύτερα τη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού και τις συνθήκες που επικρατούν στην τάξη στο μάθημα που παρακολουθήσατε.

Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια
Δομή του μαθήματος	☐	☐	☐	☐	☐
	Το μάθημα δεν έχει σαφώς προσδιορισμένη δομή - για παράδειγμα εισαγωγή (σύνδεση με προηγούμενες γνώσεις), μέση (παρουσίαση των νέων εννοιών) και τέλος (συμπεράσματα και επισήμανση των βασικών σημείων)	Το μάθημα έχει, συνήθως, σαφώς προσδιορισμένη δομή.	Το μάθημα έχει σαφώς προσδιορισμένη δομή γύρω από την οποία οργανώνονται οι δραστηριότητες.	Η δομή του μαθήματος είναι πολύ συνεκτική και διευκολύνει τον αναστοχασμό.	
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε / σχόλια
Ρυθμός ανάπτυξης του μαθήματος	☐	☐	☐	☐	☐
	Το μάθημα	Ο ρυθμός του		Το μάθημα	

	γίνεται πολύ αργά ή πολύ βιαστικά ή άλλοτε πολύ αργά και άλλοτε πολύ βιαστικά. Το μάθημα δεν ολοκληρώνεται στον προβλεπόμενο χρόνο και είτε αφήνεται ανολοκλήρωτο ή χρησιμοποιείται ο χρόνος του διαλείμματος προκειμένου να ολοκληρωθεί	μαθήματος είναι σε γενικές γραμμές ικανοποιητικός, όμως κατά περιόδους παρουσιάζει χάσματα. Το μάθημα ολοκληρώνεται χωρίς ανακεφαλαίωση ή με ανακεφαλαίωση η οποία γίνεται στο χρόνο του διαλείμματος.	Το μάθημα γίνεται με ικανοποιητικό ρυθμό και ολοκληρώνεται εγκαίρως με ανακεφαλαίωση των σημαντικότερων σημείων του.	γίνεται με ικανοποιητικό ρυθμό που επιτρέπει το κατάλληλο κλείσιμο του μαθήματος. Ο ρυθμός του μαθήματος καλύπτει τις ανάγκες όλων των μαθητών.	
--	--	--	--	---	--

Αξιολόγηση των μαθητών κατά τη διδασκαλία

Για κάθε στοιχείο αξιολόγησης της διδασκαλίας να βάλετε ένα ή ένα στο πλαίσιο όπου νομίζετε ότι περιγράφει καλύτερα τη συμπεριφορά του εκπαιδευτικού και τις συνθήκες που επικρατούν στην τάξη στο μάθημα που παρακολουθήσατε.

Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια
Παρακολούθηση της μάθησης των μαθητών	☐	☐	☐	☐	☐
	Ο εκπαιδευτικός δεν παρακολουθεί την πρόοδο που παρουσιάζουν οι μαθητές κατά τη διδακτική διαδικασία, ούτε τη συνδέει με τους εκάστοτε διδακτικούς στόχους.	Ο εκπαιδευτικός παρακολουθεί την πρόοδο της τάξης ως σύνολο, όμως δεν επιδιώκει να εκμαιεύσει (μέσω κατάλληλων ερωτήσεων ή δραστηριοτήτων ή άλλων τεχνικών) πληροφορίες για να διαπιστώσει το	Ο εκπαιδευτικός παρακολουθεί την πρόοδο που παρουσιάζουν οι ομάδες (αν η διδασκαλία είναι ομαδοσυνεργατική) ή κάποιοι μαθητές εκμαιεύοντας σε περιορισμένο βαθμό πληροφορίες που δείχνουν το βαθμό κατάκτησης των διδακτικών στόχων από	Ο εκπαιδευτικός παρακολουθεί ενεργά και συστηματικά την πρόοδο κάθε μαθητή εκμαιεύοντας από τον καθένα πληροφορίες που διασαφηνίζουν το βαθμό κατάκτησης των	

		βαθμό κατάκτησης των διδακτικών στόχων σε ατομικό επίπεδο.	αυτές / αυτούς.	διδακτικών στόχων.	
Στοιχείο Αξιολόγησης	(1) Μη ικανοποιητική	(2) Ικανοποιητική	(3) Πολύ καλή	(4) εξαιρετική	Δεν παρατηρήθηκε/ σχόλια
Ανατροφοδότηση των μαθητών	☐ Η ανατροφοδότηση του εκπαιδευτικού προς τους μαθητές είναι σε λάθος χρόνο και ποιοτικά φτωχή.	☐ Η ανατροφοδότηση του εκπαιδευτικού προς τους μαθητές είναι άνιση τόσο ως προς το χρονισμό της όσο και ως προς την ποιότητά της.	☐ Η ανατροφοδότηση του εκπαιδευτικού προς τους μαθητές είναι χρονικά σωστή και υψηλής ποιότητας.	☐ Η ανατροφοδότηση του εκπαιδευτικού προς τους μαθητές είναι χρονικά σωστή, υψηλής ποιότητας και οι μαθητές την αξιοποιούν για να βελτιώσουν τη μάθηση τους.	☐

Αξιολόγηση της διδασκαλίας - 2^ο μέρος

1. Οι αλληλεπιδράσεις εκπαιδευτικού – μαθητών και των μαθητών μεταξύ τους στηρίζουν και προάγουν τη μαθησιακή διαδικασία; Τι θα μπορούσε να βελτιωθεί;
2. Οι μαθητές θεωρούν το μάθημα σημαντικό; Φαίνεται να έχουν υψηλές προσδοκίες για μάθηση; Αν όχι, γιατί κατά τη γνώμη σας συμβαίνει αυτό;
3. Παρουσιάστηκαν προβλήματα συμπεριφοράς των μαθητών κατά τη διάρκεια του μαθήματος; Αν παρουσιάστηκαν, γιατί νομίζετε ότι συνέβη αυτό;
4. Τα προβλήματα συμπεριφοράς των μαθητών τα οποία τυχόν παρουσιάστηκαν, πώς αντιμετωπίστηκαν; Αν νομίζετε ότι έπρεπε να αντιμετωπισθούν διαφορετικά, προτείνετε τρόπο.
5. Πόσο καλά σχεδιασμένη και σαφής ήταν η διδασκαλία που παρακολουθήσατε;
6. Η επικοινωνιακή ικανότητα του εκπαιδευτικού είναι καλή; Αν όχι, τι θα μπορούσε να βελτιωθεί;

7. Πόσο κατάλληλες ήταν οι μορφές διδασκαλίας που χρησιμοποιήθηκαν, η οργάνωση της τάξης και η χρήση των εποπτικών μέσων για την προώθηση των διδακτικών στόχων του μαθήματος; Τι θα μπορούσε να βελτιωθεί;
8. Το μάθημα εξελίχθηκε με τον τρόπο που σχεδιάστηκε;
9. Ήταν ικανοποιητικό το επίπεδο ενδιαφέροντος και συμμετοχής των μαθητών για το μάθημα; Πώς θα μπορούσε να βελτιωθεί η εμπλοκή τους στη μαθησιακή διαδικασία;
10. Επιλύθηκαν οι απορίες και οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι μαθητές κατά τη μαθησιακή διαδικασία;
11. Το μάθημα έφθασε σε επιθυμητό επίπεδο δυσκολίας; Ο εκπαιδευτικός έλαβε υπόψη την ηλικία και τις δυνατότητες των μαθητών;
12. Ο εκπαιδευτικός αξιολόγησε την πρόοδο των μαθητών σε σχέση με τους διδακτικούς στόχους που είχε θέσει, και σε ποιο βαθμό έγινε αυτό;
13. Σε ποιον βαθμό θεωρείτε το μάθημα επιτυχημένο;
14. Ποια τα δυνατά σημεία του μαθήματος που παρακολουθήσατε;
15. Ποια τα αδύνατα σημεία του μαθήματος που παρακολουθήσατε;

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Ποιες συγκεκριμένες ενέργειες / συμπεριφορές εκ μέρους του διδάσκοντα νομίζετε ότι θα βελτίωναν το κλίμα στην τάξη ή/και θα υπηρετούσαν καλύτερα την

- 8) Φωτογραφίες από την εκπαιδευτική επίσκεψη στον Ιερό Ναό Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, Χαλκίδα (Κάνηθος)**

9) Εικονική περιήγηση στα μέρη που έζησε ο Άγιος Ιάκωβος (Google Earth)

